

718

Ана литература **718**

Контрольный экземпляр

АНА ЛИТЕРАТУРА

Орта школу 7—8 классларына
учебник-хрестоматия

Биринчи чыкыгъаны

Къарачай-Черкес облоно бегитгенди

Ставрополь китаб издательствону

Къарачай-Черкес бёлюю

ЧЕРКЕССК — 1972

Джарашдыргъанла

Лайпанзаны Къ., Сююнчланы А., Хубийланы М.

Кар. - 1424 - Д

7-чи КЛАСС

СУРАТЛАУ ЛИТЕРАТУРА.

Адамла эртде заманладан башлаб, хар тюрлю искусствону чыгъармаларында джашауну кѣргюзтюрге, кесини акъылын, инне-тин билдирирге кюрешгендиле.

Искусствону кѣб тюрлю бутакълары барды: суратлау литература; къагъытда, гетенде, аны кибики башха затлада сурат салуу (живопись); адамдан башлаб тюрлю-тюрлю затланы, джаныуарланы ташдан, агъачдан, топракъдан, темирден ишлеген (скульптура); согъуу, джырлау, (музыка); межам ишлеу (зодчество); театр, кино д. а. к.

Кѣб джылны мындан алгъа 1920 джылны къачында комсомолну III съездинде къралыбызны эм иги джашлары бла къызлары Владимир Ильич Ленин бла тубешгендиле. Ишчиле бла элчиле Коммунист партияны джол башчылыгы бла уллу Октябрь социалист революция берген кеслерини джангы къралларын къыйын къазауатлада акъ аскерчиледен, тыш къралладан чабхан аскерледен къоруулаб, ол джыл граждан къазауатны ахырына дже-тишген эдиле.

Къазауат бошалгъандан сора совет адамла джангы ишлени къолгъа алдыла. Ала къралны къазауат тозуратхан, абызыратхан мюлкюн къадалыб ёрге сюеб, социализм ишлерге керек эдиле.

Уллу Ленин съездде биринчи комсомолчула бла, сизни аталарыгыз бла, аталарыча ушакъ этген эди. Энди коммунист обществону ишлерик совет джаш тѣлюдю, деген эди. Коммунизм ишлер ююн а окъургъа керекди, билим, усталыкъ алыргъа керекди. Терен билимсиз эмда усталыкъ болмай, коммунизмни ишлерге бол-лукъ тюлдю.

Ленин комсомолчулагъа окъугъуз дей эди, окъууда хар атламыгъызны, не гитче болса да, совет къралгъа эмда къралны адамларына керекли, хайырлы ишле бла байландыргъа керекди, деген эди. Ленин таб, ачыкъ сѣзле бла джаш тѣлюге къанат берген эди. Ленинни комсомол Владимир Ильични осиятын бююн да унутмагъанды.

Владимир Ильич Ленинни комсомолну III съездинде сѣлешгенин совет сурат салыучула Б. В. Иогансон эмда башхала суратлагъандыла. Ол суратда къызыл байракъла бла, ол заманны ло-

зунглары бла, плакатлары бла, Марксны, Энгельсни портретлери бла джасалгъан зал кёрюнеди.

Суратны арасында Владимир Ильич анга тынгылагъан адамлагъа бираз ийилерек болуб сёлешеди. Аны алгъа узатыб тургъан кюлу, аны бети комсомолчула бла таб эмда ачыкъ джюреги бла ийнамлы ушакъ этгенине шагъатлыкъ этедиле. Суратда съездни делегатлары ачыкъ кёрюнедиле. Къызыл тикгенлери бла солдат шинелле, сахтиян габырайла, къысха тонла, матрос кёлекле. Уллу алчыны сёзюню ийнам кючу делегатлагъа джукъгъанды. Къалай эс ийиб тынгылайдыла ала Ленинни сёзюне! Бу суратха къарасакъ, кесибиз да аланы араларында болуб, барын да кёзюбюз бла кёргенча болабыз. Бу зат сурат салыу искусствону чыгъармасыды.

Бизни шахарларыбызны музейлери бла сурат галереяларында орус, тыш къралчы эмда совет усталаны сурат салыуда чыгъармалары мингле бла джыйылыбдыла. Москвада, Ленинградда эмда башха шахарлада кёб скульптура, мекам ишлеу чыгъармала бардыла. Ала да неди десенг, — тамам суратлагъан статуяла, бурдундан къалгъан къала мекамла, театрла, музейле, ичлеринде кърал оноу джюрюген, адамла джашагъан мекамла, мекамланы айбат кёргюзтген тюрлю-тюрлю джасанмала дагъыда а. к. историялыкъ памятникле.

Согуу, джырлау искусствону чыгъармалары татлы тукъум тартыулары бла джюрек къылларыбызны къозгъаб, кёлубюзге терен сагъышла, сезимле саладыла. Узун мыдах неда къууанчлы учундургъан таукел тартыула бизни джюрегибизге мыдахлыкъ неда къууанчлыкъ, кесибизни къарыуубузгъа ышанмакълыкъ саладыла.

Талай искусствону тизгинлеринде суратлау литература белгиле орун алады. Ол сёзюню искусствосуду, сёзге чемерликди. Сурат салыучу тюрлю-тюрлю бояула бла ишлейди. Композитор кёлюн, сезимин тауушла бла ангылатады.

Литература чыгъармала уа адамны учу, къыйыры болмагъан сёз байлыгъындан (хазнасындан) къураладыла Басмагъа урулгъанны барына литература дейдиле (латин тилде литера—хариф деген сёзю).

Алай а литература деген бек кёб затны тутады. Хар бир китабны да сёз усталыкъны чыгъармасына тергеб барыргъа джарарыкъ тюлду. Литература илму литература эмда суратлау литература деб экиге айырылынады.

Адамланы джашауларында илму литератураны магъанасы мардасыз уллуду. Не ючюн десенг, адам улуну кёб джюз джылланы ичинде джыйылгъан хар тюрлю билим байлыгъын ачыкълайды.

Суратлау литератураны уа орну башхады. Джашауда бола келген ишлени хапарын алим да, джазыучу да айтадыла.

Сёз ючюн, СССР-ни историясындан окъуу китабы талай бетинде сиз адам джекген залимликни хапарын, аны къайдан чыккъанын, байла бла джарлыланы бир бирлерине къалай къарагъанларын, ол заманда халкъны къалай джашагъанын, элчилени кеслерине баш бошлукъ излеб кёб кюрешгенлерини юсюнден окъуусуз.

Барыбыз да билген, окъугъан Аппаланы Хасанны «Къара юбюр» деген романына къарайыкъ. Аппа улу илму китаб джазма деб кюрешмегенди. Суратлау китаб джазыб, кетген заманны джашауун суратлагъанды, адамларын кёргозгенди, аланы джашауларында болгъан ишлени хапарын айтханды. Аппа улу байла джарлыланы джегиб, аланы кыйынларындан байыныб, артыкълукъ этиб тургъанларын кёргозеди.

Суратлау литератураны илму литературадан башхасы неди десенг — сыфатлаууду.

Сыфат деб суратлау литературада джашауну хар тюрлю джаны кёзге туура кёрююрча джазылгъанына айтылынады.

Табигъатны, адамланы джашауларын, халилерин, акъылларын, хар атламларын сыфатлагъан, суратлагъан джазыучу, ол затланы бизни кёзюбюзге туура этиб, кесгин кёргозтеди.

Джашауну, адамланы хапарларын джазгъан заманда джазыучу кесини ол хапарда айтылгъан затлагъа къалай къарагъанын кёргозюрге кюрешеди. Аппа улуну «Къара юбюрде» джазылгъан хапарларында адамланы къалай атлагъанларын сынай келсек, Къарачайны белгили джазыучусу кыйынлыкъ кёрген адамлагъа джан аурутханын, залимликге налат берген бла биргелей, залимликни тас этерге керек болгъанын, аны тас этер ючюн халкъ къаллай кюреш бардырыгъа керек болгъанын биз ачыкъ керебиз.

Ма муну ючюн суратлау литература чыгъарма, джашау бла, адамла бла шагърей этген бла къоймай, терен сагъышлы да этеди, биз анга къалай къарарыбызны да кёргозеди.

Суратлау литератураны чыгъармалары — назмула, хапарла, повестле, романла, пьесала — аланы игилери унутулмайын ёмюрледе джашайдыла, не ючюн десенг, ала керти ишленмеклик, адамлыкъ, акъыл бередила, джашау бла шагърей этедила.

Хар адам сабийлик кюнюнден башлаб, къартлыкъгъа деричин суратлау литератураны чыгъармаларын окъургъа, алада джазылгъан хапарлагъа тынгыларгъа талпыгъанлай джашайды.

Къысхача айтыргъа, суратлау литература джашауну кюзгюсюду.

Суратлау литератураны магъанасы.

Адам улуну джашауунда суратлау литератураны магъанасы уллуду. Суратлау чыгъармала джашауну не тюрлю джанын да суратлау халда терен эмда ачыкъ кёргозедиле. Алада айтылын-

иган затла адамны билимине билим кьошадыла. Аны бла бирге ала адамны ангысын ёсдюредиле, ишлеимекликге, ариугъа юрети-диле.

Суратлау литературада джазылгъан иги сыфатла адамлагъа юлгю боладыла, алагъа таб джолланы кёргюзтедиле, тюз атларгъа болушадыла. Сёз ючюн, Павел Корчагинни сыфаты мингле бла совет адамланы джашау нёгерлери болуб, аланы тюз джол бла къаджыкъмай барыргъа юретгенди эмда юретеди. Уллу Ата Джурт къазауатны кёзююнде кыйынлыкъны сынагъан аскерчиле, мени орнумда Павел Корчагин болса, къалай этерик болур эди?, деб кеслерине кёб кере соргъандыла. Корчагинни сыфаты алагъа кюч бергенди эмда джауну хорларгъа болушханды.

А. М. Горький, суратлау литератураны кесини джашауунда уллу магъанасы болгъанын черте, былай джазгъанды: «Джомакълада айтылгъан аламанат къанатлылача, къалай кенгди эмда байды джашау, къалай ётгюрдю адам кесини игилнк эмда ариулукъ этерге излегени бла, деб китабла алай джырлай эдиле...».

Ёртенланы Азрет (1907—1955)

Ёртенланы Азрет Локъманны джашы 1907-чи джыл Къарт-Джурт элде туугъанды.

Азрет медресеге джюрюб тебрегенлей огъуна тырмашыб окъуйду, алай а медресе кереклисича билим бермегенин ангылайды. Медресени бошагъандан сора ол, керти билим алыргъа деб, Симферопольда педучилищеге окъургъа киреди. Азрет педучилищедешаркъ халкъланы дунягъа белгили поэмаларын кёб окъугъанды, экинчи джаны бла орус поэзияны, артыкъсыз да 20-чы джылладагъы поэзияны иги билгенди эмда кесини поэзия джолуна совет орус поэзияны джолун сайлайды.

1928-чи джыл педучилищеден Азрет ызына къайтады. «Таулу джашау» деген газетни редакциясында ишлерге джарашады. Азретни къайсы джылдан назму джазыб башлагъаны белгили тюлдю, алай а аны китаблада чыкъгъанладан биринчи джазылгъаны «Энди биз да кюлейик» деген назмуду. Ол назму 1926 джыл 19-чу октябрда «Таулу джашау» деген газетде басмаланганды.

Симферопольда окъугъан заманында Азрет таймаздан джазгъанлай тургъанды, ол кесини назмуларын педучилищени тюрлю-тюрлю джыйылыуларында окъуб да кёб бюсюреу алгъанды.

Биринчи китабы Азретни 1927 джыл чыкъгъанды. Азрет китабына «Джангы джырла» деб атагъанды.

Ёртен улуну бу китабында биринчи орунну алгъан урунган халкъгъа джашау ачхан В. И. Ленинге, Октябргъа, Къызыл Аскерге аталы джазылгъан назмуладыла.

1929-чу джыл чыкъгъан «Эркинликни джилтинлери» деген экинчи китабында поэт джангы, джарыкъ, насыблы джашауну юсюнден джазады. 1934-чю джыл Ёртенланы Азрет «Джырла бла поэмала» деген китабын басмалайды. Бу китаб аны фахмусуну уллу ёсгенине шагъатлыкъ этеди. Азретни «Туугъанды ол ёлмезге»,

«Сафият», «Сюлеменни Суратха письмосу», «Афенди бла аджал» деген айтылыб тургъан чыгъармалары ючюнчю китабында басмаланнгандыла.

Ертен улуну творчествосунда В. И. Ленинни сыфаты уллу орун алады, Ленинни иши, иннети, аны сыйлы аты ёмюрлеге джашарыкълары «Туугъанды ол ёлмезге» деген сейирлик назмуда айтыладыла.

ТУУГЪАНДЫ ОЛ ЕЛМЕЗГЕ.

Кёзю джумулуб,
Айырылса да бизден,
Ленин сауду,
Джашайды ол ичибизде.
Къучакълады Ленинни
Мермер кешене,
Амма, ёлюм джокъду
Ленинни ишине!
Ким айталыр ёлгенди
Деб минглеб миннге,
Миллионлагъа джол ачыб
Тургъан Лениннге!
Талдырмагъан бир тюрлю
Иш аны белин,
Шыбылача ётгюр болгъан
Аууз джели.
Оюм этчи, къурчдан да
Кючлю Ленинни
Елтюрюрге бармыд
Къарыуу ёлюмню?!
Сауду Ленин!
Тебеди аны деу джюреги,
Къылыч урад джаугъа
Таджал билеги...
Джокъду ёлюм, кючлюдо ол,
Булат кибик,
Джашайд кюрешде
чыныкыгъан

Къарт большевик,
Джанады ол джукъланмайын
Кюндюз-кече,
Джангы дуня дженгер ючюн
Юлгю биче,
Джауланы ётю атылгъан
Анга кёбе,

Ленин тюлмюд
Къурч мизамлы ВКП(б)!
Ленинники тюлмюд ёсюм,
Бу техника?
Ленин кеси тюлмюд
Бююннгю Ц-е К-а!
Ленин ёлгенд, джокъду демез
Кёзлю инсан,
Айтса айтыр, кёзю сокъур,
Кёлю душман.
Уллу уста сауду,
Ишлейд биргебизге,
Алчыды ол хар иште,
Хар затда бизге.
Мынга шагъат — майна
Донбасс, Днепрострой!
Мынга шагъат Сельмаш завод,
Волховстрой;
Мынга шагъат—Урал,
Баку, Магнитстрой;
Мынга шагъат — минг-минг
план,
Минг-минг джангы юй!
Мынга джюз минг юлгю
Хазырды шагъатха,
Мынга шагъат — хар бир
рудник,

Хар бир шахта,
Мынга шагъат —
Социалист джолда хар бир
эрлик;

Мынга шагъат — хар бир
Колхоз — элли бирлик,
Ленин ишлейд бизни бла
Джангы джашау,

Мынга шагъат — фабрик,
завод,

Агъач, таш, тау!
Чырт келишмейд
«Елгенд» дерге большевикге,
Елед, кетед десек,
Джарар эскиликге.
Кеч не эртде
Елюм барды фашистлеге,
Байны этек тюрбю
Джалагъан итлеге.
Эсерлеге, меньшевикге,
Онг, солчулагъа,
Тюз джолдан терсине
Тартхан голчулагъа!..
Ленин джашайд хар
Заводну кекюрегинде,
Хар шахтаны,
Фабрикни кекюрек кенгинде.
Ленин, къанынг ойнайд
Джерни джюрегинде!
Ишинг сингиб
Миллионланы джилигинде!..
Елюр хар джол,
Ленинни джолундан ёзге.
Ленинизм сауду,
Туугъанды ол ёлмезге!

Соруула бла ишле.

1. Ленинни ёлюмден кючлю болгъанындан назмуда къалай айтылады?
2. Ленинни иши, иннети ёлмезликтерине шагъатлыкъгъа уллу къралыбызда къайсы кърулуч ишле айтыладыла эмда андан бери да къалай сейирлик затла ишленгендиле?
3. Бу сёзлени мағаналарын ачыкълагъыз: «мермер кешене», «амма», «таджал билеги», «мизамлы», «ёрлюк», «голчулагъа».
4. Назмуну азбар этигиз.

КЪЫЗЫЛ АСКЕРНИ ДЖЫРЫ.

Тёбелени эм тауланы
Сыйдам этербиз,
Тенгизлени, кёк хауаны
Джарыб ётербиз.

Къызыл Аскер юйрер, ёсмей
Аз да тыйылмаз,
Къылычыбыз джауну кесмей,
Къыннга джыйылмаз.

Тоб чачмаз, кюйдюрмез от да,
Сууукъ — бютюн да.
Бу армия тууду постда,
Чарсда, тютюнде.

Къызыл Аскер юйрер, ёсмей
Аз да тыйылмаз,
Къылычыбыз джауну кесмей.
Къыннга джыйылмаз.

Тюзлюк ючюн кѣб агъарла
Бу джерге къанла,
Эзилерле къаныбызны
Эмген джыланла.

Къызыл Аскер юйрер, ёсмей
Аз да тыйылмаз,
Къылычыбыз джауну кесмей,
Къыннга джыйылмаз.

Бешмюйюш къызыл
джулдузну

Кѣкде къурурбуз,
Джерни беш бѣлюмюне беш
Учун бурурбуз.

Къызыл Аскер юйрер, ёсмей
Аз да тыйылмаз,
Къылычыбыз джауну кесмей,
Къыннга джыйылмаз.

Соруула бла иш.

1. Къызыл Аскер не заманда, не иннет бла къуралгъанды?
2. Къызыл Аскерни ётюрлююню, таукеллигини, тюз иннетлилигини юслегинден джырда не айтылады?
3. Бизни областны джерлеринде джигит аскерчилеге къаллай эскертмеле салынгандыла?
4. «Совет Аскер рахатлыкны сакълагъан аскерди» деген темагъа хапар айтыгъыз.

ТЕМА ЭМДА ИДЕЯ.

Хар бир суратлау чыгъармада джазыучу джашауну бир неда талай затын суратлайды. Джашауда джазыучу кесини къарамына, сезимине кѣре, нени юсюнден суратлаб кѣргюзе эсе, анга **тема** дейдиле.

Болгъан затлагъа, адамлагъа, характерлеге джазыучуну кѣлюне келгенни айтыугъа, иннетине чыгъарманы **идеясы** дейдиле.

Тема бла идея чыгъарманы хапарындан (содержаниесинден) ачыкъ боладыла.

Кимни, нени юсюнден, къаллай кѣзюуде болгъанын, не айтылгъанын окъуб билмесенг, чыгъарманы темасын идеясын да ангыларыкъ тюлсе. Идеясы болмагъан произведение болургъа амалы джокъду. Сѣз ючюн, Ертенланы Азретни «Туугъанды ол ёлмезге» деген назмусунда тема В. И. Ленинни юсюнден айтылады. Багъалы вождну образын кѣргюзюу идеясыды. Джазыучу, кесини иннетин кѣргюзтюр ючюн, айтханын джашаудан алыб, юлгюле бла бегитеди.

Боташланы Исса (1925)

Боташланы Исса Джарахматны джашы 1925 джылда Кенде-ленде туугъанды. Ол джазыб 1954 джылда башлагъанды. Поэтни «Джюрекден джырлайма», «Экинчи тюбешиу», «Таула сакълайдыла» деген назму китаблары чыкъгъандыла. «Юйден юйге» деген назму китабы орус тилге кечюрюлюб чыкъгъанды.

Боташ улу Исса поэзиядан сора да драматургиягъа танг юлюш кыошханды. Ол «Таулада танг джарыйды», «Солтанны джазыуу», «Къушла мийикни сюедила», «Абрек» деген пьесаланы авторуду. Дагъыда Байрамукъланы Халимат бла бирге «Таулу кызыны джигитлиги» атлы пьесаны джазгъанды.

Драматургну бир къауум пьесалары орус эм башха тилге кечюрюлюб, къралны талай театрларында салыннгандыла. Аны «Солтанны джазыуу» деген комедиясы бла «Абрек» деген пьесасы «Современная драматургия» деген альманахта басмалангандыла.

Литература бла искусствону ёсдюрюуде кыйыны ючюн 1966 дж. Боташланы Иссагъа Къабарты-Малкърны искусствосуну сыйлы къуллукъчусу деген ат берилгенди.

Боташ улу А. М. Горький атлы Литература институтну бошагъанды. 1956 дж. СССР-ни джазыучуларыны Союзуна алыннганды.

ТАУЛАДА ТАНГ ДЖАРЫИДЫ.

(Ю з ю г ю).

Бу пьесада 1918-чи джыл Малкъарда граждан къазауатны юсюнден айтылады.

Юч актлы, беш суратлы драма.

Ишге къатышханла:

Ахмат, малкъар полкнун комиссары.
Мусос, партизан.
Ибрагим, партизан отрядны командири.
Къонакъ, партизан отрядны командири.
Смирнов, Серго Орджоникидзени предствителери.
Исхакъ, партизан.
Къаншау, Смирновну адъютанты.
Хаджос, акълада къуллукъ этген афенди.
Таумырза, карательный отрядны командири.
Фаризат, партизан къыз.
Даша, Смирновну штабында телеграфистка.
Зурум, Таумырзаны къатыны.
Махмут, партизан джашчыкъ.
Даут, Хасанны атасы.
Ванин, малкъар полкнун штабыны тамадасы.
Кябахан, джарлы къарт къатын.
Соня, доктор къыз.
Сокъур къарт къатын.
Анзор, шпион.
Салим, акъ гвардиячы солдат.
Хасан, партизан.
Хызыр, алгъын акъ гвардиячы солдат, арда партизан.
Кабанов, акъ гвардия полкнун командири.
Умар, тау бий.

Биринчи акт.

Биринчи сурат.

Эртденлик. Эки этажлы юню бир комнатыны мюйюшю. Юню бир къабыргасында «Вся Власть Советам!» деген лозунг кёрюнеди. Комнатын ичинде Смирновну столу. Стол юсюнде полевой телефон. Юню бир мюйюшюнде телеграф аппарат. Аппаратны къатында олтуруб, Даша иштей турады. Клисаны артында къызыл аскерчилени, «Мы смело в бой пойдем за власть Советов» деген джырни джырлай, ётуб баргъанлары эштиледи.

Смирнов, шипелин да имбашына къаблаб, балконда аскерчиле джырлагъан джырни мурулдай турады. Аны адъютанты Къаншау киреди.

Смирнов. Быллай ашхы къылыкълы, кючлю аскер эркинликни татыуун сынагъан халкъда болургъа боллукъду. Энди къуру аскер огъай, бютеу халкъ да къобханды, ол алгъан эркинликни ычхындырмаз ючюн кюрешеди.

Къаншау. Оллахий, бизни Къызыл Аскерни дунияда бир аскер да хорламаз!

Смирнов. Заман кыйынды. Эркиликни кюлда сакълар
ючюн юрешде бизни кяаныбыз энгда да кёб тегюлюр. Алай хор-
ламай а кюймабыз. Бизни джол башчыбыз Ленинди.

Къаншау. Да Борис Александрович, кыйналмагъан — аш-
хылыкъ кёрмез, деб бизни халкъны сёзю барды.

Смирнов. Къаншау, бир-эки джыйырма джылдан сора биз-
ни кыралыбызны джашагъанын экибиз да бирге кёрсек, сие эдим.

Къаншау. Айхай, кёрюрбюз, Борис Александрович, нек кёр-
мейбиз?

Смирнов. Сау бол, Къаншау, сау бол! Энди джумушунгу
айт.

Къаншау. Бир джашчыкъ бла бир кыз сизге кирирге эр-
килик сорадыла. Партизанладан келгенбиз дейдиле.

Смирнов. Аланы бери ким джибергенди?

Къаншау. Мусос джибергенди дейдиле.

Смирнов. Къайдан келгендиле?

Къаншау. Кёнделенденбиз дейдиле.

Смирнов. Кёнделенденми? Чакъырчы бери!

Къаншау (*чыгъыб кетеди, Махмут бла Фаризатны алыб ки-
риб*). Киригиз, киригиз, тамадабыз буду.

Смирнов. Келигиз, олтуругъуз! (*Саламлашады*). Къайдан
ашхы джолдан келгенсиз? Кимсиз?

Махмут (*Фаризатха къараб*). Мен айтайыммы?

Фаризат. Айт.

Махмут (*ёрге туруб*). Мени атым Махмутду. Муну да—Фар-
ризат. Бизге кёб сауут керекди. Саут бер. Шкокла, патронла, да-
гъыда ол терк-терк атыгучуну да бер.

Смирнов (*ышарыб*). Джашым, сен нек келгенинги айтдынг.
Алай а биз сауутланы кимге берлигибизни билирге керекбиз.

Фаризат. Бизни Мусос джибергенди. Элибизге акъ аскер
кириб, адамланы кырыб, юйлени кюдюрюб, мал мюрзеу да кюй-
май сыйырыб, кёб артыкылыкъ этедиле. Элде кюлуна сауут ала-
лыкъ кялмай, агъачха — партизаннга чыкъгъандыла. Сауту-
бюз а бек азды.

Смирнов. Аха! Ол Мусос дегенигиз а кимди?

Махмут. Не-е? Сен Мусосну танымаймыса?!

Смирнов. Огъай. Огъесе, унутхан болурмамы?

Махмут. Алай болур ансы, Мусосну танымай а! Мусос деб
аны атын эштгенлей, акъланы кюрккыгъандан джанлары чыгъады.

Къаншау. Джигит, сен а Мусосну къарнашымыса?

Махмут. Огъай, шохума...

Смирнов. Отрядны командири кимди?

Фаризат. Тамадабыз Ибрахимди. Командир деген да олду.

Къаншау. Мусос дегенигиз кимди да?

Махмут. Биринчи джигит партизанды.

Смирнов. Фронтдан, кесигизни тутдурмай, кялай ёталгъан-
сыз?

Ф а р и з а т. Тёрт кюн бла тёрт кечени бауурубуз бла суйре-
либ келгенча келгенбиз, Джанхотияда тыйгъан да бир этдиле.
Алай кесибизни садакъачылагъа ушатыб, садакъа джыя айлана-
быз деб, аманны кеминде къутулдукъ.

С м и р н о в. Сизни элде акъ аскерни тамадасы кимди?

М а х м у т. Таумырза бла Хаджос афенди деб эки начас бар-
дыла. «Мен айтханны этсегиз, джандетли боллукъсуз, алай ол
агъачдагъы партизанла айтханча этсегиз а, джаханим сизден тол-
лукъду», деб Хаджос халкъны къоркъутады.

Ф а р и з а т. Бир кюн намазгъа джыяма деб, Хаджос афенди
элни къартын джыйгъан эди. Ала да алай джыйылыб тургъанлай,
башкес акъла биреуню, эки къолун да артына байлаб, сюрюб кел-
ген эдиле. Хаджос афенди джамагъатны аллына чыгъыб, ол тутул-
гъан адамны бурнуна таякъны джетдириб: «Ма бу динин сатыб,
гяуурлагъа къошулуб, большевикме деб айланган бир итди. Къу-
ранда айтхан бла, бу асмакъгъа асылыргъа тыйыншлыды», деб
ол джарлыны асмакъгъа асдыргъанды.

М а х м у т. Таумырза бла Хаджос афенди да Мусосну къолу-
на бир тюшерле! Сора джаханимге джибернуню алагъа ол кёргюз-
тюр! Алай а бизге сауут керекди.

С м и р н о в. Къаншау, Анзорну чакъырчы.

Къ а н ш а у. Бусагъат, джолдаш комиссар. (*Чыгъыб кетеди*).

С м и р н о в. Да... Таумырза, Таумырза... Окъ тийген къабанча,
тёрт джанынга чабаса, ачыудан джарлы халкъны къанын ичесе.
Халкъ бириксе, ол темир таудан эсе кючлю боллугъун сен билмей-
се, аны санга ол сен талагъан халкъ къысха заманны ичинде ангы-
латыр. (*Махмут бла Фаризатха*). Къоркъмагъыз. Биз тюзлюк
ючюн кюрешебиз.

А н з о р (*Къаншауну биргесине кириб*). Сизни буйругъугъуз
бла келдим, джолдаш комиссар!

С м и р н о в. Джолдаш Орджоникидзе бизге джиберген сауут-
ла къайдадыла?

А н з о р. Эки пулемётну, бир тобну, 50 шкокну, 30 ящик пат-
ронну джолдаш Охозну отрядына джибергенме.

С м и р н о в. Къалгъанлары уа?

А н з о р. Къабарты таба джиберген эдим да, джолда кетиб
баргъанлай, акъла ызларындан джетиб, сыйыргъандыла.

С м и р н о в (*ачыуларыб*). Къалай сыйыргъандыла? Къарау-
улла салмагъанмы эдинг?

А н з о р. Огъай, джолдаш комиссар! Арбачылары сауутлары
болгъаны себепли, алагъа ышаныб къойгъан эдим.

М а х м у т (*Анзоргъа тартдыра*). Ой, эмина юйюнге! Бизге сауут
керек болгъанын билмейми эдинг? Сауутлары акълагъа къалай
бергенсе? Огъесе сени къарнынг акъла ючюнмю ауруйду?

С м и р н о в (*Махмутну сабыр эте*). Менден эркиплик болмай,
джангыз бир патронну бир джары этсенг, башынг бла джууаб бе-
рирсе. Сауутлары къарауулсуз джибергенинги юсюнден а артда
сёлеширбиз! Хайда бар, ишинги эт! (*Анзор кетеди*).

Махмут. Къан хамхот игле, элибизни къанын эме болурла.
Смирнов. Сабыр бол, Махмут. Биз бусагъат сизни элни эркин этерча оноу этейик. (*Телеграфисткагъа*). Даша! «Эменнге» сёлеш да командирни телефоннга чакъыр.

Даша. Бусагъат, джолдаш комиссар.

Смирнов. Фаризат, сен тиширыуса, санга урушда къыйынды, окъ зат тиер, ёлюрме деб къоркъмаймыса?

Фаризат. Огъай, къоркъмайма! Намыссыз джашагъандан эсе, намысы бла ёлген игиди.

Смирнов. Сау бол, Фаризат, тюз ангылагъанса (*Махмутха*). Сизни къызларыгъыз барысы да Фаризатча батырламыдыла?

Махмут. Батыр къызларыбыз бардыла. Алай Фаризат барындан да батырды. Мусос аны андан сюеди. (*Фаризат уялыб, башын эншиге иеди*).

Смирнов. Тойлары уа къачан боллукъду?

Махмут. Акъ аскерни джожъ этген кюн.

Даша. Джолдаш комиссар! «Эмен» бла сёлешигиз.

Смирнов (*трубкины алады*). Алло! Келлет! Къалайды ишигиз? 3-4 отрядыгъызны бир бек керекли джерге джибераллыкъмысыз? Нек? Бек къысалламы дейсе? Тьяргъа керексиз. Алло? Мен бусагъатдан сизге барама! Ахмат кетгендими дейсе? Ашхы. Ахмат бери кетген эсе, бизни оноубузну санга ол айтыр.

Къаншау (*ашыгъышлы*). Джолдаш комиссар! Джашла ишекли болуб биреуленни тутуб алыб келгендиле. Аны бери кийирге эркин этигиз!

Смирнов (*Махмут бла Фаризатха*). Мен сизге сауутланы терк огъуна джиберирме. Аны Ибрахим бла Мусосха айтырсыз. Келгенигиз ючюн сау болугъуз! Ашхы джолгъа барыгъыз! Фаризат, Мусос бла сени тоюгъузгъа уа мен да бармай къалмам. (*Къаншаугъа*). Быланы ашатыб, ичириб, азыкъ да бериб, алай ашырыгъыз. Ол тутулгъан адамны бусагъат алыб кел.

Махмут бла Фаризат чыгъыб баргъанлай, Хаджос афендиге тюбейдиле.

Хаджос киргенлей намаз эте башлайды.

Фаризат (*къоркъуб*). Оу, мен джарлы!

Смирнов. Къоркъма, Фаризат! Нек къоркъаса?

(Къаншау, Фаризат, Махмут чыгъыб кетедиле).

Хаджос (*тобукъланыб намаз эте*). Бисмилляхий рахман рахим, аузу билляхи шайтан азим...

Смирнов (*барыб джанына олтурады*). Сен кимсе?

Хаджос. Менми?. Мухамадин арасулуллах...

Смирнов. Къайры тебрегенсе?

Хаджос. Меккягъа... лаилаха иллаллах (*зикир этиб тебрейди*).

Къаншау (*киреди*). Джолдаш комиссар!

(Хаджосну кёрюб, Дашаны къатына барыб олтурады).

Смирнов. Заманыбыз азды, намазыгъызны бѣлгеним юкюп айыб этмегиз. Къайдан келгенигизни, къайры баргъаныгъызны билирге керекбиз.

Хаджос. Намазымдан чырмама! Лаилаха иллаллах, лаилаха иллаллах...

Къаншау. Афенди, бусагъатда не эртден, не да ашхам намаз ууахтысы туююлдо, сен не намаз этерге къалгъанса?

Хаджос (*къоркъаракъ болуб*). Сен мени афенди болуб къачап кѣргенсе? Джолума кетейим. Сизни бла джаншай, кечге къалама. Лаилаха иллаллах, лаилаха илляллах, Мухамадин расуллах... (*туруб кетиб тебрейди*).

Смирнов. Тохтагъыз, биз алкъын сизни кетерге эркин этмегенбиз.

Хаджос (*Смирновну къатына джанлаб*). Тутугъуз! Уругъуз! Тутугъуз! Кѣремисе, муну джиелери тѣгерегинден алыб турадыла? Эх, налат шайтанла, мен сизни бусагъат думп этейим!

(Смирновну уругъа керилгенлей, Къаншау сермеб билегинден тутады).

Ой, джибер къолуму, шайтанланы уругъа къой. Къачдыла, кетдиле, къынгыраякъла къачдыла! (*Сакъалындан, башындан туту джылайды*).

Смирнов. Сен быллай къыйын заманда Меккъага нек тебегенсе? Тѣгерекни уруш алыб тургъанын кѣрмеймисе?

Хаджос. Мен урушдан къачама, адам къаны тѣюлген джерден кетерге кюрешеме. Акъладан, къараладан, къызылладан, сарыладан — барыгъыздан да башымы алыб, аллахны сыйлы джер Меккъага къачыб барама.

Даша. Борис Александрович! Джолдаш Орджоникидзеден телеграмма! (*Хаджос къалгъанлагъа эслетмей, къулакъ салыб тынгылайды*).

Смирнов (*Къаншаугъа*). Муну ары Петровгъа элтигиз. (*Къаншау Хаджосну алыб чыгъыб кетеди. Даша лентаны окъуйду*). «Серебряковну башкес отрядлары тау элlege болмагъанча артыкълыкъ этедиле.

Къысха заманны ичинде сиз ол отрядланы ууатыргъа керексиз. Малкъар полкуну тау элlege джиберигиз. Аны орнуна кѣпюрге Алексеевни полкун салыгъыз. Ванинни малкъар полкун штабына начальникге джиберигиз».

Смирнов. Серго бу ишлени юсюнден бизден эсе алгъа билгенди. Даша, джууаб къайтарыргъа хазыр бол!

Даша (*аппаратха олтуруб*). Хазырма, Борис Александрович.

Смирнов. «Джолдаш Серго!

(*Ол кѣзюуде Ахмат кириб келеди*). Буйругъугъузну алдым. Биз аны тынгылы толтурурбуз. Малкъар полк джолгъа чыкъгъанлай, сизге билдирибиз. Точка. Смирнов». (*Сѣзюн бошаб, Ахматны аллына барыб*). Сау кел, Ахмат! Бек таб келдинг, келгенинг иги болду.

А х м а т. Сау бол, Борис Александрович. Мен бек ашыгыш джумуш бла келгенме (*ышарыб*). Алай, таш салыучу къатынла айтханлай, бизге джол чыгъа эсе, айт, Борис Александрович.

С м и р н о в. Багъалы Ахмат, кесинг эшитген эсенг да, билмейме, алай сизни тау эллеригизге Серебряков кесини башкеслерин джибериб, халкъгъа бек артыкълыкъ этеди. Малкъар полкнуну Кенделеннге джиберибиз. Джолдаш Сергодан буйрукъ келгенди.

А х м а т. Ашхыды. Биз хазырбыз.

С м и р н о в. Сау бол.

А х м а т. Биз терк барыб, партизанла бла бирге Кенделенни башына бош этерге керекбиз. Нек десегиз, Серебряковну Кенделеннге дерти барды. Ол анга кызыл Кенделен деб бош атамагъанды.

С м и р н о в. Тюз айтаса, Ахмат. Мен партизанлагъа сауутла джиберирге айтханма, аланы да сиз ала барыгъыз. Сауутланы сизге Анзор берир (*къагъыт джазыб береди*).

Анзор (*кириб*). Джолдаш комиссар, эркин этигиз! (*Ахматха*). Сау кел, Ахмат!

А х м а т. Сау бол, Анзор!

С м и р н о в (*Анзоргъа*). Джумушунгу айт.

Анзор. Малкъар полкнуну джигитлери, тау къушлача, урушханларын мен кѣб эшитгенме. Мени ары джибериригизни тилейме. Мен душман бла кѣзден-кѣзге сермеширге сюеме.

А х м а т. Мен огъай демейме.

С м и р н о в. Алай эсе, мен да разыма.

Анзор (*кетиб тебрейди да, дагъыда ызына къайтыб*). Джолдаш комиссар! Комиссар! Айыб этмегиз, энтда бир тилеригим барды.

Ол джашла тыйгъан джарлы къарт бизни элденди. Акъылындан тайыб, къайда кеч болса, анда къала айланган бир джарлыды. Аны тутуб тургъандан не хайыр барды? Аны джиберигиз деб тилейме.

А х м а т (*Смирновгъа*). Ол не къартды?

С м и р н о в. Меккъагъа Хаджи кылыргъа барама деб, намаз кылыб, ораза тутаргъа кюрешеди. (*Анзоргъа*). Керти тели адамгъа ушайды. Аны джолдаш Петров кѣрюр. Сен айтханча болса, башына эркин этер.

Анзор. Кетерге эркин этигиз. Мен джолгъа тебрейим!

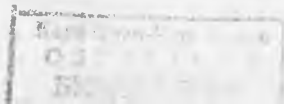
С м и р н о в. Бар, тебре! (*Ахматха*). Кечгинлик бер. Мен бусагъат къайтайым.

(Кетеди).

А х м а т. Даша, къалайды ишинг?

Д а ш а. Да къагъаргъа кюреше турабыз. Ахмат, мени да биргегизге таугъа элтсегиз а?

А х м а т. Таулу джашла алыб къачсала уа?

Д а ш а. Кесим квачаргъа суймесем, мени квачыргъан алач тынч туйюлдю.

(В а н и н бла С м и р н о в киредиле).

А х м а т. О, Сергей! Сен бери къайдан чыкыгъанса?

В а н и н. Ахмат! *(Чабыб Ахматны къучакълайды)*.

С м и р н о в. Мен а сизни шагърей этейим деб келе эдим. Сиз а эртдеден шагърей кёреме.

В а н и н. Да... Ахмат бла мени тёрт джыл мындан алда Бакуда джолдаш Энеев танышдыргъан эди.

А х м а т. Биз эски шохлабыз!

В а н и н. Татлы тенглебиз.

А х м а т. Багъалы Сергей, тюз айтаса.

С м и р н о в. Багъалы шохла, сиз кыйын джолгъа тебрёйсиз. Алай сизни биргегизге баргъан адамла бла сиз не кыйын джолдан да ётерсиз. Хорлам сизники болур.

А х м а т. Халкъыбызны эркин этгинчи, джан аямазгъа мен революция бла ант этеме!

Д ж а б ы у.

Экинчи сурат.

Агъачны ичи уллу ташла. Узакъдан шкок, пулемёт атылгъан тауушла эшитиледиле. Сценада эки дженгил джаралы бла бир ауур джаралы кёрюнедиле. Соня Хасанни джарасын байлай турады. Бириси, экиси, дуппурчукъгъа чыгъыб, урушну баргъан халын бири бирине айтадыла.

И с х а к ъ. Аллах, аллах, ол хайырсыз пулемётну таб джерде тохтатыб, бизни джашланы халек эте кёреме!

Ш а у х а л. Къарачы, къарачы, Мусос ол пулемётчуну артындан сюркелиб барады... Ол бусагъат аны тауушун чыкъмазча этер!

И с х а к ъ. Ма-ма-ма! Мусос пулемётчуну урду. Ой джаша, Мусос! Ой, не файда, пулемёт къаядан тёнгереди да кетди! *(Пулемётну атылгъаны тохтагъанлай)*. Кёремисе, кёремисе Ибрахим джашланы атакагъа алыб баргъанын?!

Ш а у х а л. Ой медет, пулемёт къаядан кетмесе, нечик иги боллукъ эди!

И с х а к ъ. Бу бюгюн бизни джашланы атакагъа тёртюнчю кере барыуларыды.

Ш а у х а л. Ой итле уа, ташла артындан чыгъыб, Ибрахимни тегерегинден алыб башлагъандыла.

И с х а к ъ. Ой зауаллы Мусос а! Сол джанларындан илячинча джетиб келеди. Ол бусагъат Ибрахимге болушур. Ой, Мусос, биз сенсиз болмайыкъ!

Ш а у х а л. Ой-ой-ой, Ибрахим джыгъылды!

И с х а к ъ. Эй, юйюнге!

Ш а у х а л. Ма! Ма! Мусослары алайда душманланы ууатдыла. Ибрахимланы башына бош этдиле. Ибрахим джаралы болуб джыгъылгъан кёреем. Мусос аны кёлтюрюб бери алыб келеди.

Ис х а к ь. Ибрахим ауур джаралы болмагъа эди. Бююннюг урушда не къадар адам ёлгенди. Тейри, биз а акъланы дырын этиб кьойгъанбыз.

Х а с а н. Соня, ой Соня! Сенмисе?

С о н я. Менме, Хасан, менме! Не этесе, джаным?

Х а с а н. Соня, эшда, мен муратыма джетала болмам. Мен, эшда, джангы джашауну кёралмам...

С о н я. Огъай, огъай, кёрюрге, кёрмей а, Хасан!

М у с о с (*клицаны артындан*). Соня, джаралыла къайдадыла?

И с х а к ь. Мындабыз, Мусос! Бери келигиз, бери.

Мусос Ибрахимни кьолтугъундан кириб алыб келеди. Джаралыла, къайгъылы болуб, Ибрахимни тегерегинден аладыла. Соня Ибрахимни джарасын байлайды.

И б р а х и м. Мусос, отрядха командирликни кесинг эт. Отрядда джангыз бир партизан сау болуб, артха джангыз атлам да ыхтырылмагъыз. Къонакъ отряды бла джетгинчи, акъланы тыр-ярга керекбиз.

М у с о с. Соня, джаралыланы юч-тёрт джерге бёлююз.

И б р а х и м. Мусос, акъ бандитле, арт къарыуларын джыйыб, энтда атакагъа бармай амаллары джокъду. Тауырза, быланы ишлери былай осал болгъанын билсе, болушлукъгъа кесини джыланларын джиберирге да болур. Аны себебли уа, сауут табханыгъызны джыйыб, сакъ болуб туругъуз.

М у с о с. Ай, не файда, ол пулемёт кьолгъа тюшмеди ансы, мен аланы шайтан тебсеуге бардырыр эдим.

И б р а х и м. Мусос, къарнашым, сен душманны ары таргъа джыаргъа кюреш ансы, бу кёбген хамхотла да, Кёндеденге кьутулуб, Тауырзаны отрядларына кьошулсала, артда бизге Кёнде-ленни аладан сыйыргъан кыйын болур.

М у с о с. Ибрахим, мен аланы тар кьолгъа бир тыйсам, биз сау болуб, ала Кёндеденге ычхынмазла. Къонакъ джетсе уа, бу акъ къабанланы артларын былайда этербиз. Алай Къонакъ, бир тюрлю чырмау болуб, джеталмай кьалса уа...

И б р а х и м. Къонакъны джетмей амалы джокъду. Энди дже-тер заманы да болады. Ярабий, Махмут бла Фаризат да не кёб кьалдыла. Ала бир къайгъысыз келге эдиле.

М у с о с. Ма бююн сегиз кюн ол экиси кетгенли. Аланы къа-йытмай амаллары джокъду. (*Шкок атылгъан тауушла*).

И с х а к ь (*тауушла таба къараб*). Ол аргъы чатда не къадар атлы аскер келеди. Тауырза кесини адам къандан тоймагъан бан-дитлерин джиберген болур.

М у с о с (*клицаны аллына чыгъыб, андан*). Къарнашларым, туугъан элибиз Кёндеден ючюн алгъа!!!

И с х а к ь (*Ибрахимни къатына барыб*). Ибрахим, шкогунгу манга бер. Мени джарам ауур джара тыйюлдю. Мен акъ итледен энтда бир къауумун джыгъаллыкъма.

Ибрахим. Исхакъ, къарнашым, джаранг гитче джара туююлдо, къанынг кёб кетгенди, бираз къаруу джыйгынчы джат.

Исхакъ. Джашла къан тёге, мен а, окъ тырнагъанды деб, былайда аунаб тураллыкъ туююлме. *(Ибрахимни шкогун алыб, чыгъыб кетеди, партизанланы атакагъа баргъан тауушлары эшитиледи. Хасан бек ынгычхайды).*

Ибрахим. Соня, къайсыды, хариб, ол ынгычхагъан?

Соня. Хасанды.

Ибрахим. Окъ несинден тийгенди джазыкъны?

Соня. Кёкюрегинден. Бек къыйынды.

Ибрахим *(белибауундан суулугъун тешиб)*. Элтчи муну, Соня, Хасанга ичир.

Соня, Хасанны башып билеги бла кёлтюрюб, ичиреди.

Хасан. Соня, сабий заманыбызда орусла келеди деселе, къачыб букъгъан этиучен эдик. Энди уа ма сен, орус къыз, бизни джараларыбызны багъаса. Мен бюгюннге дери уялыб санга айталмай тургъанма... Бюгюн, джашаууму арт кюнюнде, айтама... Сен бизни отрядха келгенлей, сени хар халинги джаратдым... Сюйдюм... Санга назмула, джырла эте, кечелерими джукъусуз ашыра эдим. Уруш бошалаыб, тенглик джашау келсе, сени алырма деб мурат эте эдим... Алай а...

Соня. Хасан, джаным, мен барын да билеме.

Хасан *(ауур ынгычхай)*. Алай болса да, энди иш тюрленди...

Соня *(джыламукъларын сюрте)*. Ой, Хасан, Хасан!

Хасан. Соня, эшда, мени ишим битген болур... Сен бир иги джашха барыб, насыблы болсанг, мени бек разы этерик эдинг.

Соня. Огъай, Хасан, ёлюмню юсюнден айтма. Сен ёллюк туююлсе.

Сыртдан шкок, гранат атылгъан тауушла чыгъыб, джаралыла тынгысыз боладыла.

Ибрахим *(ёрге кёлтюрюлюб, кёзюлдюреуюк бла къараб)*. Ура!... Билмей тургъанлай Къонакъ душманны джетиб, акълагъа аман кюн келтире турады!

Шаухал. Чегемли къызыл партизанла джашасынла! Къарачы! Ол акъ атлы партизан офицерни къуууб джетди. Уллу бычакъланы сууруб, экиси да сермеше турадыла.

Ибрахим. Ол акъ атлы, Чегемли отрядны командири, Къолакъ кесиди! Ол джигит командирди.

Шаухал. Джыгъылды! Ол аны джыкъды!..

Ибрахим. Ким джыгъылды? Ким джыгъылды?

Шаухал. Къонакъ, офицерни джыгъыб, атын да алыб, отряды таба кетиб барады.

Ибрахим. Къарагъыз ары! Ары къарагъыз! Къонакъны отряды да, бизни отряд да душманланы къуршалаб башлагъандыла.

Бары да. Огъай, къантулукъла, дыгаласха къалдыгъызмы? Энди башыгъызны алыб къутулгъаныгъыз болса, кёрюрбюз!

Ибрахим. Ма, итле, сизге таулу большевиклени джууаблары олду!

Шаухал. Къонакъ бир къауум адам бла бери ёрлеб келеди. Къонакъ (*клисаны артындан*). Ибрахим! Ибрахим къайдады?

Партизан (*джабыу артындан къычырады*). Ибрахим джаралы болуб, Мусос аны алай ары, уллу ташны арты таба элтген эди.

Соня (*ёрге, таш джанына кёлтюрюлюб*). Ибрахим мында джаралы болуб джатады!

Къонакъ (*чабыб сценагъи чыгъады*). Ибрахим! Алан, айю тешигине киргенча, не адам табмазча букъгъанса! (*Къучакълашадыла*).

Ибрахим. Тейри, сен алай терк джетмесенг, Ибрахимни табмазгъа да боллукъ эдинг. Бу акъ сылхырла бюгюн бизни тыяргъа бек умут этдиле.

Къонакъ. Сизден адам кёб къорагъанмыды?

Ибрахим. Биз аладан кёб кере аз эсек да, тонлукъ а аладан иги тюшгенди. Бюгюнню урушда Мусос кеси огъуна джыйырма чакълысын къыргъан болур.

Мусос келеди, ала селеше тургъанларын кёрюб, сюелиб турады.

Ибрахим (*аны эслейди*). Ма «сагъыннганынг босагъа тюбюнде» деб андан айтадыла.

Къонакъ. Бу кимланы Мусосду?

Ибрахим. Ай юйюнге, ол Шакъман улу джалчыларыны хакъларын берирге унамагъанында, аны къоркъутуб, джалчыланы хакъларын алыб берген джигит Мусос ма олду.

Къонакъ (*Мусос бла саламлашыб*). Бюгюн джигит уруш этгенинг ючюн бек сау бол! Пулемётчуну сен алай джыкъмасанг, ол сизге болмагъанча халеклик этерге боллукъ эди.

Мусос. Халкъым ючюн, аны джашауу къууанчлы болур ючюн джанымы да аярыкъ туюлме.

Къонакъ. Аперим, Мусос!

Ибрахим (*къараб*). Аланла, башын да байлаб, ат бойнуна салыб келгенлери уа не зат болур?

Партизан (*джабыу артындан*). Азрет, неди бу алыб келгенигиз? (*Машокну да кёлтюрюб, Азрет киреди*).

Къонакъ. Да бу уа бизни Азретди да. Азрет, неди бу алыб келгенинг а?

Азрет. Къарауулда, чёртлеуюк ичине кириб, тегерегиме къараб тургъанлай, эки имбашлары да джылтыраб, агъач ичинде къоркъгъан да этмей, ата юйюне келгенча, атны да тер бардырыб, бир уллу офицер келе тургъанын кёрдюм. Аны алай эсегенлей, машокну да алыб, мараб туруб, тюз къатыма джетгенлей, юсюне секириб, машокну башына кийдириб, бери алыб келгенме. Тейри, Къонакъ, имбашыны джылтырагъанларына кёре уа, бош затха къыйналгъан болмам дейме.

Шаухал. Тешчи, Азрет, машокну башын, келтирген сау-
гъангы бир кёрейик.

Азрет машокну башын тешеди, къарасала — Махмут, Ибрахим бла Мусос
аны къучакъландыла. Азрет барындан да бек сейир этеди.

Ибрахим. Да, ахшы джаш, сен офицер тутханма деб, бизни
Махмутчукну машокга уруб келгенсе да.

Азрет. Ой, юйюнг къурусун! Мен а бир уллуларынданмы
тутдум деб къууаныб келеем.

Мусос. Азрет, сен энди бизге Махмутдан керекли адамны,
чыракъ бла излесенг да, табаллыкъ туююл эдинг.

Ибрахим (*Махмута*). Джашым, бу омакъ кийимлени уа
къайда табханса?

Махмут. Аны артда айтырма.

Ибрахим. Штабны табалгъанмегиз?

Махмут. Табмай а, табханек! Анда Смирнов деб бир уллу
адамгъа тюбеген эдик. Ой, ол къалай ашхы адамды! Ол бизни ызы-
быздан къысха заманны ичинде сауутла джиберликди. Мусос ти-
леген пулемёт да келир.

Къонакъ. Аланла, кёремисиз сиз муну орусча уста болуб
келгенин! Ол пулемёт дегенинг а не затды?

Махмут. Ол та-та-рат-та-та деб, душманны дырын этиб бар-
гъан бир сауутду.

Ибрахим. Сора анда не джангы хапар эштдигиз?

Махмут. Биз эшикге чыкъгъаныбызда, арбазда къызыл ас-
керчиле малкъар полк тау элlege джибериледи деген эдиле.

Мусос. Анда къызыл аскерни саууту уа кёбмюдю?

Махмут. Кёб болмай а, бек кёбдю. Анда артиллерия деб бир
сауутла бардыла! Ой, анасыны, аланы бир окълары барды да,
джангыз бири эки джыйырма гёренке болур. Аны бла, Мусос, ма
былайдан атсанг, огъу Акъ-къая башында тиерикди.

Мусос. Аллах, аллах, ол не сейирлик затды да!

Ибрахим. Анда сора уа, джашым, не зат эштдинг?

Махмут. Исси-Суудан, Нарсанадан, Терк-башындан Къы-
зыл Аскер душманланы сюрюб, ууатыб барады деб, алай айта
эдиле.

Душманны ууатыргъа оруслула, къабартылыла, чеченлиле, къу-
мукълула, тегейлиле — бютеу бары да къолларына сауут алыб
чыкъгъандыла. Къабартылыланы бек баш командирлери Бетал
Калмыковду. (*Тёгерегине къараб*). Ол ма бизни Ибрахимден да
уллу командирди деб, алай эштдик.

Азрет. Эй, джаш, бу юсюнде джылтырагъанны уа къайда ба-
джаргъанса, ант джетерик?

Махмут. Фаризат бла мен ызыбызгъа къайтыб келе, бизни
акъла тутуб, Таумырза тургъан юйню къарангы баууна атхан
эдиле...

Къонакъ. Ала сени, сабийсе деб, башынга бош этибми ийгендиле?

Махмут. Аланы тамырлары алай къуругъа эди, ол адам ашаучула, сабийди, къартды, тиширыуду, деб кишиге хатер этмегенлер кибики! Бауну хунасында бир учхара джерни табыб, алайда ташланы чыгъарыб, тышына чыкыгъанымда, бир офицер атны бутун келтирюб тугъы бла кюреше тургъанлай, таш бла башына уруб, кыймлерин да юсюме кийиб, ол офицерни кесин да Инджиланы къаты джардан суугъа быргъаб, атына да миниб, берн уруб келгенме.

Мусос (*къайгъылы болуб*). Фаризатны уа бауда къоюбму кетгенсе?

Махмут (*башын энишге ийиб*). Мен къачарны аллында Фаризатны эки къолун да байлаб, соруугъа алыб кетген эдиле.

Мусос. Ибрагим, тилейме, манга негерге тёрт джаш бер. Мен Кенделеннге барайым.

Ибрахим. Огъай.

Мусос. Алай эсе, джангыз бир джашны джибер.

Махмут. Ибрахим, мени Мусосну биргесине джибериринги тилейме.

Ибрахим. Огъай, джиберлик туююлме.

Мусос. Да бир да болмай эсе да, джангыз кесими джибер?

Ибрахим. (*Мусосну имбашына къагъыб*). Мусос, къарнашым! Ашыкъма, Фаризатны къалай къутхарырыбызны оноун этербиз.

Къонакъ. Ибрагим, эки отрядны да джыйыб, бу джашчыкъ айтыб келген иги хапарланы джашлагъа айтыб, къууандырыгъа керекбиз.

Ибрахим. Къонакъ, тюз айтаса, алай этерге керекди.

Къонакъ. Азрет, бар адамланы чакъыр.

Азрет. Бусагъат, джолдаш командир! (*Джабыуну артына чыгъыб, эки бармагъын ауузуна салыб сызгъырады*).

Ибрагим. Соня, Махмутха азыкъ бер!

Соня Махмутха агъач аякъ бла айран, сора гырджын береди. Махмут, аланы да къолуна алыб, Мусосну къатына барады.

Махмут. Фаризат бла мени тутханларында, кёзлерибизни чыгъарсала, ышаннга салсала да, бу акъ итлеге тахсабызны билдирмезбиз, деб ант этген эдик.

Мусос. Фаризатны соруугъа сюрюб тебрегенлериинде, абызырагъан этгенмеди?..

Махмут. Огъай. Аны элтирге келген бандитлени бетлерине тюкюрген эди.

Мусос. Ай, Фаризат а!

Махмут. «Махмут, сен быладан сау къутулсанг, Мусосха былай айт деб тилеген эди: «Асмакъгъа асабыз, отха кюйдюрербиз десе да, акъ итлени намысым бла ойнатмам. Мусос эсинде тутсун». (*Мусос башын энишге ийиб, джерге къараб*). Мусос, сени былай

мыдах болгъанынг ючюн къабхан къабыным тамагъыма тыгъылыб къалады. Мен Фаризатны ычхындырыгъа кюрешмей, къуугъуннга бери кетиб къалыб, терс болгъан болурмамы?

Мусос. Огъай, Махмутчукъ, сен пленден керти джигитча къутулгъанса. Сен анда Фаризатха болушаллыкъ тойюл эдинг. Тюзю, бери келгенинги иги этгенсе.

Махмут (*шыбырдаб*). Кел, Мусос, экибиз да барыб, Фаризатны акъ итледен сыйырыб келейик.

Мусос. Огъай, алкъын ашыкъма, аны таб тюшюрюрбюз. Биз акъланы хорласакъ, хорлагъап а этерикбиз, билемисе, Махмут, сен къалай насыблы джаш боллукъса? Уруш тохтар, халкъ эркинликни къолуна алыб, кеси джашауун, оноуун кеси этер. Ол заманда аламат джашау боллукъду. Бютеу адамла Смирновча, Ибрахимча, Ахматча, Келлетча, ол большевикле киби, ашхы адамла болурла. Ол заманда сен къызны сюйсенг, аны сенден киши сыйырмаз.

Махмут, сен уллу болсанг, не къуллукъда ишлериксе?

Махмут. Уруш бошалса, мен уллу джаш болсам, тау джайлыкъда, сенича, къойла кютерикме.

Мусос. Къойчу болургъамы сюесе? Нек?

Махмут. Къыйырда джыр айта, хар эртден сайын тауда танг джарыгъанын кере туруп ючюн.

Хасан (*ёрге кёлтюрюлюрге кюреше*). Келе туралла... Уругъуз, джашла! Къырыгъыз итлени!.. Кёрмеймисиз аланы къачыб баргъанларын? Огъай, къачмаз эдигиз да! Ура! (*Джаралыла Хасанны тегерегине джыйылыб тебрейдиле. Соня бирини джастыгъын тазетирге кюрешеди*). Ой, бюгюн къалай къызыу кюндю! Соня! (*Эс джыйыб*). Сенмисе, Ибрахим?

Ибрахим. Менме, Хасан, менме.

Хасан. (*Мусосха къолларын узатыб*). Ой, Мусос, энди мен сизден айырылама!..

Мусос. Хасан, алай айтма. Энтда биз экибиз къб душманны джыгъарбыз.

Соня (*Хасанны башын сылайды*). Хасан!

Хасан. Соня, сенмисе? (*Къарыусуз къолу бла Соняны къолундан тутаргъа кюрешеди*).

Хасан. Къарнашларым! Эркинликни... ычхындырмагъыз...

Хасан ёледи. Соня джылайды. Партизанла Хасанны тегерегине джыйыладыла.

Ибрахим. Къызыл партизанла! Бизни къралыбызгъа, тау эллерине эркинлик келтирир ючюн, энди ишчиле, эллиле байлагъа къул болуб, аланы боюнсахаларына джегилмез ючюн, ма Хасанча, къб джигит джашла джанларын береди! Бизни туугъан элибизни душманладан къутхарыргъа джолдаш Сергону буйругъу бла бизни малкъар полк джолгъа чыкъгъанды. Биз алагъа къошулуб, бизни элибизни къанын ичиб тургъан Серебряковну отрядларын ууатыб, халкъыбызгъа, элибизге эркинлик келтирирге керекбиз.

Бютеу эллерибизни эркин этгинчи, бычакъларыбызны кышларына салмазгъа ант этебиз.

П а р т и з а н л а. Ант этебиз!

И б р а х и м. Совет власть ючюн не къарыуубузну да аямай кюреширге, керек болса уа, джаныбызны да берирге ант этебиз!

П а р т и з а н л а. Ант этебиз!

И б р а х и м. Багъалы Хасан, сен халкъ насыбы, халкъ джашауу ючюн джаш джанынгы бергенсе, ол сен кюсеген эркинликни халкъгъа келтиргинчи къаныбызны да аямай кюреширге биз барыбыз да ант этебиз!

П а р т и з а н л а. Ант этебиз!

Д ж а б ы у.

Джаубаланы Хусей

ДЖЕРНИ ДЖАРЫГЪЫ.

(Поэмадан юзюк).

Революцияны музейинде

Мен, эркин къралны
Бир джаш адамы,
Келиб къарайма музейге:
Борчланнган эдим
Революцияны
Хар затын иги билирге;
Талпыб тураем,
Хар неге къараб,
Бир оюм этиб кетерге,
Джюрегимдеги
Тюзлюк иннетни
Кючлюден кючлю этерге.
Кёрдюм мен мында
Хорлам сауутну,
Кёрдюм зорлукъну ёлюгюн —
Халкъгъа тийиучю
Сыбыртхыланы,
Патчахны къанлы ёмюрюн.
Кёрдюм дагъыда
Ол зор дунияны
Эм джаханимин ачысын —
Петропавловский
Деген къаланы
Мазаллы къара ачхычын...
Аны кёргенлей,
Башха музейге

Бёлюнюб эсим, акъылым,
Къараны тюл да,
Джарыкъ иннетни
Юсюнден келди айтырым.
Кёзюме ачыкъ
Кёрюнюб къалды
Ленинни джылы къарамы,
Насыб оноула
Джазыб туруучу
Аны огъурлу къаламы.
Ол къалам, бизге
Джангы джол бичиб,
Эски джолланы бузгъанды,
Хар бир миллетге
Толу эркинлик
Берирге деб да джазгъанды.
Ол кюнден бери
Кърал ишледе
Кърал юлюшлюдю Къара-
чай,—
Таулу джашайды,
Совет джашауну
Джылыуун сезе, ангылай...
Огъурлу къалам!
Кёрген адамны
Джюрегин, кёлюн джарыта,

Сен сакъланаса,
Уллу Ленинни
Ёлюмсюзлюгюн таныта.
Сен, эм багъалы,
Сыйлы саугъача,
Этда турлукъса сакъланыб,
Сени кёрюрге
Кёбле келелле,
Узакъ джерледен атланыб...
Къара ачхыч а
Нек сакъланады,
Не ишге шагъат болады?
Бир иги затча,
Ол бу музейде
Не ючюн орун алады?
Иги уа тюдю,
Сыйсыз белгиди,
Ёзге, турса да сыйсызлай,
Ол да Тюзлюкню
Ёлмезлигине
Къалыб кетгенди шагъатлай.
Не ючюн десенг.
Ол къара ачхыч,
Тюзлюкню аллын тыялмай,
Эркин оюмну,
Джарыкъ нюзюрню
Тузакъда тунчукъдуралмай,
Историяны
Аякъ тюбюне
Атылыб къалгъан ёлюкдю —
Тюзлюк ёлюмсюз
Болуб турурлай,
Аллай шагъат да керекди.
Аллай шагъат да
Керекди бизге:
Хар нени тюзюн билирге,
Тар дуня бла
Эркин дуняны
Тенглешдириб да кёрюрге.
Биз ол себебден
Историяны
Талай бетине къарайыкъ,—
Къара ачхычлы
Зорлукъ дуняны
Хорлагъанланы сыйлайыкъ.

Тюзлюкге тыйгъыч джокъ.

Джол усталыкъ этесе деб
Эллилеге, ишчи халкъгъа,
Патчахчыла Ленинни да
Келтирелле тар тузакъгъа.
Алай умут этедиле,
Халкъ башчысыз къаллыкъды
деб,
Къозгъалыугъа тюрме азаб
Этда кишен саллыкъды деб.
Мыртазакъла кыйсыкъ-мый-
сыкъ
Къарайдыла джаш джигитге,
Бу къабыргъа аны чыртда
Бошламаз деб эркинликге.
Къарайдыла, сезалмайын
Джашны кючюн, онглулугъун,
Билмейдиле зор дуняны
Ол айтханча оюлугъун.
Сезмейдиле не оюмла
Джарашдыра! атлагъанын,
Кеси мында тургъанлыкъгъа,
Кючю халкъда сакъланнганын.
Эй, бу адам, джаш болса да,
Тюз иннетди ёресине —
Саулай джерни джарсыулары
Сыйыныбды джюрегине.
Къара ачхычлы артыкълыкъ-
гъа
Къаршчылыкъны джыйыб бир-
ге,
Ол Боранны хазырлайды
Патчахлыкъны сибирирге.
Джаш болса да, тутхан иши
Бек уллуду, тюдю гитче,—
Ол Боранды, ол Тюзлюкдю,
Алагъа уа джокъду ёлче!
Зорчу къауум, туралмазса
Тар тузакъгъа Боран джыйыб,
Ол къобады, къозгъалады,
Къайда, кёрчю аллын тыйыб!

Боран

Ма, терсликге к̄варшчы к̄о-
буб,

Боран к̄ваты боранлайды,
Титирете, тебиндире,
Эресейни тазалайды!
Ариулайды эски джуртну
Азабладан эм бушуудан.
К̄ючю к̄вайнаб, джер-джерге

да

Джол салады ол, шууудаб,
К̄ванлы, джахил джорук̄ланы
Хапчюк этиб сибиреди,
Тузак̄ланы оюб, чачыб,
К̄кде бук̄ю ийиреди.
К̄бобхан боран, тюзлюк боран
Артык̄лык̄ны к̄юдюреди,
Насыб бла эркинликни
Джарык̄ к̄юнюн тийдиреди!

Джерни джарыгы

Зорлук̄ дунияны
Хорлаг̄анлаг̄а
Сый бере, эте бюсюреу,
Биз историяны
Талай бетине
К̄арадык̄, эсге тюшюре.
Революцияны
Тюзлюк бораны
К̄урутуб патчах джорук̄ну,
Энди музейге
Атыб турабыз
К̄ара ачхычын зорлук̄ну.
Ол к̄юнден башлаб,
Джангы джашауг̄а
Табханбыз джангы ачхычны,
Андан к̄юч алыб,
Мийикден мийик
Этебиз хорлам басхычны.
Ол сейир ачхыч
Ишленмегенди
Киритге неда к̄юбюрге,

Ол сак̄ланмайды
Музей юйледе,
Джашырылмайды бир джерге:
Не сатылмайды,
Не тас болмайды,
Чексизди аны файдасы,
Ол бизни джюрек
Иннетибизди —
Уллу Ленини сауг̄асы.

Ол ачхыч бизде
Хар миллетге да
Тенглик, к̄варнашлык̄ бер-
генди,

Насыб джашауну,
Ашхылык̄ланы
Эшигин кенгнге кергенди.
Ог̄урлу ачхыч —
Ленинчи иннет —
К̄ураб бирикген Союзну,
Уруб, суутуб,
К̄ёб джабдырг̄анды
Душманда джутлук̄ ауузну.
Ол Антантаны
Азауларын да,
Ууатыб, джерге к̄ёмгенди,
К̄ыйын к̄ёзюуде
Джук̄ланыб к̄алмай,
К̄ярыудан тола билгенди.
Ол чапаевчи
К̄ылычла бла
Джаулары хорлаб тург̄анды,
Ол фрунзечи
Оюмла бла
Таб чабыуулла к̄ург̄анды,
Щорсчу, лазочу
Джигитлик бла
Аскерин алг̄а элтгенди,
Даг̄ыда к̄ёбде
Таукеллик бла
Джунчуу тенгизден ётгенди.
Уллу Ата джурт
К̄язауатда да

Сыналыб бизде ол бирлик,
Совет къралны
Къадар миллети
Этгенди улуу тирилик,
Сермешуледе
Джан-къан аямай,
Кёб адам махтау табханды:
Совет аскерчи —
Батыр Матросов —
Дзотну ёшюн бла джабханды;
Таулу илячин —
Къасай улу да —
Елгенди тамам джигитлей,
Фашист юзюкге
Аджал келтире,
Къалгъанды джуртха керти-
лей;

Испанлы джаш а —
Рубен Ибаррури —
Волганы джаудан къроруулай,
Сыйлы урушда
Джанын бергенди,
Кертги ленинчи уланлай;
Малгарлы джигит! —

Деу Кантария —
Байракъ такыгъанды рейхс-
тагга...

Хар миллетден да
Джашла кюрешде
Турмагъандыла чырт артха.
Аланы алгъа
Учундуруучу
Ленинчи иннет болгъанды,
Ол ачхыч бла
Сауутланган халкъ
Хорлам да, сый да алгъанды.
Энтда аны бла
Биз мамырлыкъда
Ачабыз насыб къаланы,
Саулай дуняда
Биринчи болуб,
Аулайбыз чексиз аламны.
Аны кючюнден
Къарыу табабыз,
Хорланмазлыкъды халкъыбыз,
Ма ол ачхычды
Коммунизмге
Тамал салдыргъан шартыбыз.

Иш.

Поэманы окъуб, идея магъанасын айтыгъыз.

Лайпанланы Хампт

НЕДЕН ДА БАГЪАЛЫ.

Къачда чапракъ акыгъан замаңда, бир кюн область газетни иши бла алчы малчыланы юсюнден жангы хапар излей, мен Тебердиге кетдим. Езеннге салкъын айланыргъа «Москвич» бла джырылдаб элге кирдим. Совхозну экинчи бёлюмюню тамадасы Магомет улу Мунирни конторда табыб, кереклими айтдым. Алайда олтуруб, экибиз да иги кесек ушакъ этдик. Областха айтылыб тургъан махтаулу малчыларындан Мунир талай хапар айтды. Джюн бла бютеу Ставрополь крайда махталгъан сюрюучю Мухтарны хапарын да айтды... Экиндиге дери айланыб, элде болгъан малчылагъа да тюбедим, хапар джаздым, сурат алдым. Амгъата Аягъында фермагъа дери да чабыб къайтдым. Экинди бола ту-

хар ферманы областха айтылган сюрюучюсуне, Чомургъа, атландым. Чомур коридорда кѣбчек джамай турганлай, юсуне бардым. Саламлашдыкъ, къол тутдукъ. «Кел марджа, юйге кел!»—деб, ол къаты болду. Алай а мен хауаны суйюб, аны къатында шиндикге чѣкдюм. Кѣб да созмай, кереклими сордум. «Не айтады экен?»—деб, мен аны уллу къара кѣзлерине сынаб къарардым. «Хапарынгы газетде чыгъарлыкъбыз,»—деб дагъыда къошдум. Бу сѣз бла мен аны кѣлюн ачыб, хапар айтдырырма деб умут этдим. Алай болса да, не сынаб къарасам да, тюрленмеди, къюлмей, ышармай, сабыр, шош айтды:

— Да манга хапар сора келген къуру сен тюзсе, ма талай джыл болду кел да сор, джаз, сурат ал, махта... Адамны таймаздан алай махтаргъа къалсакъ, бузуб къояргъа да боллукъду. Тюзю, сиз мени махтау бла бузарсыз деб къоркъмайма, берекет берсин, сау болугъуз келгенигизге да. Алай болса да, джаш малчыла, башха алаамат адамла кѣбдюле. Айырыб алагъа эс бѣлсегиз, иги боллукъ эди.

— Эшда, эшда, Чомур, манга башха хапар керек тюздю, бирсиюн областда малчыланы съездлери ачылады..

— Да билеме, мени да ары чакъырадыла.

Къартны къатында уллу чоху бла бир къызыл песни эслеб, кесими тыялмай сордум:

— Айыб этмегиз, бу къызыл пес къайдан чыкъгъанды, ха?

— Аны уа бир да сорма,—деб, къарт джохар мыйыкъларыны тубюнден эки ал тишин агъартды.

— Оллахий, мен пес кѣрмегенли джыйырма джыл бола болур.

— Да ма, кѣр,—деб песни манга узатды. Сейирсиндим, къолумда тѣгерек айландырыб сынаб къарардым.

— Къайдан чыкъгъанды бу сизге?

— Тюркден.

— Алай дегенинг?

— Да алайды, оллахий, мен патчахны заманында Тюркге барыб келдим... Кеси башым бла тюз, юйдегим бла... Кѣбле бла. Майна, Лейла, ол да Тюркге барыб айланыб келгенлени бириди.

— Ол школда устаз болуб ишлеген Лейламы?

— Хо, ма ол. Ол заманда Лейла эмчекден да айырылган болмаз эди. Элде бюгече Лейлагъа уллу къууанч боллукъду.

— Не ючюн?

— Лейла туугъанлы ма толу элли джыл болду. Школда устаз болуб ишлегенли да отуз джыл. Клубда бюгече анга уллу къууанч боллукъду, оюн да кѣргюзюрюкдюле. Мени къой да, ма, сен Лейланы хапарын джаз, халкъ мени неми да биледи, Лейланы уа несин биледи? Джаш тѣлюге акъыл, эс берирге излей эсенг, джаз аны хапарын! Джарлы, онгсуз кишини баласы эди. Майна кѣресе, Совет властны кючу бла Лейла къаллай алаамат адам болгъанды, окъуу бла да онглуду, Москвада университетни бо-

шагъанды!— дей келиб, Чомур, узун чал сакъатын сылай, ханаргъа сингди.

— Лейланы мен сабийлигинден берн таныйма, суйген тенгими баласыды... Ала бла биз Тюркге да бирге бардыкъ, андан да бирге келдик, мында да къабыргъа хоншу болуб джашайбыз.

— Ол къачан болгъанды?— деб сордум.

— Биз Тюркге 1904 джыл къачда кетиб, эки джыл да турмай ызыбызгъа къайтыб келдик. Ол джыл Къарачайдан Тюркге иги кесек адам кетген эди.

— Да сиз Тюркге нек баргъан эдигиз?

Къалын бурма акъ сакъалына джыйрыкъ къынгыр бармакъларын батдыра, кѣб затны сынагъан кѣзлерин джумуб, сагъыш эте, Чомур таукел бардырады:

— Да Тюркге кетгенни чуруму бирча тюлдю; сѣз ючюн, байла, бийле кетген чурум бир, урунган халкъны кетген чурумлары да башха... Лейланы атасы Шамилни да, мени да Тюркге кетер акъылыбыз не аз джокъ эди. «Аталарыгъыз абрек айланадыла», — деб, старшина бизге не аз да джашау бермеди. Патчах бла, байла, бийле бла кюрешген адамланы Тюркге зор бла, кюч бла кѣчюрген эдиле. Кѣчгюнчюлюк байлагъа, бийлеге, патчахлыкъгъа къууанч иш болуб чыкъгъан эди. Бир джанындан ала бла къазауат этиб айланган адамланы къыслаб, аладан баш алыр иннет, экинчиси, Тюркге кетгенлени джери байлагъа, бийлеге къалгъанды. Тюсюн айтсакъ, аланы бир бѣлеги да кеслери разы болуб кетген эди.

— Ала кеслери нек кетгендиле? Муну баш чуруму не болду?

— Аны баш чуруму, джарлылыкъ, онгсузлукъ, эзилген, унукъгъан халкъ бу зорлукъдан, джаханимден бир къутулсакъ деб кетген эдиле. Ол джыл Къарачайдан Тюркге байладан да кѣб адам кетди, аланы чурумлары да бизден башха эди. Россиягъа терс кѣзден къараб, Тюркге джан басхан байладан таиг кесек кетдиле.

Биз Къарачайдан былай чапракъ акъгъандан сора, мал баугъа джараша чыкъдыкъ. Эй, ол кюнлени унутхан бек къыйынды! Эсимдеди, биз кетген кюн чууакъ, къургъакъ кюн эди, кѣб ёгюз арба, сабийден, къартдан да толу, Теберди ёзенни эннишге айланды... Аланы ашыра талай атлы да тебреди... Ёзенни букъу басды, кѣчер агъачла да, арба джау табылмай, «джз-з-зы» — деб эски джырларын тартдыла, ол кюн бу элде болгъан джылауну бир да сормагъыз! Да сагъыш этигиз, джыламай да не этсинле?

Дунья чачуу-къучуу болду, ана-бала бир бирлеринден айырылдыла. Кимни къызы эри бла Къарачайда къалыб, атасы, анасы Тюркге кетди, кимни да къызы-джашы юдегилери бла Тюркге кетдиле, аланы ата-аналары къалдыла.

Экинчи кюн ингирде биз Пашинскеге кирдик. Ол кече баргъанла алайда къалдыла, биз да Токманов Василий деб бир орус танышы-

бызда кьалдыкъ. Ол, Василий, эсли, бек ангылагъан адам эди... Кеси да чёплеу заводда ишлей эди.

Алайда оруслула, хоншу-тиyre юсюбюзге басындыла. «Ийна-ныгъыз, Тюркде сизге джашау джокъду, ачдан, ауруудан да кырыллыкъсыз, сизнича джашау излеб тыш кьраллагъа кетген оруслула кьармалгъандыла, бармагъыз»,— деб кимден да бек Василий тилеб кюрешди... Оруслулары кючлери бла ол кече Пашинскеден ызына Къарачайгъа талай адам кьачды. Аланы оруслула, ат-арба бериб, кече ашырдыла.

Ол кюн биз да Василий айтханны этмегенибизге сокъураныб, кюе-кюе айландыкъ... Майна ол кече кьачханла бюгюн да сау-эсен: Къууатланы Хасан, Джашакуланы Адил, Токъланы Исса, Текеланы Ахмат, дагъыда талай адам. Сау болсун Васил, эки машок будай ун берди да бир бек джарады.

Андан сора биз Невинкагъа бардыкъ. Алайдан да Новороссийскеге ашырдыла.

Экинчи кюнюнде барыб Къара тенгизни джагъасына тюшдюк. Новороссийскеде таулу миллет толу: малкьар, черкес, абаза, къабарты. Мекам зат джокъ, халкъ алай орамлада, кийизден, кюйюзден балаган ишлеген да бар. Кеме келген болса, кюпселеге, кеме иелеге байла ачха-бочха бериб, алайда мычымай, Тюркге кетди-ле. Къарангы халкъ да кеме табмай, алайда сау эки айны сакълаб инджилди... Биз Стамбулгъа «Нукер» деб бир аман кемечикге миндик. Адам тыкъ-тыкълама, къарт да, джаш да басынды. Танг ата Стамбулгъа джетдик, алай а ауруулары джугъарыкъды деб, бизни тенгизден тышына джибермедиле, шахаргъа басдырмадыла, ашарыкъ кереклибизни алыргъа да кьоймадыла. Ачдан ёле, тенгизде сау бир ийыкъны турдукъ. Ёлюклерибизни да тенгизге ата эдик. Андан сора Стамбулдан узакъ болмай, элтиб тенгиз джагъасына куйдула. Алайда бир айны джашадыкъ. Бурун кетген къарачайлыладан да талай адам аллыбызгъа келиб, хапар айтды... Джашау излей Тюркге келиб кьармалгъаныбызны айтмагъанлай да билген эдик. Эм артында бизни отуну, сууу болмагъан, тамам халек бир къум, бир исси джерге элтиб атдыла. Ол тегерекде да кавказчыла кёб. Алайда да мекам, юй джокъ, кийизи, кюйюзю болгъан балаган этерге кюрешеди. Алайдан узакъ болмай Коня деб бир гитче шахарчыкъгъа джаяулай барыб-келиб турдукъ. Алайда да бир алты айны джашадыкъ... Бизнича кёчгюнчюлеге, эшитген болурсуз, мухаджирле дей эдиле... «Мухаджирле» деб джыр да барды, аны бюгюн да джырлайдыла.

Тюрк власть бизге не аз да болушлукъ этмедиле, джер берген, юй орун берген оноу джокъ.

Сора алайда ким да кеси башына оноу эте башлады... Эй, анасыны, бюгюн да эсеме тюшсе, джюрегим чанчады, келгенле алайда уллу кыйынлыкъланы сынадыла. Хауа, суу джарашмайды, тюрлю-тюрлю джукъгъан ауруула джайылдыла, дохдурла табылмайдыла, ачлыкъ-джаланнгачлыкъ джетди, халкъ кырылыб ды-

рын болуб башлады. Ант этеме, эм артында ёлюклени басдырыргъа адам табылмай, дуняны чирик ийис кючлеб, солуялмай тохтадыкъ... Оллахий, сагъыныргъа да къоркъама, анасы ёлюб сойлапыб ма алай, баласы аны эмчегине джабышыб тургъанын кёзюм бла кёргенме... Таб, ачхасы болгъан да сатыб алыргъа джукъ табымай эди. Залимлик, зорлукъ Россиядан да Тюркде кючлю болуб чыкъды. Джер, суу байланы кюлунда, халкъ да ачдан ёле. Тюркню урунганлары да джарлы, джахил. Къысха айтыргъа, Тюркде джашау табабыз деб барыб, къырылыб къалдыкъ. Джалындан чыгъыб, джаннган отха киргенча болдукъ. Тюркде джандет табабыз деб барыб, къара джаханимге тюшюб къалдыкъ. Кавказгъа таралдыкъ, термилдик, алай а не мадар, ачха, бочха джокъ, таб болса да, Тюркден Россиягъа ызыбызгъа къайтыргъа эркинлик бермей эдиле. Аны ючюн къарамай, джашыргъын къачыб, Кавказгъа кёб адам кетди...

Ол заманда, эшда, Лейла да, аны эгиз къарнашчыгъы да эмчекден айырылгъан болмаз эдиле. Ачлыкъ, джаланнгалчыкъ Лейлагъа да джетди, къартларыбызны да Тюркде асырадыкъ, сауларыбыз да ачдан кёбюб башладыла. Айыб этмегиз, уялмай айтайым, оллахий-билляхий, бирин буруб мен айтмайма, джаратылгъанлы урламагъанма, киши хакъ ашамагъанма... Алай болса да бир кюн анамы тоблукъ болуб, ачдан кёбюб тургъанын кёргенимде, дуняны унутдум. Эки-юч джаш да алыб барыб, уллу джолну джанин сакъладыкъ. Танг ата талай тюрк кюпсе джюклю тюелени тизиб аллыбызгъа чыкъганлай, къычырыкъ этиб юслерине атылдыкъ. Ол кюпселе бир къызбай затла кёре эдим, бизни былай къараб кёрюб кёрмез тюелерин да къоюб, мукъут болуб къачдыла, думп болдула. Ашарыкъ табханыбызны алыб, ызыбызгъа къайтылдыкъ. Андан сора киши хакъ ашамазгъа да ант этдим.

Тюркден кёлюбюз чыгъыб, Россиягъа, Кавказгъа уллу таралдыкъ: «Шо къарачай тауланы былай къараб кёрюб бир ёлсек»,—деб дыгалас этдик, термилдик. Ант этеме, буруб айтмайма, ёлюклени къыбылагъа айландырмай, Кавказгъа айландырыб асыраучан эдик. Тебердиден бир отлукъ таш хурджурумда къалыб кетген эди да, къоймадыла, талай адам андан сындырыб бирер бурху алдыла. Тансыкълаб, ол таш кесеклени хазыр орунларында айландырыдыла. Бир кюн талай адам Кавказгъа кетерге оноу этдик.

Алай а ачха-бочха къайда?! Бир иш табылса дедик да, Лейланы атасы Шамил да мен да Коня шахаргъа атландыкъ. Таб тюшюб саталсам а дедим да атамдан къалгъан кюмюш сагъатымы да алдым. Зорум деб Лейланы тамада эгечи бар эди, ачдан кёбюб тургъанлай тохтамады, ол да бизни бла тебреди. Шахарда базарда да кёб айландыкъ, алай а хайыр тюшер джер, иш-кюч табмадыкъ. Башхагъа табылмагъан иш артыкъ бизгеми табыллыкъ эди? Тамам арыб, ачдан кёзюбюз къарангы эте, барыб базар къатында хуна джанына чёкдюк, тамам абызыраб, тилибиз къуруб, башыбызны къара сагъыш басыб тынгылашдыкъ.

Биз да алай эте тургъанлай, бир кенгшалбар, базыкъ тюрклю, кызыл песин да джанбаш къаблаб, чончайма мыйыкъларын бура, къатыбызгъа келди. Чырайлы Зорумну кезюн, башын сынай келиб, тохтады. Кетиб, сора бир тюрклюню алыб келиб, анга кызыны кёргюзюб: «Ма муну алыб бере эсенг, аууз мардангы бере-ме»,— деди...

Биз да, ол кюпсени ачы сёзюн кёлтюрелмей, уллу кыйналдыкъ. Кюпсени бу сёзю джаш, субай кызыны, Зорумну да, джюрегин чанчдырды. Кызыны кёлюне тюрлю-тюрлю сагъышла келди, башын къара сагъыш басыб, дуниясын унутду... Ачдан да кёбюб, тели ауруудан джатхан анасыны тюрсюню аны кезюне кёрюндю... Зорум ачдан кёбюб, тоблукъ болуб тургъан атасыны кезюне мыдах къараб, таралыб тиледи:

— Атам, ой атам, анам ёлюб къалады, къан джауады бизге, шо, анга бир къабарыкъ мадар, къабарыкъ болса, джаны сау къалыкъ эди...

Атасы анга мыдах къараб, сабыр айтды:

— Эй, кызычыкъ, къармалгъанбыз, халкъгъа табылмагъан мадар бизге къайдан табылыр?

Лейланы атасы да, мен да ачдан кырылгъан адамларыбызгъа энди не мадар? — деб къара сагъышха кирдик... Бир заманда къарасакъ, Зорум джокъ. «Кеси кереклисине джанлагъан болур», — деб, иги кесекни сакъладыкъ. Алай а Зорум — думп. «Хата болур да, джюр къарайыкъ», — деб, биз да былай ёрге къобханлай, Зорум чартлаб аллыбызгъа чыкъды. Ол чабыб джегиб, талай джылыны кёрмей тургъанча, атасыны бойнуна къадалды, айландырыб талай кере къучакълады. «Бу былай нек этеди, не болду мынга?» — деб сейирсиндик. Кызы джыламугъу бла атасыны бетин мылы этди. Мени да къучакълады. Эки акъ кезю да джыламукъдан толуб: «Атам, тилейме, мени ючюн анамы уппа этерсе!» — деб, атасыны къолуна бир кюлте къагъыт ачханы да быстырыб, базар таба башын атды.

«Зорум, о Зорум, тохта, алай тохта!» — деб, экибиз да бирден кычырдыкъ. Алай а ол бурулуб да къарамады, эрлай адам къалынына сингиб, думп болду.

Шамил да, мен да туруб аны ызындан чабдыкъ, алай а дженгил ыз тюзетелмедик. Айлана-айлана барыб, базарда бир мюйюшге бурулдукъ. Барсакъ, алайда талай тюрк кюпсе, сатылыб алынган бёлек таулу кызы, аланы ичинде ол биягъы быдырлы кюпсе, аны къатында да — бизни Зорум, бети-къуту да кетиб, уф десенг, ауарлай.

Лейланы атасы, былай джетер-джетмез, арам-къарам этмей, тюрк кюпсени боюн джигине къакъды, ол, чёмеле барыб, бауурун къумгъа берди. Эки кюпсе да эрлай джегиб, Шамилни арагъа алдыла. Мен да джегиб, бир-эки сермегенлей, кюпселе тонгузлача томалдыла. Бир-эки джамаулу тюрклю да бизге къошулуб, кюпселени къакъдыла. Олсагъат чартлаб бир кызыл башлы полицай

джетиб, Шамилни тутду, ол бери айырылыб: «Ма адам ашар-ла»,— деб былай бир кере сермегенлей, ол да башы тьюбуне болуб томалды. Олсагъат алайгъа талай полицай джетди. Шамил: «Къызымы ачха бла алдаб, терилтирге излейди»... — деди.

«Ма, эшек!» — деб кюлте ачханы кюпсени бетине урду, джагъа-сындан алыб дагъыда къагъа башлады. Тюменликле, джел эте, къумгъа чачылдыла. Эки-юч къызылбаш да джетиб Шамилге къадалдыла. Ол дагъыда айланыб аланы сермеб башлады. Мен да къошулдум. Полицайла, кюпселе бары да чабдыла, басындыла. Ол быдырлы кюпсе да тобукъланыб, къадалыб ачханы джыйыб: «Мен муну къызын къатыннга алама... Ачхамы да алыб, къызын сыйырыб кетерге умут этеди, тилейме, болушугъуз!» — деб къычырды. Полицай, ачханы кюпсени къолундан сермеб алыб, джан хурджунуна быстырды. Герохун къолуна алыб, къайда аны къызы, деб сорду. Кюпсе да кёргюздю. Джарлы Зорумну джылай тургъанын эследим. «Элт къызыны, ол сеникиди», — деб, полицай анга буйрукъ берди. «Тебрегиз»,— деб герохну тутуб, бизни да аллына сюрдю. Эки-юч полицай да тегерегибизден алыб, сюрюб бизни полициягъа элтдиле.

Оюла тургъан бир эски топракъбаш юйге бардыкъ. Бизни алай мюйюшге суюдиле. Къызылбашланы бири да стол джанына чёгюб харифлени эджиклей, дыгалас этиб протокол джазды... Ол а бизге протоколну магъанасын да айтмады, бурнун дженги бла сюрте: «Биз сизни тутдукъ, ишигиз сюдге барлыкъды»,— деди. «Бир адамгъа джюкге беригиз, тюрге джибермегиз, анабыз ёле турады»,— деб джалыныб, джалбарыб тиледик. Алай болса да къызылбаш къулагъына да алмады. Биз айтханны эшитмеген кибик этиб къойду. Болмагъанында, мен кюмюш сагъатымы чыгъарыб: «Ма муну да ал, тилейбиз, биз сюдге дери къайры къачарыкъбыз, ийигиз!»— деб айландырыб баш уруб тиледим. Къызылбаш сагъатны мени къолумдан алыб, хурджунуна салыб, тынгылауну басды... Бир кескен: «Хайда кетигиз, сизни ишигизге оноу сюд этер»,— деб буйрукъ берди.

Небизни да унутуб, юйюбюзге къачдыкъ.

Ол кюн биз кёрген къыйынлыкъланы унутуб болалмайма. Ол бюгюн да мени джюрегиме былай къара туюмчек болгъанлай турады... Джаныбыз къолубузда болса, атарлай болуб, абына-сюрне, тамам абызыраб юйюбюзге джыйылдыкъ.

Экинчи кюн талай адам да болуб, Коня шахаргъа барыб Зорумну изледик. Башха шахарлагъа да бардыкъ, изледик, биз кирмеген джер къалмады. Лейланы атасы Стамбулгъа барыб да бир келди. Алай болса да не аз да ыз табалмадыкъ, тюзю, ыз табхан да къыйын эди. Къысха айтыргъа, былай гитче ташчыкъ тенгизге тюшгенча, кёмюлдю да къалды. Зорумну хапарын анасына айтыргъа къоркъуб турдукъ. Алай болса да эм артында мени анам анга тюзюча хапар айтды. Эй, ол кюн Лейланы анасына джетген къыйынлыкъланы бир да сормагъыз. Ол кюнден сора аны анасы джюрек

ауруу да табды, ырахын да болду. Андан ары ол орундан да кьобмады. Зорумну суйген джашы анга джыр этгенди, аны джашла бюгюн да джырлайдыла.

Кьарт Чомур, мени кёзлерими мылы болгъанын эслеп, сёзюн кьысхартды:

— Тохта, айтыргъа унутуб барама, Трапезундда вокзалда, поезд сакълаб тургъанлай, алайда мени беш джылгъа кирген бир кьызчыгъым ауушду, не кьычырыкъ этерик эдик! Ёлюкню кюйюзге чырмадыкъ да вокзалда алай тапчанинга салдыкъ. Халкъ басыныб, билет алалмай кёб кюрешдик. Билетле алыб, бир заманда джокъласакъ, кюйюз да ёлюк да джокъ. Тёрт джаныбызгъа чабдыкъ, изледик, алай а табсанг кьойма! Къатынла джылау башлы болдула.

Биз да, не этерге билмей, алай абызыраб тургъанлай, бир ариу тюрк кьызчыкъ келиб манга шыбырдаб чакъырды. Экибиз да вокзалдан орамгъа чыкъдыкъ. Къолу бла кёргюзюб: «Мен гудучулан кёрген эдим, ма ол баууу артына бар, кюйюзюнг алайдады»,— деб менден эрлай джанлаб тебреди. Мен толү хапар сорургъа умут этдим, алай а кьыз тири-тири атлаб кетди. Эрлай ызыма бардым да хапарымы айтдым. Барыбыз да ол бау таба чабышдыкъ, кюйюзю да ёлюкню да табыб алыб келдик. Ол кюн кьызчыкъ сау болгъанча кёрдюк. Аны да асыраб, сора тенгиз джагъасына джыйылдыкъ. Алайда джашыртын бир гетен къайыкъ тутуб Кавказгъа къачдыкъ, тёртюнчю кюнубюзге тенгизден чыгъыб, Кавказгъа тюшдюк, тюркю бизни кече келтириб тенгиз бойнунда бир чегетге тюшюрдю. Къууанч тыбырлы болдукъ. Алай а къалайгъа тюшгенибизни билмедик. Тенгиз бойну бла чегетде орус солдатла алыбызгъа чыкъдыла да тутдула. Арбагъа миндириб Согъумгъа келтирдиле. Мен орусча бир кесек чалдыра эдим. Къарачайдан къачыб, Тюркге барабыз, атабыз-анабыз андады, дедим. Алай айтмасам, ызыбызгъа Тюркге сюрюб джиберлик эдиле.

Поездге миндириб, солдатла да къарауул болуб, бизни Невинкагъа келтирдиле. Андан да туугъан элибизге келдик. Алай бла зорну кеминде джыйылдыкъ. Келиб Тебердини агъачын, ташын ийнакъладыкъ. Бизнича Тюркден кёб адам къайтхан эди. Ата джурту болмагъанны сыйы джокъ, кечеси, кюню да къарангы. Андан сора Ата джуртубузну айырыб бек суйдюк. Ёлсек да, энди былайдан таймазбыз. Ата джурт ючюн джан да аямазбыз, деб ант этдик.

Ийнанамыса, джангур да къаты джауа тургъанлай, ма былай кийимлерибиз бла Теберди суугъа белибизге дери батылыб, къол, бет джуудукъ. Суу джагъада джерк тереклени къучакъладыкъ, ма былай бауурланыб, тилибиз бла къара джерни джаладыкъ, ай ашхы улан! Дунияда Ата джуртдан татлы, андан багъалы зат джокъду. Тойгъан джерден туугъан джер ашхы, деб халкъ бошуна айтмайды. Бусагъатда дуняны уа киши бла да тенгleshдирме. Коммунист партия бизни залимликден, зорлукъдан кьутхарды, эркин, тенг къууанч джашау берди. Келелмей ол Тюркде къалгъан

кѳауумла насыбсыз болдула. Ала энтда бюгюн да кѳулгѳа сатыла, ачдан кѳырыла, эзилиб, унугѳуб джашайдыла.

Ата джуртну татымын сынадым. Аны татымына татым джетмез. Совет властха джашлыгѳымы да бердим, кѳартлыгѳымы да береме, керек болса, артха турмай, джанымы да берликме. Ата джурт неден да багѳалыды. Ол бизге аталыкѳ аналыкѳ да этеди.

Чомурну юй бнийчеси кѳл ашаб шхууур этди. Кѳб да турмай, эт хычынланы тютюнлетиб, аллыбызгѳа салды. Айран келтирдиле... Чомур, тартыныб, кесини юсюнден алай уллу хапар айтмады: «Мени юсюмден эндиге дери айтылгѳан озуб боллукѳду, махтанчакѳ деб ат аталгѳандан эсе, ѳлюб кѳорагѳан ашхы кѳреме, бизде бир кѳауумлагѳа махтанчакѳ ауруу эртде тийгенди, махтанчакѳлыкѳ ийлыкѳды, ийлыкѳ!».

Кѳз байлана, татлы саламлашыб кетдим. Тартыб школгѳа бардым.

Ариу джасалгѳан уллу клуб шыбыла чыракѳладан кюндюзча дуу джана, адам тыкѳ-тыкѳлама, кѳууанч уллу. Президиумда олтургѳан элни, школну сыйлы адамлары, райондан келген эки-юч кѳонакѳ да бар. Пионерле президиумгѳа чыгѳыб алгѳышлаб, Лейланы бойнуна пионер галстукну кысыдыла. Лейла да, аланы алгѳышлай келиб, талай сѳз айтды:

— Тюзю, бюгюн мени кѳууанчымы этерге керек тюл эди. Биз кѳууанчны бизни ногѳай устазыбызгѳа — Джанибек улуна — этерге керек эди... Аны уа элге кѳб кѳыйыны киргенди, ол кѳб сабийге окѳуу да, ангы да бергенди... Манга да школгѳа кѳл салдыргѳан, окѳутуб башлагѳан ма ол болгѳанды, аны этген игилигин мен ѳлсем да унутмам.

— Патчахны заманында зорлукѳ, залимлик кючлю эди. Ол заманда тиширыулагѳа джетген зорлукѳ, артыкѳлыкѳ эсима тюшсе, бюгюн да джюрегим чанчады. Ол затлагѳа биз тѳзюб да кѳалай тургѳанбыз! Тиширыугѳа школгѳа аякѳ бастырмай эдиле, кѳыз школгѳа барса, дуняа бузулур, дей эдиле, тиширыуланы сходха межгитге да кѳоймай эдиле. Эрге барыу да кѳалай эди? Сюдю-сюдюмедн эсе да, кѳызгѳа соргѳан адет джокѳ эди. Джарлы Зариятны ачы хапарын ким да биледи. Бир джыл Зарият кеси сюйюб Рамазаннга кѳачды. Кѳарнашы, кюеую, ана кѳарнашы атлыла болуб, ызларындан сюрдюле, джетиб, кѳызны зор бла сыйырыб кѳайтардыла. Кѳызны джолда адебсиз тюдюле, тѳрт санын кѳара кюлтюм этдиле, элтиб гѳезеннге атыб, киритни салдыла. Джарлы джан кѳб да джашамады, кѳмюлдю да кетди. Мен кесим кѳрген, кесим сынагѳан затла: ма бу элде революциягѳа дери кѳуру юч класс бар эди, ол юч классны сабийлерине бир ыздан бир устаз дерс бере эди. Ол заманда ма бу уллу элде прошение джазаргѳа адам табылмай эди... Энди уа ма кѳресиз, Коммунист партияны кючю бла не да тюрленди... таулу кѳызчыкѳла эм сюрюучюле дохдурла, инженерле, устазла болдула. Эл мюлкюбюз, культурабыз ѳсдю. Бу элде патчахны заманында джыйырма сохта бар эди, энди уа орта школ ишленди, анда юч джюз сабий окѳуйду. Бурун

бу элли школунда кзуру бир джангыз устаз бар эди, энди уа кёб устаз ишлейди, андан кзуру тиширыула джыйырма чакълы боладыла. Ма бу берилген игиликле, кзууанчла ююн биз партиягъа борчлубуз. Къралыбызгъа да халкъыбызгъа да рахатлыкъ, эсенлик, энтда мындан ары, къазауат къыйнылыгъын сынамай, кзууанчыбыз кёб болсун!

Джамагъат клубну гюрюлдетиб харс урду. Райондан келген тамадала да туруб Лейланы алгъышладыла, саугъала бердиле. Андан сора той-оюн башланды. Къоймай Лейланы да тебсетдиле. Аз ышара, токъ ёшююне акъ чилле джаулугъун тарта, Лейла чайкъалыб тебседе.

Кзууанчны артына дери къараргъа болалмадым, ашыкъдым. Джюрегим да, хурджунум да хапардан толуб, ёзенни энишге айландым. Машинаны гюрюлдегенине Теберди суу эжиу эте, кёб да бармай, тар ёзенден тюзге чыкъдым.

Соруула бла ишле.

1. Газетчи бла Чомур эм алгъа нени юсюнден сёлешедиле?
2. Къызыл песни юсюнден къарт Чомур не хапар айтады?
3. Джарлы таулуланы бир къаууму тыш къралгъа нек кетген эди?
4. Орус шохла къарачайлылагъа не айта эдиле?
5. Джашау излей Тюркге кетген джарлыла къаллай инджиулени кёрдюле?
6. «Тебердиден келген отлукъ ташны юлешдиле» дегенни къалай ангылайсыз?
7. Чомур бла Шамилни юйдегилери туугъан джерлерине къалай къайытдыла?
8. Тансыкъ болгъанла Теберди ёзеннге къалай тюбедиле?
9. Тау элли юсюнден хапарда не айтылады?
10. Туугъан джерни юсюнден къайсы нарт сёзлени билесиз, айтыгъыз.
11. Лейла бла тыш къралда къалгъан таулу къызланы джашауларын теңгештиригиз.
12. Хапарны талай кесекге юлешиб, башла атагъыз.
13. «Ата джурт неден да багъалыды» темагъа сочинение джазыгъыз.

КОМПОЗИЦИЯ.

Литература чыгъарманы бютеу бёлюмлерин кзураугъа, джарашдыруугъа эмда бир бири бла байламышдыруугъа композиция дейдиле.

Композиция латин тилден кирген сёздю — кзурау, байлау. Хапарда композиция аны, иннет магъанасына кёре, бир бёлюмю башха бёлюмю бла байлашдырады. Джазыучуну чыгъармасыны магъанасы асламысына аны композициясына кёре болады, композициясы таб джарашдырылгъан хапар иги ангылашынады.

СЮЖЕТ.

Суратлау чыгъармада кёрюнген затланы, бир-бири бла байлашыб, бир бири ызындан ачыкълана, суратланыб келгенине сюжет дейдиле. Сюжетни талай кесеги болады. Действие башлангыччы,

боллукъ затланы аллында болумну, адамланы халларын кѣргю-
зюуге экспозиция дейдиле.

Чыгъармада суратланган болумланы ал башламы завязка бо-
лады.

Суратланган болумланы ахыры **развязкады.**

Произвeдeниeдe суратланган болумланы ал башламы бла ахы-
рыны арасында болгъанлагъа **действиени ёсюю** дейдиле.

Действие баргъан кѣзюуде эм баш ёсюю **кульминация** болады.

Сюжетин эсге алмай, аны кесеклерини магъанасын джик-джиги
бла айырмай (экспозиция, завязка, действиени ёсюю, кульмина-
ция, развязка), чыгъарманы билирге, джазычуну иннетин ангы-
ларгъа боллукъ тюлдю.

БИЗ НАСЫБЛЫ ДЖУРТНУ АДАМЛАРЫБЫЗ.

Патчахлыкъ Россияда баш эркинлик табмай, унугъуб, инджи-
либ, кюн кѣрмей ёсген таулула Октябрь революцияны кючюнден
эркин, джарыкъ, тенглик, насыб джашаугъа чыгъыб, уллу эмда
сыйлы Ата Джуртубузда, бютеу совет халкъла бла бирге, къарнаш
шохлакъда джигер, таукел уруна, коммунист общество ишлейдиле.

Алгъын заманлада окъуудан-билимден, джарыкълыкъдан кенг-
де къалгъан къарачайлыланы туудукълары инженерле, устазла,
врачла, агрономла болуб, кюнден-кюннге билимлерин терен эте,
къралыбызны ара байлыгъын ёсдюредиле. Тау элени тюрсюнлери
кимни да кѣзюн къаратырча тюрлениб, сахар бет алгъандыла. Оз-
гъан заманлада ат джолчукъла, джаяу джолчукъла болгъан тау
ёзенледе тюрлю-тюрлю машинала кызыу джорюйдюле. Москва-
да, Ленинградда, Киезде, Ростовда, Бакуда дагъыда башха ша-
харлада таулу джашла, кызла тюрлю-тюрлю институтлада
окъуйдула. Ленин къурагъан коммунист партияны башчылыгъы
бла таулула да эм уллу, эм насыблы совет къралны тыйыншлы
инсанлары болгъандыла.

Алай а патчахлыкъны заманында, баш кечинмек излей, тыш
къраллагъа кѣчген къарачайлыла эмда башха таулула насыбдан
юлошюз къалгъандыла. Джерсизлик, кюнсюзлюк джашауда, кес-
лерин алдатыб, «джандет топракъгъа» барабыз деб, бир къауумла
Тюрк империягъа кѣчгендиле. 1887-чи, 1905—1908-чи джыллада
ары талай къарачай юйдеги да кѣчгенди. Алай а ол кѣчгенлени ба-
рына да Турцияны ол замандагъы ара сахары Стамбулну аты бла
«стампулчула» дегендиле.

«Стампулчула», киши джеринде болумну кѣрюб, алданганла-
рын, джангылгъанларын билиб, уллу бушуу этгендиле. Аладан
ызларына къачыб келгенле да болгъандыла. Тыш къраллагъа кѣч-
ген къарачайлыла, мутхуз джашауларына ёкюне, кюнлерин аман
бла ашыргъандыла. Ала «джандет топракълы джерге» барабыз
деб кетселе да, намазлыкъгъа кирген заманда, кыбылагъа айлан-
май, Кавказгъа айланыб, бизни ызыбызгъа къайтар, деб аллахдан

тилегендиле. Бююн ол къарачайлыланы туудукълары Совет Союзда насыблы джашагъан къарачайлылагъа, бютеу совет халкъланы джашауларына сукъланадыла.

«Стампулчулагъа» джетген кыйынлыкъланы юсюнден халкъда талай джыр этилгенди, кѣчгюнчоле кеслери кеслерине да этгендиле тарыгъыу джырла. «Стампулчулагъа» атаб Хубийланы Магомет да «Джуртсуз кългъанла» деген джырын этгенди. Кѣчгюнчолеге джетген кыйынлыкъланы толу кѣргюзюр муратда, Хубий улу джырны биринчи бетде, кѣчюб баргъан адамны аты бла, ол замандагъы стиль бла, бусагъатдагъы назму джорукъ бла болмай, ол замандагъы халкъ джырланы джорукълары бла джазгъанды.

Хубийланы Магомет А.

ДЖУРТСУЗ КЪАЛГЪАНЛА.

Туугъан джерибизден Стампулгъа кетиб тебрedik,
Къарадыкъ да кѣкде кюнню кѣрмедик.

Ой, джылау, кычырыкъ ёзенни толтуруб барад,
Къабырлада джатханланы къобарад.

Атам сѣз айталмайд, сѣзю тамагъына тыгъылыб,
Джарлы эгечим кълды джолда джыгъылыб.

Топуракъ алгъанма азыкъ салыучу артмакъгъа,
Малларымы кимле сюрелле джалпакъгъа?

Ой, кишней кългъанды атым Ат-Чабхан тюзюнде,
Бизден джарлы ким болур джер джюзюнде?

Къойчу итлерим тенгизге айланыб улуйла,
Бизге кюе, баргъан суула къуруйла.

Кѣзюм къан кѣреди, Къара тенгизге къарасам,
Кеме тохтайды, тауларыма таралсам.

Бу кемеде бармай, мен сал агъачда баргъаем,
Тебердиде бир тѣбе болуб кългъаем.

Кече арасында джулдузла джылаб батдыла,
Анам ёлюб, тенгиз тюбюне атдыла,

Къара тенгизге къара кюн таякъла тиелле,
Къарачайда бизге къара киелле.

Тюшюбюз-тюнюбюз, ой, джандан татлы джерибиз,
Къайда кълды Эресейде элибиз?

Ой, джаханимни джети эшиги ачылыб,
Кау-куу болдукъ, къраллагъа чачылыб.

Киши джеринде этген муратына ким джетер?
Къарачайда къара къойланы ким кютер?

Атылыб къалсакъ да, биз кѣгет джыйыб ашарек,
Къарачайда къая башында джашарек.

Биз ийман чакъырта, «Кавказгъа» деб джан беребиз,
Намазлыкъгъа Кавказгъа айланыб киребиз.

Кѣбле думп болдула, исси къумлагъа кѣмюле,
Къарачайда къара суулагъа термиле.

Ой, джандет топуракъ мында тюйюлдю, Кавказдад,
Иннетибиз бу джерледе къалмазгъад.

Ах, джылаб джаларек, Къобанны ташын табханлай,
Къалыб кетмесин кюнубюз батханлай.

Соруула бла ши.

1. Тыш къраллагъа кѣчген таулула ары баргъандан сора туугъан джерлерине къалай къарагъандыла?
2. Кѣчгюнчюлени джарсыуларына кѣре, табигъат къалай кѣрюнеди?
3. Бу темагъа халкъ этген «Стампулчула», «Мухаджирле» деб джырла бардыла, аладан не билгенигизни айтыгъыз.
4. Джырда эпитетлени, метафораланы табыгъыз.

Байрамукъланы Халимат (1917)

Къарачай джazyучу Байрамукъланы Халимат 1917 джыл Хурзукда туугъанды. Къарачай литературада аны аты 30-чу джылладан башлаб бююннге дери айтылады.

Фахмулу поэт, прозаик, ана литературабызгъа кѣб зат къошуб, кесини атын айтдыргъанды.

Халимат Уллу Ата джурт къазауатны заманында, джуртун фашистледен къоруулар ючюн, назмулары бла халкъгъа болушханды.

Къарачай литературада назму бла джазылгъан повестни, лирикалы хапарны, эссени, сонетлени, автобиографиялы романны Халимат орнатханды.

Бююнлюкде бизни литературада Халимат халкъыны, къралыны атын фахмулу чыгъармала бла танытады, джуртуна, къарыуункючюн аямай, сыйлы къуллукъ этеди.

Бу китабда биз Халиматны арт джыллада джазгъан поэмаларыны биринден юзюкню басмалайбыз.

КЕСИМИ ПОЭМАМ.

(Ю з ю к).

Джашау барады баргъаны кибик,
къаллайла эсе да, биз да джашайбыз,—
анам сауду —
бизден насыблы
элде киши да джокъча, алайбыз.
Эгечлерим джюн ишлейдиле,
Ислам бай ортакъгъа береди аны —
тѣрт этиб ючюсюн анга ишлерге,

Бизники да — андан къалгъаны.
Бизни кюнюбюз танг джарыкъ бла
бирге къобады,
сора джассыгъа
къошулады,
аны ортасында
болмайды бизде бошуна олтургъан.
Анам сахтиян этген заманда
бир эгечим да джюн айырады,
бири канва тикген заманда
бири ийнар айтады,
не къобуз согъады.
Бир-бирде, ишни къората, таурух
барады мени ызындан алыб,
анда бир сейир джашауда
бизге
сейир адамла излеиле насыб.
Насыб деген а не зат болгъанын
беш бармагъымча биле эдим мен:
ийнеги тиши бузоу табхан юй,
ма тамам да насыблы десенг!
Улан сабий тууса уа юйге,
ол юйдегиден насыблы къайда!
Джерине джангы джер къошулукъду,
къошулукъдула ишчи къолла да!
Бирсини уланы сау-эсен юйге
бешджыллыкъ къарын джалдан къайтды,
къуб-къуру джалан келди эсе да,
джюк болмагъанлай кесин джашатды.
Керти да билеем, беш бармагъымча,
насыб деген зат не зат болгъанын:
джайдан отунунг джарылыб эсе,
къызынга къалын иги алдынг эсе,
гылджачыгъынгы ашы бар эсе,
сау-эсен джазгъа чыгъалдынг эсе —
насыб ол эди кѐб затдан алгъын.

* * *

Эки минг оджакъдан чыгъады тютюн,
тохана юйле беш-алты къуру,
быланы ичинде джашау къаллайды,
билмейме, къайдам, айтыргъа туру.
Билгеним —
бир къауум аладан къоркъад,
бир къаууму да тута джумдурукъ.
..Айлана туруб, иш табмасала,

къайтадыла алагъа баш уруб.

Ёлюм а?

Ёлюм буруу билмейди,
аямайды ол. Бир джангыз инсан,
къуру ёлюрге тууа болурму
джашамагъанлай бизге хар бир джан?!

Тууар керекли да къалмайды мында,
джокъдан бар болуб джашар ючюннге,
тууад да бири ёрге минеди,
бир къаууму да — башы тюбюне!
Ёрге чыкъгъан чыкъгъандан чыгъа
барыб,

минеди халкъны бойнуна,
кесине мадар табмагъан халкъ а
аны кёлтюрюб джашайд дунияда.

Джашауда, сютде джау джюзген кибик,
зауукъда джашаб, сора бай ёлсе,
юч аршын джер анда да аз болуб,
ишлеучендиле анга кешене.

Джалан къабырла тегерегинде
Джашауундача къарауул болуб,
сакълайдыла,

кешенесине,

арбазынача, кирирге къоркъуб.

Ёмюрню кюнлери ма былай бла

барадыла тизилиб, ётюб —

къартны къолунда мынчакъларыча,
тёнгереб баргъан бир-бирин тюртюб.

Мен да чыкъгъанма ма бу дуниягъа
билмей не ючюн, не къадаргъа деб,
билмей, джашауум неге тюбетир,
неге тюбетмез экен мени деб...

* * *

Былай къышны кёрмегенд киши —

къар басханды юйлени саудан,

Чычхан джылыды, дейдиле къартла,

айны атына да дейле Рамазан.

Алай демеклик, сары ашдан башлаб

ашхамгъа дери аууз байлауду,

алай демеклик, межгитге, онгсузгъа

садакъа кёлтюрюю, мынчакъ тартыуду.

Ораза тутуу къыйын тюлд мында,

оразачады джылны хар кюню,

битмейди да бу элде мюрзеу,

гырджыны озгъун джокъду бир ююю.

Башсыз къатыннга уа джайы да къышды,

кыш болуб турады анга сау джылда,
аны оджагъындан кърны тюшгени
джукълатыр ючюндю отун тыбырда.
Джангур джауады анга зараннга:
юйчююню топракъ башын
джуууб къратыб, сууун къраргъа
юслерине ёксюз джанланы.
Джел да келеди, тёнгергелени
араларындан юйге сугъулуб,
титиретир ючюн ёксюзчюклени,
кёгериб тургъан джоппу джыйылыб.
Сыйлы байрым кюн кългъан юйлеге,
къруанч байрамча болуб киреди,
ёксюз юйге уа межгитге ингирде
садакъагъа деб джукъ элтдиреди.
...Быйыл кыш кърямит болуб келгенди,
Киши кёрмегенди быллай кыш мында,
оджакъдан тютюн чыккгъаны бла
танырыкъса кимни юйю кърайда.
Бютеу элге да табыллыкды от
джангыз оджакъдан чыккды эсе тютюн,
тёрт джанындан халкъ сокмакъ салыб
тамызырыкъды ол отдан отун.
Биринден бири тамызык ала,
Эки минг юйню джылытадыла,
бир-бирине алай кърайгъыра
унутмайдыла, от сакълайдыла.
Бу кърайгъырыуда озалла ёмюрле —
джюрек — джюрекге,
юй — дагъан юйге,
Бир-бири ючюн джан бередила,
бир бирин кёрюб да болмай бир-бирде...

* * *

Атамы кърнашы узакъ тюлд бизден,
ортабыз бир-эки кърчырым болур,
элде кёбюсю джашагъан кибик
юйю туйюлдю къруру, не толу.
Эки тийрени чегинде юйю,
юйню джанында илипин бара,
хоншусу бла бир джангыз кюнню
мутхуз болмайын джашайды ара.
Бир-бирде арба тохун джамарла,
не махтанырла хорала бла,
не да экиси биргелей барыб,
эрни, къратынны джарашдырырла.

Экиси эки тийреден ала,
башха джюрюб а кёрлюк туююлсе,
бирини аллына баш джарты келсе,
ол ансыз ашаб кёрлюк туююлсе.
Къурманлыкъла этиб, тийрени джыйыб,
сют къарнаш болургъа ант этгендиле,
къуранны ачыб, къолларын салыб,
къарнашлыкъларын бегитгендиле.
Сют къарнашлыкъны бузуб къызлары,
джашлары бирге юйленмегенди,
эт суймекликни тышында, экеу
бу эки юйде чырт суймегенди.

...Бир кюн къычырыкъ, сыйыт уятыб,
тёббе тюклерин къобарды элни,
тартыб чыгъарыб джууургъан тюбден
къайгъы къоркъутду къуру юйде мени.
Джаб-джаланаякъ барама джортуб,
аякъларымдан къоркъалла ташла.
(Къууанч да бушуу да бирча чабдыра
кёреме,

джюрек урса да башха)

Джетдим,
тюбден, башдан сугъула,
джукъ ангыламай хар кимге къарай,
Ол неди?
Белгиге ёлюк къабланыб,
къолун да илипин суучугъу тарай.
Тёгерек джылау, къайгъы, къычырыкъ,
бычакъ урушу чакъдырады от,
бир къаууму да орчагъа чаба,
сансыз сюелген бир киши да джокъ.
Тиширыула да сарын тарталла.

Мени аллахым!

Кёзюм экили

кёре болурму?

Бу джатхан ёлюк атамы къарнашyd,
огъесе мени тюшюм болурму?!

Сабий тюшюне ушамайд, огъай.

Майна, анам да эгечлерим да —
бары юсюне къабланыб джылай,
титиретедиле кёкню, джерни да.

Хар ким да суйген бир эди элде —

Ненча адамдан эштгенме мен!

(...Сабийге уллула бек да айтырла
хапарларын кеси ишлеринден?!)

Мен да башладым къошулуб джылай,

сау эл да джылайды анга сюелиб.
Бармакълары сууда кымылдай,
(кеси уа...

кеси турады ёлюб).

Джер кёгергенди. Къыш бузлауукъдан
къутхаргъанды аны джылылыкъ.
Бу джылы, бу сейир ариу заманда
нек тюшеди да къара кыйынлыкъ?!
Урушмуд, юрешмид, не затды аты,
ол затды ие алкъын былайгъа,
бир бош эркиши табалмайдыла
ёлюкню элтиб юйге салыргъа.
Аны сагъышын этерге заман
алкъын болмайын, сермешуу бара,
къама тауушдан, ауур солуудан
хауа кызады, джер ичин урад.
«Кюню такъыр болсун дебми, джаным,
юйдегинги кююб бараса, Аслан?!
Джашауу къарангы болсун дебми,
юйдегинги атыб бараса, Аслан?!
Мени орнума джашасын деб, Аслан,
ёмюрюнгю кимге кююб бараса?
Сабийлеринги ызынгдан таралта,
къалай кетиб къалырса, джаным, Аслан.
Соруучу соруу аллыкъ тюлд къабырда —
шеит ёлюк болуб кетиб бараса,
джер белгиге кюлунг да тиймегенлей,
эмчек къарнашынгдан аджал табханса.
Сендеп таза джокъ эди дюн-дуняда —
киши джерге, киши затха урунмай.
Турады да худжу белги орнунда!
Шайтан кириб этди башха зат болмай.
Нек терсейди сени эмчек къарнашынг,
бир эли да кирмегенлей джерине,
къаладжююнг къара джерни джыргъанды
къуб-къуру да кесинги миндеуонгде.
Худжу джерни дыккылыгъы амалтын
биз чекмеген бир кыйынлыкъ бармыды?!
Аны ючюн джер къошулуб кёрмейбиз,
юйю къуруб, джыйырыла барады», —
Деб сарнайды муну юсюнде джамагъат,
джазгъы джерге уа къап тамчы тамады,
дуу джанады бююн джашнаб табигъат,
билмейме, ол не затха къууанады...

Иш.

1. Поэманы окъуб, магъанасына кёре план салыб, хапарын айтыгъыз.

Борлакъланы Тохтар (1914—1942)

Къарачай поэт Борлакъланы Тохтар Алийни джашы 1914 джылда Ташкёпюр элинде туугъанды.

Ол Микоян-Шахарда (бююннгю Карачаевск) рабфакда окъугъанды.

Борлакъланы Тохтар «Къызыл Къарачай» газетни хапарчысы, литература къуллукъчусу болуб ишлегенди.

Тохтарны, 1935 джылдан башлаб, кесини назмулары, хапарлары газетледе, сборникледе, окъуу китаблада басмалангандыла.

1939 джыл «Насыблы джашлыкъ» деген назму китабчыгъы чыкыгъанды.

Ол М. Ю. Лермонтовну талай произведениесин ана тилге кёчюргенди. Борлакъланы Тохтар къарачай халкъны ёсюб келген фахмулу джаш поэтлерини бири эди. Совет джазычуланы Союзуну члени эди.

Ол джарыкъ кёллю, таукел, спорт бла кюрешген батыр джаш эди. Джаш тёлюню арасында крайны гёджеби эди.

1941 джыл, Ата джурт къазауат башланганлай, кетиб, взводну командири кичи лейтенант Борлакъланы Тохтар 1942 джыл Воронеж областда, урушда джигитлик этиб ёлгенди.

Поэтни В. И. Ленинге, Ата джуртха, туугъан джерине, джаш тёлюге этген джырлары аны совет халкъгъа уллу сүймеклигин кёрюздедиле.

ЛЕНИНЧИ КОМСОМОЛ.

Мен ышарама, къууанама,
Джашлыкъгъа къаш кериб, джарыкъма.
Джаш тёлюню джарыкъ атындан
Комсомол джюрекден джырларыкъма.

Мен джырларыкъма, джырлагъан чакъда,
 Джарыкъ джыр согъуб джюрек къылларым.
 Айтыгъыз мени кѣлюмю халкъгъа,
 Эркин тѣгюлсюн джюрек джырларым.
 Биз туугъанбыз джаннган отну
 Мыдыхында, джаннганында,
 Тюшмез совет джурт, тюшмез эркин халкъ
 Энди къайтыб капитализмни тузагъына.
 От кюрек бла биз кюрейбиз
 Къан ичиучю джыланланы
 Тенгизге — балыкъбыз, кѣкге — илячинбиз,
 Ленинни комсомол уланлары.
 Тутса да дуняны къара кече,
 Аны алтын кюн къоратыр,
 Джануарланнган капитализмни,
 Бирикген темир къол ууатыр.
 Алса да кѣкню къоргъашын булут,
 Биз булутлада шыбылача джюрюрбюз,
 Къурч къушлада, танка атлада
 Тулпар джюрекден урушха кирирбиз.
 Ленинни сѣзю бизни ѳтгюрлейди,
 Партияны иши бизни джитилейди
 Тамырын кюйдюрюрге джылан уяны.
 Биз сослан къаябыз,
 Бармыды къарыуу джелни
 Чачаргъа совет джуртну — сослан къаяны?..
 Партияны сѣзю ышартады джерни,
 Эм кюкюретеди джарыкъ, чууакъ кѣкню,
 Партия бизге игиди дерча,
 Кючлю сакълайыкъ биз совет чекни..
 Комсомол тенгим, джюрегим, бауурум,
 Бизни джырыбыз кѣкча джашнасын,
 Класс кюрешде бизни ѳсдюрген,
 Алтын джашлыкъны бизге берген,
 Барыбыз суйген партия джашасын!

Соруула бла иш.

1. Ленинчи комсомолну джигит джолу къалай суратланады?
2. Совет джуртну хорланмазлыкъ кючюн поэт не бла тенгешдиреди?
3. Джаш тѣлюге алтын джашлыкъны ким бергенди?
4. Комсомолчуну къууанч кѣлюн къаллай сѣзле бла билдиреди?

МОСКВА.

Джюрегимден кесиб план бергенме
 Джангы зат джаз деб къаламыма.
 Бал аякъча, суймекликни себгенме
 Бюгюн сеннге келтирген саламыма.

Тенгизде балыкъ джюзгенча,
 Толкъунланы кѣмюгюнде,
 Джюзеди Кремль, балыкъча,
 Айны сют тенгизинде.
 Къызыл площадь чепкен согдады,
 Адамладан — инсан чоллакъладан.
 Акъджал тютюн билезикча чыгдады
 Къурч кемени къара оджагъындан.
 Москва сууну дарий этегине
 Ай тизеди алтын сапынгаланы,
 Бир къарасанг, баш кѣмеди теренине
 Чулгъам-чулгъам кюмюш шоркъаланы.
 Джамчы къанатча, кѣмде булутла,
 Мени бла суу алышмакъ ойнайла:
 Къызыл кюнден билезикле ийриб,
 Бойнума, ёшюнюме чырмайла.
 Джуртум десем, тилим бал татады,
 Джюрегим а сениге кемсиз тартады,
 Джюрегими-джырымы чырагъы
 Ленин сени къойнунгда джатады.
 Ата джуртну кюн джюреги Москва,
 Сендеди эркинликни чырагъы,
 Сени бла бирди туугъан элими,
 Бал таракъча, татлы топрагъы.
 Анамы сютю, джуртуму топрагъы
 Къатышады мени къаныма.
 Керек кюнде болсун къурманлыкъ
 Мени джаным Совет къралыма.

1949.

Соруула бла иш.

1. Совет джуртну узакъ эллери бла ара сахарны байламы къалайды?
2. Назмуда поэтни Москваны сюйгенин къайсы сѣзледен билрге бол-
лукъду?
3. Текстде метафораланы, тенгшешириуленя, «питетлени табыгъыз.
4. Назмуну азбар этигиз.

Совет Союзну джигити Багъатырланы Харун (1907—1966)

Багъатырланы Харун Умарны джашы 1907 джылда Джёгетейде туугъанды.

Гитче джашчыкъ болуб джалчылыкъ этгенди: байлань малын, джылкъысын кютгенди.

1925 джылда Баталпашинскеде (бусагъатда Черкесск) сов-партшколну бошагъанды. Андан сора Джёгетейде комсомол организацияны секретары эмда изба-читальняны тамадасы болуб ишлегенди.

1929 джыл КПСС-ге членнге киргенди.

Иваново-Вознесенский рабфакны бошагъандан сора, 1931-чи джылда Къзыл Аскерге кетгенди.

Харун Орёл шахарда танк училищедде окъугъанды. Артда 1941 джылда Москвада бронетанк академияны бошагъанды. Танк-кист-офицер Багъатыр улу Ата джурт къазауатны ахырына дери урушлагъа къатышханды. Ол танк батальоннга, танк полкга командирлик этгенди. Совет Аскер джауну хорлаб, Берлинде рейхстагны башына къызыл байракъны чанчханды. Андан сора танк аскер бла Чехословакиягъа барыб, Праганы бошларгъа биринчи киргенлени ичинде болгъанды. Совет Союзну Герою, гвардиячы полковник Багъатыр улу къазауатлан сора Москвада Совет Аскерни бронетанк академиясында курсну начальниги, Ташкентде танк училищени начальнигини заместители д. а. к. джууаблы аскер къуллукълада ишлегенди.

Ата джурт ючюн урушлада талай кере джаралы болгъаны себбли, саулугъу аман болуб, 1954 джыл аскер къуллукъдан отставкагъа чыкъгъанды.

Улуу Ата джурт къазауатда энчи джигитлиги, тулпарлыгъы ючюн Багъатырланы Харуннга 1943 джылда къарачайлыладан эм биринчи болуб Совет Союзну Джигити деген ат аталгъанды. Аскер бёлекге таб усталыкъ этгени эмда кесини батырлыгъы ючюн Багъатыр улугъа Алтын Джулдуз медаль, Ленинни ордени, Къызыл Байракъны юч ордени, Александр Невский ордени, Ата джурт къазауатны ордени, Къызыл Джулдуз орден эмда алты медаль кърал саугъагъа берилгенди.

Ол Ленинградда джашай эди. 1962 джылдан бери, туугъан джерине къайтыб, Карачаевск шахарда тургъанды. Арт джыллада да Багъатыр улу Харун Къарачай-Черкесияда, бурунча джанын-къанын аямай, джамагъат ишлеге къатышыб, урунганланы аллында лекцияла окъуб, тюбешиб, кёб иш этгенди. Ол партияны Къарачай горкомуну члени эди.

Харунну джигитликлерини юсюнден къазауат джыллада аскер газетледе кёб джазгъандыла. Аланы ичинде Багъатыр улуну

юсюнден аскер журналист Евгений Кригер «Всадник в броне» деген аламат очеркни «Известия» газетде 18-чи мартда 1944 джыл басмалагъан эди.

1962-63 джыллада Харун ётген кюнлени эсге тюшюрюб, кеси кёрген къазауат сермешлени юсюнден «Ата джурт ючюн» деген китабын джазгъанды (Черкесск, 1963 дж.).

Бу китабда Совет аскерчилени бизни къралгъа чабхан Германияны аскери бла операциялада джигитликлери, совет халкъланы бирлиги, шохлугъу, Ата джуртха тюзлюгю, джауну хорлагъаны суратланады.

Багъатырланы Харун 1966 джыл ауушханды. Аны ёлюгю Карачаевске Советлени ююню къатында, аскер сый бла салют берилиб, басдырылгъанды.

Таулуланы ётгюр уланы, Совет Союзу Герою Багъатырланы Харунну къабырыны башына туугъан халкъы сослан ташдан бюст этдириб салгъанды (скульптор Кърымшаухалланы Хамзат). Черкескеде бир орамгъа, туугъан элинде школгъа героину аты аталгъанды.

КЪАРАЧАЙДА.

(«Ата джурт ючюн» деген китабны юзюклери)

Мен 1907 джыл Джёгетей элде туугъанма. Биз бек джарлы джашай эдик. Бир метр джерибиз джокъ эди. Элде иногородна эдик. Къарнашым байлагъа джалчылыкъ эте эди, амам да урчукъ ийире эди, тери ийлей эди. Дагъыда бир къарнашым бар эди, алай а аны саулугъу джокъ эди. Меннге сегиз джыл болуб, 1915 джылда Джёгетей школгъа бардым. Къыш окъуй эдим, джаздан къачха дери джалчылыкъ эте эдим. Байланы бузоуларын, къозуларын кюте эдим. Эки къышны окъуб, эки классны тауусханлай, андан ары мени окъургъа иймедиле. Атам меннге алай айтды: «Джашым, кёресе, сени окъуғанынг ючюн тёлерге ачабыз джокъду. Сеннге окъуу да неге керекди, бизге, джарлы адамлагъа, окъуу керек тюлдю. Окъуу байлагъа, бийлеге керекди. Мен къол сала да билмейме, аллахха шукур, диними тутуб, намазымы этиб, бир аллах деб джашайма. Сени джалгъа берликме, къарнынгы асырарса, джал да алырса, алай иги боллукъду».

Мен окъургъа бек сие эдим да, атам айтханнга къыйналыб, кёб джыладым. Алай болгъанлыкъгъа башха мадар джокъ эди. 1916 джыл джаздан къачха дери Абайханлагъа джалгъа кирдим. Бийчесында атам къойланы кюте эди, меннге къозулары кютдюре эдиле. Ала бек уллу байла эдиле, Бийчесында маллары, Акъ Къая тюбюнде уллу джерлери бар эди. Мени тамада къарнашым аланы джылкъычылары эди. Сюрюочюлени ауузларына джылы хант тиймей эди. Кече кюн да кийим тешиу джокъ эди. Кече къой-

ланы сакълаб, сюрюую кыйырында таякны джерге чанчыб, башыбызны таякыгъа салыб джата эдик.

Бир кюн ашхамда атам кыйыры стаятха сюрюб келди. Бир ырахын кыйыну аягындан тутуб, бир джанына тартды. Абайхан улу аны эслеп:

— Эй, къарт! Не болгъанды ол кыйыгъа?! — деб, аманла айтыб кычырды. Атам анга джууаб берди:

— Не аманла селешесе мен къарт адамгъа, кыйы ырахынды, деб мен сеннге айтхан эдим да, айыб тюлмюдю, быллай керахат затланы айтыб селеширге!

Абайхан улу анда да бек ачуланыб: «Итден туугъан ит» — деб атамы башына къамчи бла урду. Атам бек уллу тебиб айтды: «Сенсе ит, кыйынымы да ашаб, быллай артыкылыкъ дамы этесе!» — деб, къолунда кыйычу таякы бла аны башына урду. Абайхан улуну къаны зырылдаб тегюлду. Ол секириб ёрге туруб, герохун чыгъарыб, атамы уругъа умут этгенлей, Хусей деген джалчы аны сермеб къолундан тутуб, герохун къолундан алды. Хусей мени атама айтды: «Умар, джашчыкъланы да ал да кет, мен аны сауутун бермезме, кетигиз!» — деди. Атам мени къолундан тутуб, кечегиде джаяулай кетдик. Юч айны ишлеген джалыбыз да къалды. Ол заманда байланы кылыкълары алай эди: чурум этиб, джалчыланы джалларын бермей эдиле. Кыйы тарыгъа барлыкъ эдинг, не амалынг бар эди, кыйыда да закон байланы джакълай эди. Тамада къарнашымы да джалын бермегенлей кысдагъан эдиле.

Мен андан сора да кёб байлада джалчылыкъ этдим, ёнге биринден да игилик кёрмедим.

1917 джыл Петроградда Октябрь революция хорлагъанды деб элге бир кыуанч хапар келди. Ишчи, элли халкъ эркинликке чыкыгъанды. Совет власть кыуралады, кыралгъа башчылыкъ этген большевик партияды, Ленинди, Ленин деб, джарлы халкъ кыуанч эте эди.

Мычымай граждан кызауат башланды. Акъ гвардиячыла не къадар кыурешселе да, кыозгъалгъан халкъны хорлаялмадыла. Кызыл Аскер бютеу Кавказны джауладан тазалаб, 1920 джыл бизни элге да кирди. Бютеу джарлы халкъ эркинликке чыгыб, бойнун тюзетди. Кыш заманда бизни джуртлагъа ачылыкъ, телу ауруу кирди. Ауругъанланы багъаргъа элде доктор джокъ эди. Ачдан ауруудан да инджилиб, кёб адам ёлду.

1921 джыл мюрзеу иги битиб, Кырачайгъа токылыкъ келди. Элчилеге джер берилди, бизни юйдегиз да аякъ тиреди. Тау элде джашау игиден иги болуб тебреди. Совет власть кырачай миллетге уллу болушлыкъ этди: кёб школа, джарыкылыкъ юйле, тюкенле эмда халкъгъа джараулу башха учрежденнеле ачылдыла.

1922 джыл бизни, сюрюучюлени, Рабземли деген профсоюзгъа алдыла. 1923 джыл Джёгетейде биринчи комсомол организация

кѳуралгъанлай, мен комсомолгъа кирдим. Комсомолгъа джарлы халкъдан менича кѳб джаш кирген эди. Андан сора окѳуб да башладым. Баталпашинскеде совпартшколагъа кириб, эки джылны окѳуб, элге къайтдым. 1925 джыл Джѳгетейде изба-читальнягъа тамада болдум. Мени комсомол ячейкагъа секретаргъа сайладыла. Ол кѳюуде элде партячейка джокъ эди. Бютеу элде халкъны ичинде ангылатыу-юретиу ишлени бардыргъанла комсомолчула эдиле. Сѳз ючюн, комсомол активистле: Хачырланы Хасан, Акъбайланы Умар, Хапчаланы Хазгерий, Сюйюнчланы Дагир, Бостанланы Ахия, Къанаматланы Магомет, Темирланы Ибрагим айырылыб иги ишлей эдиле.

Элде кулаклагъа, бандитлеге къаршчы кюреше эдик.

Кулакла джангы властха разы болмай, аманлыкъла этерге излей эдиле. Бизни юсюбюзден да «комсомолчула — ийманлары, динлери, маллары, мюлклери болмагъан хаулеледиле» дей эдиле. Къарангы элчиле эски адетлени тутуб, кызыланы комсомолгъа кирирлерин унамай эдиле. Къызладан комсомолгъа джангыз Эрикгенланы Шама кирген эди. Большевик партияны элде ишин бардырыугъа болуша эдик. Комсомолчула школ секцияда, кооператив обществада, кредит нѳгерликде, налог комиссияда эмда башха кѳуллукълада ишлей эдиле.

Байла джарлылагъа артыкълыкъ этмесинле деб, сабан сюрген, бичен чалгъан заманда комсомол актив джерлени тюз юлешдириуню юсюнден кюреше эди. Джарлыланы юлюшлерин тюз табдырыгъа болуша эди. Сайлауланы заманында уллу кампания бола эди. Кулакла кече-кюн да тохтамай, кеслерини адамларын эл советге салыргъа эмда округ, область съездлеге депутатларын джиберирге да излей эдиле. Биз а Совет властны магъанасын халкъгъа тюз ангылатыб, чирик адетлеге къаршчы болуб кюреше эдик.

ОКЪУУ БЛА АСКЕР КЪУЛЛУКЪ

1927-чи джыл партияны обкому мени Москвагъа КУТВ-да окъургъа джиберди. Алай а мени ары алмадыла. Анда эки джыллыкъ партстаж керек эди. Мен а партиягъа кандидат эдим. Сора мен Иваново-Вознесенск шахаргъа барыб, рабфакга кирдим. Бу шахарны хауасы кыйын эди, кыш уллу сууукъла бола эдиле. Хар кыш сайын гриппден, ангинадан кѳб ауруй эдим. Докторла меннге андан кетмесенг, аурурукъса, дедиле, алай а ёлсем, ёлюрме, ёлмѳсем, рабфакны тауусурма деб мен кесиме алай буйрукъ этген эдим. 1931 джыл рабфакны тауусдум. Инженер-химик болургъа сюе эдим да химико-технология институтха кирирге заявление бердим. Алай а мени бу муратым толмады.

Бир кюн мени партияны райкому чакъырды. Келгенимле, мени бла окъугъан бир талай студент джаш джыйылыб тура эдиле. Райкомну секретары бизге: «Бусагъатда партияны Ара Комите-

тини бегими барды: коммунист студентледен Къзыл Аскерге кадрла хазырларгъа иерге керекбиз. Сизни аскер училищеге иерге тыйыншлы кѳрюб чакъыргъанбыз. Бу сыйлы ишни сиз да толтурусуз деб ышанабыз», — деди.

Биз, 28 джаш болуб, Къзыл Аскерде къуллукъ этерге Орѳл шахарда бронетанк училищеге келдик.

1932 джыл майда мен бронетанк училищени айырмагъа бошадым. Иги тауусханлачы Москва, Ленинград, Киев дегенча уллу шахарлагъа ие эдиле. Мени Москвагъа буюрдула. Анда мени бронетанк эмда механизациялы аскерлени Академиясында учебно-механизированный полкда танк взводха командир этдиле.

Биз ол сагъатда кѳбюсюне «Т-26» эмда «БТ» танкланы джюрюте эдик. Москвада «Химки» деген джерде тура эдик. Былайда учебно-механизированный полк Академияда окъугъанланы аскер хазырлауларын бардырыгъа къралгъан эди. Танкны джюрютурге, тактиканы, шкок, тоб атаргъа дагъыда ала кибик башха затланы юрете эдик. Былайда ротаны командирини заместители, танк ротаны командири болдум. Меннге капитан ат берилди.

1938 джыл бронетанк академияны командный бѳлюмюнде ингир окъуугъа кириб, юч джылны окъудум. Хар джылны ичинде танкла бла Къзыл площадха парадха эки кере бара эдик. Ол Май бла Октябрь байрамлада болуучан эди. Танкчыланы парадха юретиу тынч иш тюлдю, не ючюн десенг, парадха Партияны Ара Комитетини, Правительствону членлери, халкъ, тыш къралладан делегацияла эмда атташеле дагъыда ала кибик кѳб адам кърарайды. Парадха чыгъаргъа тыйыншлы болур ючюн, аскерлик эм политика хазырланыуну бек иги билирге керекди.

КЪАЗАУАТ.

,1941 джыл июнну 22-де, ийых кюн, академияда немец тилден экзамен бере тургъанлай, бизни окъуу группабызгъа академияны дежурный чабыб келиб, тамагъы тыйыла, «Къазауат ачылгъанды!» — деди.

Бир кесек заманны ичинде бютеу академия джыйылды. Мен учебно-механизированный полкубузгъа бардым. Офицерле, аскерчи Ата джуртну сакъларгъа, къазауатха кетерге джазыла тура эдиле. Полк къазауатха кетерге хазырланыб эди. Биз да хазыр болуб фронтха кетебиз деб тургъанлай, Оборонаны Министерствосундан талай офицерни Къазандагъы танк училищеге иерге буйрукъ келди. Мени да ары буюрдула. Мен фронтха кетерге излеб, барыб полкну командиринден тиледим. Унамады.

«Сен академияны бошаб, уллу окъуу алгъанса, учебный завениеледе да ишлеб тургъанса, ол сеbebден фронтха кадрла хазырларгъа керексе», — деб, сѳлеширге да кѳймады.

Хасан кѳлде, Халхин-голда эмда Финляндияда урушланы за-

манында да мен барырга излеб, джол табмай къалгъан эдим да, бу джол да къазауатха баргъан тенглеримден айырылыб кетерге суймедим. Алай болгъанлыкъгъа буйрукъгъа бойсунуб, Къазаннга кетдим. Къазандагъы училище Къазан кремлде эди. Бу училище бурун пехота училище болуб тургъанды, энди аны, къб болмай, танк училище этгендиле. Командный составны къбюсю пехота училищеден эдиле. Меннге батальонну командири заменители болургъа буюрдула. Батальонну командири пехотаны подполковниги Устимов эди. Училищени начальниги полковник Ажипов, комиссары полковник Шипов болдула. Мени чакъырыб, пехотачыланы танк урушха юретиуню мени бойнума салдыла. Бир кюн курсантланы боевой подготовканы къалай бардыргъанларын сынай бардым. Тирде курсантланы окъуу башняларында гитче калибри болгъан пулеметладан мараб, кюеше тура эдиле. Алайда ротаны командири тамада лейтенант Ерин, взводну командири Волков бар эдиле. Аллыма чабыб:

— Джолдаш капитан, не эсе да болмайды... — дедиле. Ала гитче калибри окъуу пулеметну атаргъа джарашдыралмай, юч-тёрт сагъатны кюешиб тургъандыла. Алагъа не айыб этерге боллукъду, къуру юч айны сборда болгъандыла. Керти уста болур ючюн, училищеден ол окъууну юч джылны окъургъа керекди. Пулеметну атаргъа джарашдырдым, прицелин (ышанын) тюзетдим, къалай этерлерин кёргюздюм...

Батальонну окъутуучулары кёзюу-кёзюу фронтха — стажировкагъа бара эдиле. Огневиклени, тактиклени да орунларына мен къала эдим. Аны юсюне партбюроу секретарыны заменители эдим. Секретарь Гусев стажировкагъа фронтха кетиб, секретарлыкъ да мени бойнума тюшдю.

Бизни училищеден «Валентин» деген ингилиз танкла да бар эдиле. Наставление уа джокъ эди. Бир джолда бир ингилиз офицер бла эки сержант келдиле. Ала билгенлерин джашырыб, бизге джукъ айтмай эдиле. Техниканы танкланы иги билген танкистлени чакъырдым, кече гаражда танкны башындан аягъына дери чачыб, джугъун да къоймай, арагъа алыб тургъанлай, ингилиз офицерле келиб бек сейирсиндиле. Биз бир ийыкъны ичинде, кече-кюн да окъуб, кюешиб, танкны да, аны сауутларын да билдик. Джюрютюрге, къара атаргъа юрендик. «Бу орус офицерле, солдатла къалай аламантыла» деб бек сейир бола эдиле. Сора ингилиз танкланы частлары, сауутлары бла да иги шагърей болдукъ. Кече кюн да офицер кадрланы фронтха хазырлауну бардыра эдик. Фронтдан да юренирге бизге келе эдиле. Бир джолда фронтдан юч айлыкъ курсда строевой командирле болургъа политработникле келдиле. Ол курсха мени тамада этдиле. Училищени начальнигине комиссарына да, мени фронтха ийигиз, деб джангыдан рапорт бердим. Ала биягъынлай унамадыла. Сора Москвагъа бронетанк аскерлени кадр бёлюмюне джаздым. Мычымай чакъырыу къагъыт келиб, мен джолгъа чыкъдым.

Къышны сууукъ кюнлерини биринде, буйрукъ келиб, 3-чю танк аскер джолгъа чыкъды. Поточная деген станцияда бизни 97-чи танк бригадагъа темир джол платформала бердиле, хар батальон бирер эшелон болду. Эшелон эки сутканы барыб, ашхамгъа Калач деген станциягъа джетди. Джауну самолётлары бизни эшелонну эслеб, бомбала атыб тебретдиле. Эрлей танкланы джерге-джерге тюшюрдюк, бомба тюз келиб юсюне тиймесе, танкга джукъ этмейди. Ол себебден биз хазна заран джетмей къутулдукъ. Алай а станцияны чачхан эдиле.

Биз танкланы тизиб, шахардан чыкъдыкъ. Экинчи кюн 97-чи танк бригаданы батальонлары бир джерге джыйылыб, аскер мизам алдыла.

Къазауат аллыбызда болса да, джашау джорукъну бузмай эдик. Былайда джангы 1943-чю джылгъа тубедик. Той-оюн, къуанчла этдик.

Ол джыл къар асыры теренден снаряд, патрон, запас керекле, азыкъ джюкленген автомашинала джорюелмей, аланы танклагъа тагъыб чыгъара эдик.

Юсюн кююш кибик буз джабыб тургъан Донец суудан ётерге керек эдик. 40-шар тонна болгъан ауур танкланы буз кёлтюреллик тюз эди. Ол себебден кёпюр этилген джерге бардыкъ. Сапёрла бузну тешиб, сууну тубюнден багъанала салыб, юсю бла тегерек агъачдан кёпюр этдиле.

Танк колоннала суудан ётуб, Кантемировка шахардан узакъ болмай, бир элде тохтадыла. Бизни Ючюнчю танк аскерибиз бютеулей бу районнга джыйылды. Фронтну ал чеги былайдан отуз километрге эди. Къышхы джелле терен къарны боранлатыб сюре эдиле. Ачы сууукъ ийире эди, урушну гюрюлдеген тауушу джюрегинги сенгкилдете, аякъ тубюнде джер тебретингенча бола эди.

97-чи танк бригаданы командири полковник Потапов, капитан Крылов бла мени чакъырыб, биз урушха кирлик джерде болумну ангылатды. «Сиз, — деди ол, — пехотаны гвардиячы полклары бла бирлешиб, джаугъа чабыуул этериксиз, джаяу аскерни командирлери бла кенгешиб, къалай уруш этеригизни кесгин билгиз».

Экинчи кюн бир гвардиячы пехота полкну командири, подполковник мени кесине чакъырды. Саламлашдыкъ, шагърей болдукъ.

— Джолдаш капитан, — деди ол меннге, — сизни келгенигизге бек къууандыкъ, джауну чачаргъа бир иги темир джумдурукъ керек болуб тура эди...

— Джолдаш подполковник, сиз этген муратны толтурургъа кюреширбиз!

— Энди, — деди ол меннге — танкист эм джаяу аскер командирле тамбла бирге джыйылыб, джауну позициясын таныргъа,

ошашыргъа, бир-бирине болушууну планын ачыкъларгъа керек-биз. Эртден алты сагъатха мениге келигиз.

— Бек ашхы, джолдаш подполковник, — дедим. Былайда джауу оборонасыны юсюнден Совет Аскерни разведкасы толу хапар алгъан эди. Джауу оборонасы талай замандан бери беги-тилиб тургъан район эди. Аны сакълагъанла сайланган эсэс дивизияла эдиле. Бек кючлю дзотлары, танклагъа атыучу батареялары, миномёт, пулемёт точкалары бар эди. Траншеялары къазылыб, аланы бириден бирине ётерге джолла джарашыб эдиле. Оборонаны экинчи эшелонунда танклар, артиллерия хазыр болуб тура эдиле.

Экинчи кюн танкист командирле бла джаяу аскерни башчылары, акъ халатла кийиб, автомашиналагъа миниб, бир мийик узун сыртны этегине бардыкъ. Машиналаны кёкенле ичинде къюуб, сыртны башына джаяу чыкъдыкъ.

Сыртны бу къыйырында бизни джаяу аскер, оборона тутуб, ары джанында джаула бла атыша тура эди. Бизни къымылдагъаныбызны кёрген болур эдиле, немецле юсюбюзге къоргъашын буз джаудурдула, сол джаныбызда узакъ болмай элчикден миномётла атылдыла. Кёзю джумуб ачхынчы талай офицерибиз ауду.

Алайдан джанлаб, ызыбызгъа эниб баргъанлай, мени аллымда джаяу аскерчи командирни башына окъ тийиб джыгъылды. Сермеб аны тутама дегенлей, мени башымда бёркюмю окъ уруб тюшюрдю. Джерге бауурну бериб, сюркеле, къоба, тюбюне эндик. Онг джаныбызда къауралада бугъуб, джаууну снайперлери атханларын билдик.

Биз танкларыбыз тургъан джерге къайтдыкъ. Алайгъа командарм Рыбалко джолдаш келиб, джыйылыуда сёлешди. Сёзюню ахырында былай айтды:

— Капитан Багъатыр улу, капитан Крылов джолдашла! Бу операцияны джетишимли этерик сизни ауур танкларыгъыздыла. Эки батальонну борчлары: джаууну оборонасын чачыб, эм кеминде беш километрге алгъа барыуду. Алай этиб, сиз джол ачсагъыз, «Т-34» орта танклар ызыгъыздан кириб, джаууну толусу бла чачарыкъдыла.

Бу бизге буйрукъ болду. Танг аласына ауур танклар чабыуул этерге деб позициягъа чыкъдыкъ. Мени танкларым сол джанында, капитан Крыловну колоннасы да мени онг джанымда, бир километр чакълы позицияны тутдукъ. Бизникиле джаугъа бирден тоб атыуну башладыла. Ауур снарядла бизни башыбыз бла шууулдаб барыб, джаууну оборонасында чачыла эдиле. Тоб атыу эки сагъат чакълыны тохтамай барды, кёк бла джер тютюннге, отха къатышдыла.

Танкистле, башларына шлёмларын кийиб, радиостанцияларын къуруб, хап-хазыр болуб, буйрукъ сакълаб тохтадыла.

Бир заманда танк бригаданы командири, полковник Потаповну: «Алгъа, атакагъа! Ата джурт ючюн!» — деген буйругъун

эшитдим. Олсагъатдан радио бла буйрукъ бердим: «Тынгыла-
гъыз барыгъыз да! Алгъа, атакагъа!».

Танкла джайылыб сыртны тюрбюнден ёрге сюркелиб тебре-
диле.

Танкистлени уставы урушда хар кимни орнун кёртюзеди. Ко-
мандир олтургъан танк къалгъанладан 100—200 метрни артха-
ракъ къалыб, колоннаны болумун кёрюб, аллында колоннасына
тюз буйрукъ бериб барыргъа керекди. Урушха кирген кёзюуде
адам кесин къатдырыргъа, эс ташламазгъа, алгъасамазгъа ке-
рекди: бир командирни болумсузлугъу себебли кёб адам къыры-
лыргъа боллукъду.

Бойнубузда болгъан уллу борчубузну эсгере, хар адамгъа
къайгъыра, биз къаты урушну башладыкъ.

Джауланы бютеу табылгъан сауутдан къуя тургъанларына
да къарамай, немец оборонаны къыйырындан кирдик. Хар танк-
ны артындан бир агъач чана тагъылыб, юсюнде 20 аскерчи олту-
рады. Ала керек джерде танклагъа болушурча сауутланган са-
пёрладыла.

Къаты сермешуиу башланды. Махталыб тургъан эсесовецле
окопаладан чыгыб, сауутларын атыб тебретдиле. Тушманлагъа
келген кюнню былайда керти кёрдюк. Танкла от бюркедиле, тран-
шейланы юслеринде бурулуб оядыла, ичлеринде адамланы теб-
лейдиле, танкистле люкладан гранатланы окопалагъа атадыла.
Къачыб чыкыгъан фашистлени танкла бла келген отрядла чёблей-
диле. Сууукъдан санлары тартынган немецле терен къарда къа-
чалмай, джюннге тюшген тауукълача болуб джыгыладыла...

Бизни сол джаныбызда элчикден бир уллу фашист автоколон-
на чыгыб, сокъмакъ джол бла ызына къачыб тебрегенин кёрдюк.
Автомашиналаны артырындан ол бизге атхан миномётла, транс-
портёрла дагъыда кёб техника тагъылыб эдиле. Юслеринде мото-
пехотачыла тыкъ-тыкълама болуб олтургъан эдиле.

Нени да къоюб, ол колоннаны артына бир чыгъаргъа къаст
этдик. Танкланы бир тизгиннге салыб, ол колоннаны онг джаны
бла айландыкъ. Муратыбыз — аланы алларын тыйыб, толусу
бла къурутургъа эди. Ала тюз джолну дженгил бара эдиле. Биз
а терен къарны джырыб, терк къымылдаялмай эдик. Ол джаула-
ны къутулуб кетерча таныб, танкымы тохтатыб, радио бла коман-
да бердим:

— Барыгъыз да тохтагъыз! Башняланы сол джанына буругъуз,
тобладан, пулемётладан джаугъа от ачыгъыз!

Джауну кёб машинасына снарядла тийдиле. От тюшдю, бол-
гъан чачылды. Алда баргъан беш-алты машинадан къалгъанла-
ны къуршалладыкъ. 1-чи ротаны командири Алексеев колоннаны
башындан, 2-чи ротаны командири Титов аягындан кириб, теб-
леб, немец техниканы джолгъа джайдыла, къалгъанла ортадан
кирдиле, саперла чаналадан тюшюб, автоматла, гранатла бла
джауну адам кючюне уллу халеклик салдыла. 300-ден артыкъ

адамны пленнге алдыкъ, бизни къолубузгъа къб сауут, техника тюшдю.

Биз джаула бла кюреше тургъан заманда 15-чи танк корпус оборонасын чачыб, фашистлени сюрюб тебреди. Эки танк корпус да ол кюн къаты уруш этдиле. Бизден къб адам джигитлик кёргозе, тушманны хорладыкъ.

Ашхамда биз сборный пунктха джыйылдыкъ. Алайда техникадан, адам кючден къоранчны тергеу, танклагъа горючий къуюу, снарядла алыу болду, адамлагъа да азыкъ ашатдыкъ.

Бу урушда мени батальонумдан эки танк кюйген эди, 9 адам ёлюб, 17 адам да джаралы болгъан эди. Капитан Крыловну 6 танкы кюйюб, адамларындан да танг кесек къорагъан эди. Ол джауну танклагъа атыучу тобларына тюртюлюб, аладан къб ачыгъан эди.

— Сен терс болгъанса, Крыловгъа болушмагъанса, — деб танк бригаданы командири полковник Потапов меннге разы болмагъанын билдирди. — Ол колонна къайгылы болмай, Крыловгъа къарасанг, аны аллай бир къоранчы боллукъ тюл эди.

— Тюз айтасыз, сиз тамадасыз, алай а радио бла меннге буйрукъ нек бермедигиз, хоншум къарыусуз болгъанын нек билдирмедигиз? — дедим мен.

Биз иги къызарышыб сёлеше тургъанлай, командарм Рыбалко джолдашдан связь джюрютген офицер келиб, Потаповгъа:

— Сол флангда уруш этген танкланы командири кимди? — деб сорду.

Потапов, энди анга урушургъа тебрегендиле, деб, ичинден къууана, мени кёргюздю:

— Ма олду!..

— Командарм аны тукъумун билигиз, мени атым бла бюсюреу да этигиз деб джибергенди, — деди офицер. Сора меннге айланыб:

— Сиз 15-чи танк корпусну хорламына уллу болушлукъ этген сиз, — деди.

Потапов а джунчуб къызарды, меннге накъырда этерге кюрешди...

Эки сагъат чакълыдан биз алайдан кетдик. Прорывгъа баргъан танклагъа къошулуб, джауну ызындан тюшдюк. Ивановка деген элден немецлени обороналарыны экинчи эшелону башлана эди. Алай а ала да былайдан кёлтюрюлюб къачхан эдиле.

Бизни биринчи танк батальон хаман да колоннаны аллында бара эди да, бу джол да биз алгъа чыкъдыкъ. Ызыбыздан келгенле экинчи батальонну танклары эдиле. Мотострелок батальон десант болуб, танкланы юслерине миндиле.

Элден чыгъар кёзюуде колоннаны тохтатдыкъ, ары-бери къараб, элни огъары къыйырында бир юйге кириб джылыныргъа, адамлагъа хапар сорургъа мурат этдик. Сууукъ ийире эди, мен

алгъа чабыб бир юйге кирдим. Ызымдан механик-джюрютюучю Рыбников, радист Орлов келе эдиле.

Юйню иеси къарт бла саламлашыб, печь аллында чөгелеб къолларымы джылытыргъа олтургъанлайыма, биреу артымдан келиб эки къолтукъ тюбюмден къаты къысды. Ызымдан Крылов кириб, ойнары келиб кюреше шойду деб:

— Кет, Виктор, безиме! — дедим.

Олсагъатдан автомат очередь берилди, мени къысхан, къолларын джибериб, аякъларымы тюбюне машокча тѳнгереб тюшдю. Къарасам, немец офицер. Дагъыда бир юйден чыкъгъан немец къауумну Орлов автомат бла къырды. Мен да мени таба келгенлени герох бла уруб аудурдум. Нѳгерлерим къайгъылы болуб бурулуб къарасам, автоматы бла Орлов сюелиб тура эди. Мени ол сау къалдыргъаны ючюн бери айланыб, аны къучакълаб, уппа этдим. Орлов мени бек сюе эди. Мен къайры барсам да, ол автоматы бла мени сакълагъанлай айланыучан эди. Биз былайда билгеннге кѳре, бизге чабханла немец аскерлени артларында къалыб, прикрытие этген батальондан кѳре эдим, кеслери да бизни келлигизни мараб туруб, джаныбыз саулай тутуб элтирге умут этгендиле, юйде адамла уа джукъ айтыргъа къоркъуб, дыгалас эте тургъандыла...

Биз эс джыйыб, тюгел джылыныб да бошагъынчы:

— Немецле къуршалалдыла! — деб эшикден къуугъун таууш эшитилди. Юйден чабыб чыкъдыкъ. Потапов буйрукъ берди. Мен танкыма джетиб, мишиб, алгъа тебретдим.

Крылов сол джанына бурулду, джаяу къауумгъа элни джауладан тазалаб, «тараб» чыгъаргъа керекли болду.

Къарангыдап кѳзге тюртгенни кѳрмей эдик, джангы къарны джарыгында къаралдыла аз таныла эдиле. Урушну булутлары кѳкню джабхан эдиле. Аллыбыздагъы чететге къачхан джаула таба тобладан, пулемѳтладан окъ джаудурдукъ. Атылгъанны джарыгы бла бир тишни джанында ат чананы кѳрюб, джууукъ бардым. Эки ат чанагъа джегилиб, бир ат да артындан тагъылыб, асыры терлегенден тютюн эте тура. Орлов да тюшюб мени къатыш келди. Ол чанадап кѳзюн алмай:

— Чанада бир уллу чемодан бла портфель барды! Иелери, бизни кѳргенлеринде, быланы да къюуб, къачхан болурла, — деди.

Чемоданланы танкны ичине салдырыб, чабыуулну тохтатагъанлай, алайдан кече бла алгъа кетдик.

Эртден бла эртде бир элчикге джетдик. Былайда ауузланыргъа, машиналагъа да горючий къуяргъа оноулашдыкъ. Мен элни кюн батхан джанында, Крылов — кюн чыкъгъан джанында, мотопехота — север джанында, штаб да — ортасында тохтадыкъ. Хар подразделение орнуна джарашхандан сора, мен Орловгъа;

— Бу юйге бурулуб, бир джукъ къабайыкъ, чемоданны да портфельни да келтир, нелери бар эсе да алагъа да бир къарайыкъ, — дедим.

Ол чемоданны ичинде ариу ич кийимле, генерал кийген тыш кийимле, портфельде да джерлени картасы бар эдиле. Фашист генерал кийимлерин да кѳююб джанлагъан кѳре эдим...

Кѳб турмай эшикге кѳараб, орамда полковник Потаповну кѳрдюм. Аны кѳатына бир «вилис» джырылдаб джетиб тохтады. Андан чартлаб тюшген адамгъа: «Джолдаш генерал!» — деб Потаповну рапорт бере тургъанын эследим.

Генерал, аны айтханына артына дери тынгыламай, кѳыджыраб:

— Не сакълайсыз былайда? — деб сорду.

— Джолдаш генерал, танклагъа горючий кѳуя турабыз, бусагъатдан кетерикбиз.

— Тебрегиз, джаугъа солуу бермезге керекди, чынг алгъа бир батальонну дженгил джибер, кѳалгъанла артдан барырла.

Алайда мен кѳзге тюшдюм, Потапов мени эслеб:

— Ма 1-чи батальонну командири барсын! — деди.

Генерал мени чакъырды.

— Картанг бармыды?

— Барды, джолдаш генерал!

— Бери кѳара, — деди кесини картасын чыгъарыб, — ма бу сыртны кѳремисе, аны бери джанында бизни джаяу аскерибиз бетджан салыб турады. Сыртны ары джанында Россошь деген сахар барды. Бизникиле ол сахарны тѳгерегине джууукълаш хандыла. Алагъа танк, броневик кюч бла болушургъа керекди. Джаяу аскер тургъан джерге джетгенлей, сен талай кѳызыл ракета джиберирсе. Ала сени ызынгдан туруб, чабыуулну башларыкъдыла. Сыртха чыкъгъанлай, сахар кѳюннюкдю. Танкланы фронт бла кенгнге тизиб тургъанлай, тобладан сахардагъы джаугъа атыб тебрегиз!

Генерал дженгил сѳлеше эди. Меннге джити кѳараб, буйругъун андан ары айтды

— Сахарны ма бу кѳыйырында кѳпюрчюк барды. Сиз андан джырылдаб ѳгесиз, от джандыра, орамла бла сахарны ортасына чыгъасыз, тохтамай ары кѳыйырына барасыз эмда кѳачхан заманларында фашист аскерлени джоллары кесесиз. Ма буду борчунг, джигит бол!

Бу генералны мен биринчи кѳре эдим. Ол генерал Зинкеевич эди. 3-чю танк корпусну командири полковник Чистяковгъа бомба тийиб ѳлгенинде, аны орнуна салынган эди.

Олсагъатдан танкланы джолгъа чыгъардыкъ. Сыртны бери джанында, генерал айтханча, джаяу аскер тура эди. Аны аллына чыгъыб, кѳызыл ракетала атханлай, аскер кѳобуб, ызыбыздап тебреди. Сыртдан Россошь деген сахарны кѳрдюк, тобладан атыуна тохтатмагъанлай, кѳыйырындан кирдик. Танкла майдандан чыгъаргъа, бизни мотострелок бригадабыз полковник Фестов джолдашны башчылыгъы бла сахарны сол джанындан айланды.

Фестов бла мен тюбѳб саламлашдыкъ. Ол айтды:

— Биз темир джол вокзалгъа чабыуул этерикбиз. Сиз сахарны тюз ортасы бла барыб, темир джолу ары джанындан чыкъсагъыз, иги боллукъ эди.

— Генералны буйругъу да сен айтханчады, алай этерикбиз, — дедим.

Танкла сахарны ичинде кёрюннгенлей, джаулагъа улуу кысыкны кирди. Ала, сауутларын техниканы да атыб, башларын алыб къачдыла. Бир къауумлары да къолларын ёрге кёлтюрюб, кеслерин пленнге бердиле. Айхай, пленнге алыргъа заманынг болса уа! Ызыбыздан келген джаяу аскер алыр деб, заманны тас этмей, алгъа кетдик.

Орамны къыйырында автомашинала, тобла басыныб тургъанга келдик. Джау, машиналагъа миниб, къачаргъа мурат эте тебреген болур эди. Алай а биз танкладан тохтаусуз ата, таб тюшгенни танк бла теблете, онгларын алдыкъ. Асыры джунчугъандан, ала бизни аллыбызны тыяргъа кюрешмедиле, тыяр кючлери да джокъ эди.

Орамлада уруш бара тургъанлай, юйледен тиширыула, къарта, сабийле чыгъыб, джаулукъларын, къолларын силкиб: «Бизникиле, бизникиле келдиле!» — деб, къууанч болуб, кёзлерин сюрте, аллыбызгъа чабдыла.

Шахарны север джанына чыкъдыкъ. Былайда Гитлерчи улуу джаяу аскер къачыб бара эди. Чаналагъа мазаллы къадырла джегилиб, обозлары тизилиб, ашарыкъ, кийим, аскер сауут кёб эди. Танкланы кёргенлей, обозланы къоюб къачыб тебретдиле. Тобладан, пулеметладан ата башлагъаныкъда, сау къалгъанлары бары да къолларын ёрге тутдула. Биз алайда кёб плен эмда харекет алдыкъ.

Шахарны къыйырында складланы табдыкъ, аланы ичлери тюблеринден башларына дери ашарыкъдан тоб-толу эди. Машокла бла шекер, крупа, туз, бёчкеле бла джау, бал, кёб эт бар эди, арба чархлача, бышлакъла, ящикле бла печенье, конфетле, къыйма, тюрю-тюрю коньякла, ром, шампан виола, кёгет, тютюн дагъыда башха затла толу эдиле.

Складха къарауул салдыкъ. Фашист оккупантладан бош болгъан инджилиб тургъан шахарчылагъа кёб зат чачдыкъ, андан къалгъанын аскерибиз джетгинчи сакъларгъа буйрукъ бердик.

Генерал Зинкеевичге бизге берген буйругъун толтургъаныбызны радио бла билдирдим. Генералны иши къаты болур эди, мени бла кёб сёлешмеди.

Джауну аскерини джолун кесиб, тангига дери алайда къарауул салыб турдукъ. Ашаб-ичиб, танкистле иги солудула. Кечени узуну джаяу аскерибиз шахарны ичинде улуу уруш бардырды. Джауланы иги кесегин кырыб, шахарны тазалады, кёблени да пленнге алды.

Аны эртденбласында танк аскерле къачыб баргъан джауланы ызларындан тюшдюле. Бу фронтда италиялыла да бар эдиле...

Ачыкъ сыртны юсю бла бара, бизни колоннабыз юч-тёрт баракга тюртюлюб къалды. Алайда тохтадыкъ, суууксурагъан адамла талай экипаж танкладан тюшюб, баракга кирдиле.

— Барыб бир къарачы, танкистле къайры тас болдула, — деди меннге Потапов.

Мен бир баракга кирдим. Кирсем, джыйырма чакълы итальян аскерчи уллу отну тегерегинде олтуруб джылына тура. Герохдан ёрге талай кере атыб: «Къолларыгъызны ёрге кёлтюрююз!» — деб кычырдым. Ала къолларын ёрге тутуб: «Биз профессорлабыз!» — деб хахайладыла. Ала медицина къуллукъ этген адамла кёре эдим. Аланы ичинде бир джаш офицерчик къолларын хурджунларындан чыгъармай тура эди. Сен кимсе? — деб джити къарагъанлайыма, олсагъатдан хурджунундан герохну чыгъарыб тюз бетиме атды. Насыбха, окъ тиймей, къулакъ джанымы кыыздыра озду, ол да менден мангылайына эки исси къоргъашын алыб, босагъада чёмелди.

Къаллай болса да, джаугъа ариулукъ джарашмазын эсгериб, ызымдан келген аскерчилеге врачланы тинтдирдим. Андан сора аланы тылгъа ашырдым.

Бир заманда къарагъанымда, къара чаукача, кёб аскерни бир джаныбыздан къуюлуб келгенин кёрдюк. Къуугъун этиб, атакагъа кирдик, алай а ала урушур къайгъылы болмай, сауутларын атыб, къолларын ёрге кёлтюрдюле. Ол аскерни ёлгенден башха къарыуу къалмагъан эди. Солдатланы юслеринде джукъа шинелчиклери, джайгъы пилоткачыкълары, бузлагъан ботинкалары, боюнларында тиширыу джаулукълары, аякъларындан тобукъ башларына дери да салам гырмыкла чырмаб, абызырагъанла эдиле.

Аланы да Россось шахарда пленнге тюшгенлени джыйгъан пунктха ашырдыкъ.

Андан ары барыб, бир талай элни да алгъандан сора, азыкъ, горючий керекли болуб, ол затланы келтирлик эшелонубузну сакъларгъа оноу этдик. Алай а экинчи эшелон ызыбыздан келмей, мычыды. Потаповну буйругъу бла мен ызыбызгъа къайтыб, ол эшелонну излерге керек болдум. Бир автомашинагъа джыйырма автоматчикни миндириб, джолгъа чыкъдым. Бара-барыб, ашхам заманда кесибизни разведчиклеге тубедим. 97-чи танк бригаданы разведчиклери тамадасы майор Лётов эди, бизни корпусну разведчиклери бютеу да 40 адам бола эдиле. Аланы юч автомашиналары, юсюнде станковый пулемёту болгъан бир ат чаналары, бир бронемашиналары бар эди. Мен да алагъа къошулдум.

Ала меннге экинчи эшелонну аллын джаула кесиб тургъанларын айтдыла. Ишни толу болумун таныр мурат бла, джаула болгъан джанына тебрedik. Къарангы болуб, кёз байланды. Аллыбызда бир чатны ичинде кёб къаралдыны кёрюб, кимледиле экен деб сагъышландыкъ.

Машиналаны сыртда къоюб, ары джаюу барыргъа тохташдыкъ,

аллыбызда пулемёту болгъан ат чана кетди, аны ызындан 40 чакълы адам болуб тебрэдик.

Къаралгъанла джаула кёре эдим, биз алагъа бек кысха кириб къалыб, ызыбызгъа джанларгъа мадар табмадыкъ. Ат арбада баргъан бешулен. тарх деб да атмагъанлай, аланы къолларына тюшюб къалгъан эдиле. Немецле: «Русс, сдавай!» — деб кычыра эдиле. Биз ол джоппугъа гранатланы басдыкъ, ала да пулемётдан, автоматладан къуйдула. Сермешну башланды, аманны кеминде, терен къаргъа бата, тура, биз аладан 30—40 метрни ызыбызгъа турдукъ, алай а кетиб да къалалмадыкъ, кюреширге да кючюбюз азлыкъ эте эди. Джаула аман сёлешиб: «Сдавай, аллес капут!» — деб хахайны баса эдиле. Биз да: — «Бир адам да сизге пленнге бармаз!» — деб кычыра эдик.

Биз кюрешген заманда мени бир солдатымы кёкюрегинден окъ тийиб джыкъды. Ол кызыуу бла ары-бери чабыб, мени къолума гранатланы бериб кюреше эди. Аны тукъуму Малкин эди, алай солдатланы унутургъа къыйынды.

Бизни пелахха къалгъаныбызны сезиб, сыртда къалгъан броневик джырылдаб джетди. Джаулагъа пулеметдан от ачды, бизге аладан айырылыргъа болушду. Алайда 40 адамдан сау чыкъгъан беш солдатыбыз, майор Лётов эмда мен болдукъ.

Машиналагъа миниб ызыбызгъа къачдыкъ, Малкинни джаны саулай лазертеге бердик, кесибизни частха хапар билдириб, танкла бла ол уруш этген джерибизге айландыкъ. Джауну алайда къалгъан аскерин муштукъул этиб, чачыб, кесибизни эшелоннга да джол ачдыкъ.

Андан ары къазауатны джоллары бизни Воронеж областда Волуйки деген шахаргъа келтирди. Ол узловой темир джол станция эди. Былайда да эсден кетмезлик бир ишни кёрдюк.

Бизни аскер шахаргъа чабыуулну башлагъанлай, анда болгъан, фашистлеге болушхан итальян аскерчиле, вагонлагъа минерге хазырлана тургъанлай, немецле аланы вагонладан кысдаб, кеслерни миниб кетерге умут этгендиле. Ачыуланган италиянла алагъа миномётладан басыб тебрэдиле. Ма ала бир-бири бла алай кюреше тургъанлай, бизни танкла станцияны къуршаладыла. Эки къауумуна да адамыча атыб тебрэдиле. Алайда кырылгъан бла пленнге тюшген джауну саны-санауу джокъ эди. Бизникиле аланы уллу складларын, кёб сауут-сабаларын алдыла.

Андан сора бизни 7-чи танк бригадабыз бир ийыкъ чакълыгъа былайдан 18 километрде Уразов деген шахарда тохтады. Танкларыбыз аз болгъан эдиле. Тылдан келген марш роталадан адам эмда техника алыргъа, танклагъа ремонт этерге, юсюбюзню-башыбызны да бир джууаргъа, алай бла экинчи уллу операциягъа хазырланыргъа керек эдик.

Соруула бла иш.

1. Харун къаллай юйдегиде туугъанды, къалай ёсгенди?
2. Ол не билим алгъанды?

3. Совет танкистле урушлада къаллай джигитликле этгендиле?
4. Командир Багъатыр улу фашистле бла къазауатда аскерчилеге къалай башчылыкъ этгенди?
5. Правительство эмда халкъ джигит тулпаргъа къаллай сый бергенди?
6. Сюрюочю джашчыкъ сау къралгъа белгили адам нени кючюнден болгъанды?
7. Багъатырланы Харунну «Ата джурт ючюн» китабын толу окъуб чыгыгъыз.
8. «Къарачайны къаблан келлю уланы» деб сочинение джазыгъыз.

М Е М У А Р Л А.

Эсге тюшюрюле неда мемуарла хапарлау литератураны бир тюрлюсюдюле. Джашауда болгъан, автор кеси кёрген, къатышхан затланы, адамлагъа тюбешгенин эсине тюшюрюб джазгъан чыгъармагъа эсге тюшюрюле неда мемуарла дейдиле.

С ё з ю ч ю н: Багъатырланы Харунну «Ата джурт ючюн» деген китабы.

Къагъыйланы Назифа

ФАШИСТЛЕГЕ — ЁЛЮМ!

(«Джуддузла джукъланмайдыла» деген повестден юзюк).

Марияны «туугъан кюнюн» сыйлай, анга бирем-бирем алты тиширюу келди. Столда боза, эки шыша, бишген джуджекле, бышлакъ. Столну тегерегине джыйылыб, аракъыны да ичмегенликлерине да, джонулгъан стаканлагъа къуюб, алай-алай салгъандыла. Бир кесекден, къолунда да бир туюмчеги бла, Саша келди. Олтургъанлагъа кёзюу-кёзюу къарай, кёргюзген джерлерине барыб:

— Да, къызла, кёб созмай, айтырыбызны айтыб, чачылайыкъ, болсунму? Бюгюн биз биринчи кере джыйылабыз, болумну кесигиз кёресиз. Фашистле бизни не джаны бла да джесирлерге умут этедиле. Джерибизни аланы кир табанлары басыб айланган заманда, биз биригирге, кюрешден къалгъан затны унутуб, ауузу-буздан чыкъгъан тылпыугъа дери анга атаргъа керекбиз.

Саша, бети кюйюб баргъанын эслеб, сол къолу бла сакъалындан тута, бир кесек джунчуй, къойнуна узалыб, тёрт бюкленген къагъытчыкъны алыб, окъуб тебреди:

«Къазауатны оту джюреклерин кюйдюрген анала-атала, дже-тиб келген джаш тёлюбюз!

Бюгюн джерибизни сыйсыз этерге излеген джаулагъа бойсунмагъан къарнашларыбызны, эгечлерибизни асмакълагъа асыб, тюремелеге джыйыб, сабийлерибизни ёксюз этиб тургъан фашистлеге ёлюм излегиз! Фашист джаныуарла джерибизден думп болгъунчу, сизни джюрегигиз тынчыкъ табмасын! Хорламны кюнюне бет джарыкълы тюбер ючюн, бюгюн джанынгы-къапынгы аямай кюреш!

Фашистлеге — ёлюм!»

Олтургъанла, тишлерин къаты къыса, башларын ёрге тутуб, джюреклерини ургъан тауушларын эшите, тынгылаб турадыла.

— Бу къагъытны машинкагъа басмалаб, юйден юйге, элден элге джаяргъа керекди. Бу борчну организация сизни бойнугъузгъа салады. Джигит болугъуз. Энди чачылайыкъ. Бююннге бу боллукъду. Надя бла Кулистан, сабыр этигиз. Сизни бла бираз сёлешир затым барды.

Къызланы экиси да Сашагъа джууукъ олтуруб, не айтады деб, кёзюне къараб тохтадыла.

— Уллу борч барды. Германиягъа иерге деб джети тиширыуну джер юйге атыб турадыла. Аланы ичинде алты джашы да аскерде болгъан Османланы Фатима, анга немецле «лейтенантланы анасы» дейдиле. Аскербийни къатыны Нурсият, дагъыда беш джаш къызчыкъ. Биргегизге Юнус барлыкъды. Ишни бююн тындыралмасагъыз, тамблагъа кеч боллукъду. Кёпюрден ётгенлей, экигиз да бюгече Зуриятлагъа барыб, Юнус анда сизни сакълаб турлукъду, ишни тындырыргъа керексиз. Бу сизни джууаблы борчугъузду. Сакъ болугъуз. Къалгъан затны юсюнден Юнус кеси айтыр. Хайда, ашхы джолгъа!

Тиширыула оноуларын этиб чачылыргъа, ашхам къарангы джерге кёлеккесин джайыб, къышхы кече орнуна келе башлагъан эди. Элде терезесинден джарыкъ чыкъгъан бир юй да кёрюнмейди. Къышны хыны тылпыуу тереклени бутакъларын, бачхалада къаураланы чыммакъ акъ бурмала этиб турады.

Солугъанынг ауузунгдан тубан болуб чыкъгъанча кёрюне, кирпиклеринг бир бирине джабыша, къашларынгы агъартады. Быллай кечеледен фашистле партизанладан къоркъгъанча къоркъадыла.

* * *

«Бу джерни адамлары къой эсенг, ташлары да суймейдиле бизни. Къаялары, тереклеча, юсюбюзге ёре туруб, суулары катюшаларыча сызгъыра, джанынгы ала тургъан болмаса, бир сыйлагъан, бир къоркъгъан да этмейдиле. Иги этедиле. Къазауатны башлагъаннга джукъ болмай, бу джарлы адамла уа аны ючюн ёлюргеми керекдиле. Алагъа меннге да къазауат неге керекди! Чегет джаныуарла да джашайдыла бир бирин суймей, биз а, адамла, алимле, художникле, поэтле — бир бирибизни кесебиз», — деб юшюб баргъан назик къолларын къойнуна сала, джер юйню аллында сюелген часовой ары-бери барыб тебреди. Къарт анасы, ариу къатыны, гитче къызчыгъы кёзюне кёрюнуб:

— Матильда, юшюб къалама, мени бир джылыт, — деб къызчыгъыны чыммакъ акъ бурма чашчыгъын сылагъанча, онг къолун къойнундан чыгъарыб, хауада ары-бери силкди.

Солдат къазауатха дери художник эди Ол, къазауат этерге къой эсенг, къазауат темагъа сурат салыргъа да суймей эди.

Ол кесини суратларында элчилени джашауларын кёргюзюрге сюе эди.

Джалан аякъ кийизбёрк къарачай джашчыкъ агъач челек бла маркъа бузоучукъгъа суу ичире тургъан суратны ол кёб болмай мында салгъан эди. Аны саугъагъа деб Матильданы туугъан кюнине ийгенди.

Бу затла бары да кёзюне кёрюнуб, джюреги теренинден къыйнала, солдат, не этерин билмей, къойнундан биягъы гитче шишачыкъны да чыгъарыб, ичин бошатыб, бир джанына шууудатды. Алай а къазауатны кёрюб болмагъан солдат, цивилизацияны джоруукъларын бузаргъа суймей, не этерин да билмей, барыб Гитлерни къыйыгъына тагъылыб тургъан уллу портретини тубюнден къараб:

— Фюрер, эшитемисе, мен солдат тюлме, мен художникме, сен а мени адам ёлтюр деб, къолума сауутну тутдуруб, темиртабан гатийлени къаблатыб, бери ийгенсе. Мен — художникме, Минги Тауну, Европаны тёппесини, суратын салыргъа керек эдим мен, къан тегерик тюлме, эшитемисе!..

Гитлер солдатха джууаб бермедн, аны буз кёзлери Генрихни джюрегин сууукъсуратыб, юсюнден жанлатдыла.

Солдат сууукъсураб, юшуб ташла болуб баргъан аякъларын бир бирине ура, къойнундан бир письмону чыгъарыб окъуб башлады:

«Мени багъалы джашым Генрих!

Письмонгу алыб бек къууандыкъ. Томас бла Францдан а письмо джокъду, анга джюрегим бек къыйналады. Сиз анда тубемеймисиз? Къачан бошаллыкъды бу къан тегюу?..»

«Къарнашларымдан письмо джокъду, мен да къачаннга дери джашарыкъма, саумудула, огъесе къайда юшюгендиле, къайдам. Биреуню тынчлыгъын бузсанг, ол да тынгылаб турлукъ тюлдю да», — деб письмогъа къараб, кеси бла селеше, Генрих мыдах болуб, джер юнню туб киритине дженгил-дженгил къарады.

«Мен былайда эки-юч тиширыуну аллына сюелиб турама, аланы да юйлеринде сабийлери болур, мени анамча, ала да сабийлерине термиле болурла» — дей, дагъыда ары бла бери бара, письмону окъуб, аягъына чыкъды. Анасы, ариу къатыны, гитче къызчыгъы Матильда кёзюне кёрюнуб, алагъа тансыкъ болгъаны бла бирге джер юйде тиширыулагъа джазыкъсынмакълыгъы да джюрегин эритиб, письмогъа, окъумагъанлай, дагъыда бир-эки къараб, тёрт бюклеб, хурджунуна сукъду. Къобанны сууукъ аязындан зыбырла болгъан къолларын да бир къойнуна, бир хурджунуна сала, барыб томурауну юсюне чегуб, къойнундан биягъы письмону чыгъарды. Къагъытдан анасыны ауазы чыкъгъанча кёрюндю. Солдат ышарыб, анасын къучакълагъанча, къагъытны кёкюрегине къысды.

«Къайгырма, анам, мен адам ёлтюрмейме, Гитлерни буйругъуна джюрегим къаршы болгъанлай турады. Джазыкъ анам къарт болгъанды, атабыз эртде ёлгенди, юч джашындан бюгюн къатында киши да джокъ. Аладан анга не файда! Ол анда, биз

да мында гимигиб, ёмюрюбюз бир бирибизден айырылыб квал-сакъ, не этерикбиз?». Генрихни кёзюне анасы кьойнунда да гитче Матильдачыкъ бла кёрюндю.

«Анам кьарысуз болуб квалгъан кёреме, Матильдачыкъ а энди адам болгъанды. Мен да тюрленнгенме, анам, сени Генрихинг кёзюнге алгъынча кёрюнюб тура болур, ананы кёзюне сабийи кзуру да джашлай кёрюнеди, алай а Германиядан бери, Кавказгъа джетгинчи талай джылны ичинде кюн сайын аджал бла тюбеше тургъан солдат тюрленнгенди. Мени да барды хончаларым-да акъ тюклерим, багъалы анам».

Генрих, анасы бла ушакъ этиб бошагъанында, барыб джер юйню эшигинден тынгылады. Тиширыула джукъламай тура эдиле.

«Сейирди бу джерни адамы. Кьоркьа, джанларына кьоркьа, билмейдиле. Тюз этедиле», — деб акъыртын эшикни кьатындан джанлады. Бир кесекден дагъыда ызына кьайтыб, дженгил-дженгил солуй, эшикни табаны бла юч кере урду. Джоппучукъ болуб, ахсыннгандан сора ауузларындан сёз чыкмагъан тиширыула, илгениб, бир бирлерине андан да бек кысылыб, башларын ёрге тутуб, кьарангыда бир бирлерине кьарадыла. Аланы хар бирини акътылына: «Энди бизден бошаргъа тебрегендиле», — деб келгенликге, тышындан киши джукъ айтмады. Тиширыула эслерине рахат кюнлерин, кьазауатсыз джашагъан заманларын тюшюре, тюшериндеча, адамлары бла сёлешедиле. Ала ёлебиз деб кьоркьмайдыла, дерт джетдирмегенлей, бошуна ёлюб кьалабыз деб ахсынадыла ансы.

«Джашла, зорлукъну унутмагъыз», — деди ичинден келиб кёз аллына сюелиб квалгъан алты джашына Фатима. Джашларын кёзюу- кёзюу кёкюрегине кыса, кетиб кьаладыла деб кьоркьа, бойнун да бир аз созаракъ этиб, кирпич кьакъмай турады. «Уллула, ариула, джигитле, быллай джашланы аналары хомух болса, айыбды», — дей, кьарт тиширыу кеси кесине кёл этеди.

«Адамла адамлай турургъа нек суймейдиле? Гитлерди кьазауат ачхан, кеси ёлтюрсюн, кеси ёлсюн, мен бюгюнден ары тарх деб шчок атмам... Кьарысуз, сауутсуз тиширыулары джер юйге джыйыб, энди мен, эркиши, автоматым бла аланы аллына сюелиб турама. Ол адамны бетине сыйыннган затмыды? Дрезденни сурат галереяларында айланыр орнуна, мен мурдарлагъа кьошулуб айланама... Огъай, фюрер, сен шашыб, бизни да шашдырыргъа излейсе. Мен адам ёлтюрюрге суймейме, бизге дерт джетерикди. Мени анамы алай этиб айланнганлагъа мен кечерикми эдим, былайда бир кьатынны уа алты джашы да аскердедиле», — дей, тышындан сёлешгенин адам эшитиб кьояды деб кьоркьуб, тегерегине сесекли кьарады Генрих.

Къыш улуй эди. Джел урса, терекледен топ-топ деб джерге буз сьеммекле агъа, у-у-у деб ёзенден ачы таууш келе эди.

Солдат таукелирек болуб, бир кесекни сюелиб туруб, андан дженгил-дженгил атлай, джер юйню аллына келиб кьулагъын эшигине джууукъ тиреб:

— Бу джарлыла да мен да юйюбюзге кетсек, не боллукъ-ду? — деб башла бармагъын аузуна тиреб тохтады. Сора табаны бла чирик эшикни уруб ачыб:

— Пошелъ, шнель, шнель! — деб, ол джумушакъ ауаз бла тиширыуланы джер юйден чыгъарды. Не болгъанындан хапарсыз адамла дженгил чыгъыб кетелмегенлерине джюреги кыйнала, солдат ызларындан чыкъды. Къолу бла юйле таба кѳргюзе, орусча кесича да къагышдырыб, неле эсе да айтды. Тиширыула, ызларына дженгил-дженгил къарай, гузаба атлаб башладыла. Арлакъгъа барыб, иги ышангылы болгъанларында уа, бир да къарамай къачдыла, школну арты бла межгитге айланган тыгъырыкъ джолчукъ бла ѳрге чыгъыб, къулакъ таба айланганларында, адам аякъ тауушла эшитиб, бары да бирден чѳгеледиле.

— Бизни сынаб ийген болур эди ол къан къусарыкъ, — деб, Фатима терен ахсынды.

— Эшитдиресе, мен джарлы, — деб шыбырдай, Фатиманы этегинден энишге тартды къайсы эсе да.

Аякъ тауушла джууукъдан джууукъ келе тебретиле.

— Къызла, энди бизге болур болду, кесигизни къатдырыгъыз, бизни сынаргъа ийиб, аллыбызгъа чыгъыб келедиле, туругъуз, акъыртын барайыкъ, боллугъу бирди, — деб биягъы Фатима ѳрге къобду. Межгитге джетерге, алларына бир эркиши чыкъды. Къарасала, ол а Азаматгерий.

— Мен джарлы, Азаматгерий, къайры бараса бу къыяма кече?

— Тоба аста, былай дженгил къалай чыкъдыгъыз, киши тюбемей келемисиз, не уа, базардан келгенча, былай рахат нек келесиз?

— Сен сорма, биз айтмайыкъ, адам ийнанмазча бир зат болуб келебиз, — деб, Фатима андан сора джукъ айтхынчы школ атылгъан таууш эшитилди...

Танг джарый, тиширыуланы Азаматгерий Ёгюз-Орунлагъа джетдириб, алайда къошлада джашлагъа тюбешдирди.

* * *

Немец солдат кесин ургъаны эртденбласында халкъгъа джайылыб, фашистле джан-джанларын талай эдиле.

Ала алай эте тургъанлай, Мария келиб, Пача улуна:

— Доктор, тишим ауруйду, — деб йод джагъылыб тургъан джаягъын кѳргюздю.

Пача улу, аны кѳзюне сынаб къарай, къызны сѳзюнден ол Саша бла байламлы болгъанын билиб, сорду:

— Тишингден эсе, джюрегинг бек ауруй болурму?

— Тюз айтаса, доктор, — деди Мария да. Сѳлешгенле бири бирлерин ангылагъандан сора, Мария сумкасына Пача улу берген документлени салыб, дженгил огъуна чыгъыб кетди.

— Къайдан чыкъдынг?! Бу агъач кишиле сени ашамай къалай турадыла? Олтур, сени кибик къызла фюрерге къуллукъ этерге

керекдиле, не десенг да, арий кѡан керекди бизге, ансы, ма почтада да барды бир маймул, ол бизни тилибизни иги биледи, алай а анга ышаныб джукъ ишлетирге базмайбыз. Мария, сен машинкада басмалай билемисе? — деб сорду Драпнер.

— Билеме, — деб кѡысха джууаб берди Мария.

— Хы, Маэр Мария, атынг бла тукѡумунг да кѡалай ариу келишедиле, не десенг да, Германиягѡа тансыкѡ болгѡан кѡреме, — деб кѡызны «немец» кѡыз болгѡанына керти кѡлю бла кѡууаныб иште джарашдырды.

Ингирде офицерлени джыйыб, Мария бла танышдыра, менден соруусуз Мариягѡа бир иш этдирген кѡой эсенг, сѡлеширге да эркинлик бермейме, бу кесибизникиди, ол маймуллагѡа мыллык атханыгѡызча умут этмегиз, — деб Марияны кѡзюне кѡараб: — Керти айтама да, Мария, сен кесибизникисе? — деб дагѡыда кѡошду.

— Тюз айтаса, джюйюсхан начальник, кесибизникиме, — деб ышарды кѡыз да.

Мария соруу протоколланы немец тилге кѡчюрюб, списокла, справкала джазыб талай кюнню ишледи. Фахмулу кѡызгѡа иги кѡл салгѡанларында уа, Драпнер андан джукъ джашырыб кѡыйналмады. Ингир сайын адамларын джыйыб, Мария да анга полицайлану айтханларын кѡчюре эди.

Драпнер эртденбла кимни тутаргѡа керек болгѡанын полицайлагѡа айтса, Мария кѡуру тынгылагѡаны бла кѡалмай эди.

Бир кюн а, Драпнер Марияны кесине чакѡырыб, асыры ачууланнгандан кѡызгѡа да кѡыджыраб, кѡлю бла ишлеген бир киши джокѡду, кюндюз эснегенден башха ишигиз джокѡ эсе, кече ишлегиз, иш кѡбдю, — деб, кѡыджырагѡанына сокѡураннганча, акѡырыныракѡ сѡлешиб башлады.

— Саулары кѡой эсенг, ѓлгенлери да адамгѡа тынчлыкѡ бермеген быллай джер ким кѡргенди. Варварла, цивилизацияны джорукѡларындан не хапарлары барды, алай а, тохтагѡыз, сиз ол джаныгѡызны-кѡаныгѡызны аямай кюрешген кѡралыгѡыз сизни атыгѡызны айтмазча этерме мен, ашыкѡмагѡыз, — деб, джигитча ѓлген совет патриотла бла сѡлешиб тебреди Драпнер. — Ма мазаллы аждагѡан, сениге не керекди? Ух, кѡызыл шайтан, кѡулакѡ джаныма бериб аудуруб кѡоя эди, агѡач киши. Биле эдим мен сени коммунист болгѡанынга, ы-ы-ы, — деб джумдуругѡун Пача улуну суратыны аллында ойната, андан дертин алыргѡа умут эте эди. Бети бойну бла бирге кѡызарыб, кѡзлери кѡутургѡан тууарны кѡзлерица джана, онг джаягѡындан тутуб тишлерин жыгѡырдатды. Аны кѡзюне Пача улу кѡрюндю. Джигит совет разведчик, врач, фашистлени ичинде талай заманны ишлеб тургѡанын Драпнер кѡайдан эсе да сезиб, анга бир кюн аны билдиргенди. Юч кюнню тюрге атыб, кишиге билдирмегенлей ѓлтюрюб кѡояргѡа умут этиб, бир кюн, камерагѡа кириб, ауузун оздургѡанлай, разведчик:

— Хорлам ючюн ма санга! — деб Драпнерни кзулакъ артына джумдуругъу бла басханды. Фашист, тентирей келиб, башын мойюшге ургъаны бла бирге герох таууш чыкыгъаны тенг болгъанды. Окъ Пача улуну джюрек ауузундан тийиб, ол алайда замансызлай ёлгенди. Фашист, алынган адамча, камерадан къачыб чыгыб, талай заманны не этерин билмей, энди эсине быллай бир кир затны алды.

Фюрерге таза джюрекден кзулукъ этгени ючюн, ача бла сауыгаларгъа, чынын ёсдюрюрге, — деб, Пача улуну юсюнден болмагъан затланы джазыб, «Документле» этиб, ызларына къачхан заманларында унутуб кзойгъанча этерге излей эди.

«Огъай да! Кёрюрме этиуюнго», — деб, ёлген патриотдан энтда кворкъа, барыб столну ящигин квармаб, кволлары квалтырай, Мариягъа талай затны басмалатды.

«Хы, энди уа кёрюрме кюнюнго!» — деб, Пача улудан дертин алгъанча, квайгы бла кюреше, башха патриотланы тукъумларын излеб башлады. Разведчик кыз, джюреги асыры кыйналгъандан, алджай келиб, арта кеси кесине айыб эте, эсин джыйыб, хар кыгъытха джангы квара кыгъыт салыб, басмалагъан затлары бла арта хайырланырча этди.

Ёре турукъча, кызыны юсюне сюелиб тургъан фашист джукъ сезалмады. Мария бир отха, бир суугъа тюшгенча, кюе-бише, фашистни кёзюне джашыртын кварай, ол эслегени болса, мыдах ышарыргъа кюреше, эндиге дери хапары болмагъан талай затны билди. Ала тахсачы кызгъа бек керекли затла эдиле. Бу затланы ичинде Мария излеб тургъан бир зат чыгыб джюрегин чанчдырды.

Кёб болмай аты-чууу да чыкмай квалгъан джигит совет тахсачы Пача улуну фашистле джашыртын ёлтюргенлерин билиб чанчды джюреги.

«Тохтагъыз, аны кванын мен сизден кесим алырма», — деб тюб эрнин тишлери бла ачитхынчы кысыб, джюреги кыйналгъанын билдириб квойма да деб кворкъа, эсненгенча этди.

«Бу джарлыны къазауатдан, политикадан хапары джокъду, амалы болса, бусагъатда, киштик балача, джуургъан тюбюнде хурулдарыкъ эди. Мен а Германияны, кёксюлдюм кванлы Германияны, хорламы ючюн кюрешеме. Тиширюу не ангылайды, кралны, эркишини ишинден аны хапары джокъду», — деб бир кесек мычыды Драпнер.

Кыз а биле эди къазауатны политиканы да, хапарсыз затларыннан да дженгил хапар алыргъа кюреше эди, аны алай болгъанын билалмагъан Драпнер бошуна сандыракъ эте эди ансы.

Бююн ол уллу кворанч джауладан чыкыгъан иш болгъанын билиб, джюреги асыры кыйналгъандан кволлары квалтырай, сездиреме деб кворкъа, бираз эс джыйыб, ышарыргъа кюрешеди. Пача улуну дертин мен сенден кесим алырма, деб тиш кыса, бир-бирледе юсюне ёре сюелиб тургъанны бойнундан бууары келеди, дагыда, сабыр бола:

«Тохта, таблыкъ изле, сен солдатса, солдат къзауатда ал-джаргъа керек тюлдю», — дейди кеси кесине.

Джигит тахсачы къыз, ууахтысын кюлу бла эте тургъанындан кюркмай, Драпнерге сау кечени ишлеб туруб, эртденбла юйге кете тебрегенинде, акъыртын къатына барыб, ичинден «Пача улу ючюн сеннге ёлюм излеyme», — деб, тышындан да, кесин джазыкъсындыра, ышарыб айтды:

— Бююн меннге джыйырма бла юч джыл толады, мен бир-эки суйген тенгигизни да, сизни да чакъырма деб тура эдим, — деб ышарыб айтды.

— Аламат жан, бююн стол джанында чегерге кюй эсенг, сигарет ичерге да заман табмай тургъаныбызны кересе да, — деб, кезлерин къагъытдан айырмагъанлай, айтды.

— Билеме, алай а джюрегим сизден айырылмайды, сиз мени кююб кетеригигизни кезюме кергюзсем, — деб Мария мыдах ауазын квалтырата, ахсыныб кезлерин сюртдю.

— Алай къалай айтаса, Мария, мени мелегим? Сенсиз биз, тилсиз къаргъалача, къайры барлыкъбыз? Бар, бир кесек джукъла да, келирсе. Заман болса, кесим барырма, эки адам болгъан джерде ючюнчю, келекге болса да, джарамайды, бар...

Мария келиб юйюн джыйыб, от юйчююню чардагында ол-туруб тургъан джашлагъа хапарын айтды.

— Мария, ол бизден эсе таб айтханды. Кеси келсин, биз аны бла селеше билирбиз, ма бу затчыкны уа, сеннге керек бол-лукъду, унутма, — деб бир гитче къара герохчукну кюлуна тутдурдула. Пача улуну юсюнден, джюреклерин кыйнарма, деб джашлагъа джукъ айтмады, кесини уа джюреги, къайнай тургъан джаугъа тюшгенча, чырылдаб, кюйюб барады...

Кюнортадан сора Мария Драпнерге дагыда талай къагъытны басмалаб, немецле къачсала, алайда кваллыкъ агентлерини тукъумларын биягъы къара къагъытлада кююб, кече юйюне кете тебрегенинде, кюйнуна салды.

Кетерини аллы бла, Драпнерни кабинетини эшигинден мыдах къараб:

— Ашхы кечели болугъуз, мен эртденблагъа дери сизсиз тур-лукъма, — деб акъыртын эшигин этгенинде, Драпнер, джюреги джумушаб:

— Бу джарлы мени суйюб айлана кереме, эндиге дери мен аны джазыкъсыныб тургъанма, ансы орнун табдырыр эдим, — деб ызындан чыгыб, эки кюлу бла Марияны имбашларындан тутуб, кезюне джити къараб, бетине тютюн ийсин урдура:

— Мени ариуум, бюгече мен сеннге келирме, — деб джаягъын-дан ба этиб ийди.

Мария эшикге чыкгъанында, онг джаягъын зыбыр дженги бла сюрте, кеси кесинден джийиргене, юйю таба кетди. Къыз Драпнерни терезе тюбю бла озгъанында, ол узун бойнун арыгъан къаз-ча созуб, Марияны ызындан къараб:

— Тохта, бабушчукъ, бюгече мен сени кѣлюнге джетерме, — деб ышарды.

...Драпнер келиб, акъырын Марияны эшигин къакъгъанында, адам адамны танымазча къарангы болгъан эди.

— Кимсе? — деб, Мария, билмегенча этиб, эшикни къатына келиб бир кесек сюелди. Драпнер:

— Мария, менме, ача кир, адам кѣрмесин, — деб юйге кириб, столгъа эки коньяк шышаны, шоколад, банкачыкъ бла икраны салыб, дагъыда джан хурджунундан бир коробкачыкъны чыгъарыб, ичинден алтын медальонну алыб Марияны бойнуна тагъыб, «энди уа сен мени тузагъыма тюшдюнг» дегенча, хонтасына туруб, кѣзлерин джаш тиширыучукъгъа джандырыб тохтады.

Мария ышарыб:

— Сиз къалай джумушакъ адамсыз, башха болса, менича бир джарлы къызны юйюне келиб, туугъан кюню бла алгъышлагъан къой, сѣлеширик да тюл эди.

— О, Мария, алай нек айтаса, мен немецме, биз къалгъанладан башхабыз! — деб келиб, къызны къатында бир-эки тебджил-деб: — Кел, сени туугъанынг ючюн, бизни къууанчлы хорламыбыз ючюн ичейик, — деб коньяк шышаны башын ачыб, джонулгъан гитче стаканчыкълагъа къуюб башлады.

— О, Мария, столгъа сен футбол командагъа болурча бир зат салгъанса, биз а къуру экибиз, — деб кукаланды.

— Да, мен сиз тенглеригиз бла келлик болурсуз, уялтмайым деб этген эдим.

— Экибиз болгъан джерде тенгле неге керекдиле, алай болса да къуяйым, — деб алты стаканчыкъны да толтурду. Сора кюл бетли мутхуз кѣзлерин джандырыб:

— Мария, сени ючюн, сен насыблы болур ючюн! — деб бир уртлаб, стаканны бошатды. Мария да башындан бирчик уртлаб, ызына салды. Экинчи, ючюнчю стакан тогъулгъандан сора, немец, къызгъандан къыза келиб, Мариягъа къуяргъа да унута, иги кефли болгъанында, белибауун да тешиб, гитче табджанчыкъгъа быргъаб, къызны къатына джууукъ олтуруб, башын аны имбашына салыб, ийнакълаб тебреди.

— Къююгъуз, бир кесек олтурайыкъ, бюгюн мени туугъан кюнюмдю, — деб Мария башын бир джанына этди.

— Хы-хы-хы, сеннге бюгюн джыйырма бла юч джыл, мени Фридам а онтогъуз джылында меннге Паульну табхан эди, хы-хы-хы-хы, тишируу, заманында эрге бармаса, терекден тюшмей къатыб къалгъан алмача болуб къалады, хы-хы-хы, менден кѣлюнг къалмасын, Фрида, — деб, Марияны атын къатышдыргъанын да эслемей, хырылдаб кюлдю. Ёрге туруб, къарнын буууб тургъан тюймелерин да бошлаб, тютюн ичди. Мария къобуб орун салыб:

— Сиз былайда джатарсыз, мен хоншуларыбызгъа барайым, — деди, мындан озса, аязыб къалыр деб къоркъа.

— Юйюнгден бир джары кетеринг джокъду, экибиз кьой эсенг, сау бир рота да сыйынныкъды сени орнунга, — деб эрлей тешиниб, оруннга кесин джарашдыра, къошду:

— Мени мында болгъанымдан бир джанны хапары джокъду, къаллай бир болады, мен адамча тешиниб, джылы оруннга кириб джатмагъанлы, — дей, кёзлерин джукъу баса тургъанлай, эки къолун аллына узатыб, къызны кесине чакъырды.

— Бусагъат аякъларымы джууайым, — деб Мария, чындайларын тешиб, тазчыкъны алыб эшикни ачханлай, эрлай юйге Хасан кириб, немец тилде:

— Къымылдама! — деб Драпнерни юсюне ёре сюелди. Аны ызындан дагъыда эки джаш кирдиле.

«Хы, столну кимлеге хазырлагъанынгы билдим, къанчыкъ», — деди ичинден, джууургъан тюбюнде къалтырай тургъан Драпнер. Алгъа къолларын кёлтюре да бир тебреди, артда уа эс ташлаб, башын джууургъан тюбюне сугъуб, орундукъну къымылдатыб къалтыраб башлады.

— Ёлтюрмегиз, мен кишиге хата этерге келмегенме, мени не хатам барды? — деб, башын чыгъара келиб, дагъыда джууургъан тюбюне кириб тебреди.

— Джашла, кийиндиригиз, — деб Хасан аллына эки партизанны ийди.

Драпнер, эки эрнин бир бирине джыялмай, джашладан кёзлерин алмагъанлай, кийиниб башлады.

— Ёлтюрмегиз, мени башым ючюн сизге кёб хата салырла, — деб, алай айтханлай ийиб къоярыкъча, джалынды. — Тиширыугъа алдандым. Тиширыу адамлыкъ этиб ким кёрген эди, — деб къошду, терен ахсына.

— Кёб сёлешме. Тиширыула адамлыкъ эте билгенлерине энди ишекли болма, — деб, къоллары байланыб, аузуна буштукъ этилген Драпнерни эшикке чыгъарыб, бичен чананы арасында чунгуруна чёкдюрюб, башын бичен бла джабыб, джолларына тюзелдиле. Хасан Мария бла бир кесек мычыды, джангы заданиени да берди.

— Хасан, Драпнерни башындан эсе бу багъалыды, унутуб кетерсе да, — дей, Мария джашха сахтиян папка бла бир къагъытны узатыб: — Къара къагъытлагъа сакъ болугъуз, письмоланы уа юйлерине табдырырсыз, — деб къошду.

— Бери къара! Эсингде туталлыкъ затланы джаза турма.

— Огъай, ала бюгюн бла тюнене кече ишлегенлеримдендиле, ол тёрт письмо уа Пача улуну письмоларыдыла. Шо бир окъуб кёр. Кёремисе, туура ёлтюрюрлерини аллында джаза тургъанды, — деб, джыламукъларын сюрте, сескекли болгъан Хасаннга Пача улуну фашистле, кишиге да билдирмей, ёлтюрюб кьойгъанларын айтды. Хасан, тишлерин къаты къысыб, асыры къыйналгъандан джукъ айталмай, бир кесекни сюелиб туруб, акъыртын шиндикге олтуруб, Марияны кёзюне мыдах къарады.

— Къайда? — деб Пача улуну письмоларын окъуб башладыла. «...1914 джыл 27 декабрда Тебердиде туугъанма. Къазауатха дери Нарсанада «Минги Тау» деген санаторияда врач болуб ишлегенме, къазауатны ал джылларында урушда айланганма. Фашистле областыбызгъа кирген кюнден башлаб а джашаууму бир такыйкъасын да зырафха джоймазгъа кюрешиб турдум. Мени сатхан ким болгъанын биле болурсуз. Елеме деб бушуу этмейме, миллетге ма аллай джаныуарла халеклик салырла деб къоркъама. Бир сагъат джарымдан мени ёлтюрлюкдюле, алай а ол зат мени чыртда эсиме келмейди. Мен ол затны болурун хар кюн сайын да биле эдим. Эрши хат бла джазгъаныма айыб этмесиз, къолларым бугъоуланыбдыла...» Тылпыуу тамагъына тыгъылыб, Хасан андан ары джукъ окъуялмай, экинчи письмону ачыб, ичинден окъуб башлады:

«Багъалы Салимат, бир кюн туугъан бир кюн ёледи, кесинги къатдыр. Сени кёзюнгден чыкъгъан джыламукъ меннге болушаллыкъ тюлдю. Сен сау болуб, мен унутулдукъ тюлме, аман этме, къолунгда сабий, джамагъат айыб этмесин, бизни кибиклени джашаулары миллет ючюн джаратылгъанды. Менича ёлгенлени эм насыблыларыны бириме мен да. Адам джашауунда ёлююнде да эм татлы адамы артда аны ючюн къызармазча болургъа керекди — мени джашауум, ахыр кюнюме деричи, ол хыйсаб бла, ол джорукъгъа сыйынганлай тургъанды.

Унутма, биз джашау ючюн ёлебиз, адамла бир бирлерин ёлтюрмез ючюн. Мен адамланы бек сие эдим, аланы къаллай бир затларына джарарыкъ болур эдим, алай а... Тилейме, аман этме! Джашчыкъ уллу болса, хапарымы айта туурса, бусагъатда уа мен энтда аскер тизгиндеме, къаныбыз джерде къаллыкъ тюлдю. Хорлам узакъгъа таймаз. Хорламыбыз бла къучакълайма, тилейме, арт тылпыуум сени сагъына чыгъарыкъды»...

Эрнине тёнгерев тюшген джыламукъну туз татыуун ангылагъанлай, Хасан эрлай эс джыйыб:

— Мария, энди сен бизни бламы бараса, огъесе, къалайды оноунг? — деб ашыгъыш сорду.

— Огъай, аны бери келгенин киши да билмейди, мен да думп болсам, башхалагъа къыйын боллукъду, хайда, кеч этме.

— Да сора алай эт. Сакъ бол, — деб эрлай эшикге чыгъыб, Хасан къарангыгъа ташайыб кетди.

Мария сыртындан джатыб, не кюрешсе да, кёз къысалмады. Аны къулакъларына фашистлени тауушлары келиб: «Мен бу тилни нек билген эдим? Аны билмесем, ол къадар джаныуарлыкъны да юсюнде болуб кёрмез эдим, хончаларым замансызлай агъармаз эдиле. О, мени аллахым, бу эки аякълы джаныуарланы ким джаратхан эди экен? — деб, кёз къабакъларын джабды.

«Меннге къара? Хомухдан эте турама! Мен фашистлени тиллерин билмейме. Мен Гейнени, Шиллерни, Бехерни тилин билеме,

фашист аякъла Европаны бетин теблеб, джюрегин сындырыб айланган заманда да Иоганес Бехер:

— Хо, немецме мен, алай а мен керти немецме! — дегенди. Ол сёзле: «Мен фашист тюлме, мен дуниягъа Гитлери, Освенцимни берген арий къанлы уу джылан тюлме, мен тюз, антифашист немецме» деген магъанада айтыладыла. Манифест, Коммунист Партияны Манифести да, ол тилде джазылгъанды. Мен аны билмесем, аллай къыйын ишни къалай этерик эдим?

Хорламны кюнюнде адамланы бетлерине уялмай къарарма... Бюгюн а мен къазауат эте тургъан Джуртуму аскерчисиме. Мени джашауум эсим да аскер сафдан таймазгъа керекди. Мен халкъымы, туугъан джерими тамблагъы хорламы ючюн ишлейме, мен джаралы Джуртума балхам тамчы болургъа керекме», — дей, танг аласында кёзюне къалкъыу келгенин эслемей, джукълаб къалды...

Соруула.

1. Хапарда партизанланы джигитликлерин неде кёребиз?
2. Немец солдат Генрих кесин нек ёлтюрдю?
3. Пача улу ким болгъанды? Ол письмосунда не джазгъанды?
4. Разведчик къыз Мария къаллай къыйын ишлени баджаргъанды?

Алийланы
Умар Б.
(1911)

Алийланы Умар Бабулашны джашы 1911 джылда Огъары Тебердиде туугъанды. Теберди курортда школну бошаб, Черкескеде педтехникумда окъугъанды.

1929-чу джыл фахмулу студент, Дондагъы-Ростовда педагогика институтну орус тил бла литература факультетин бошагъанлай, аспирантурагъа киргенди.

1934 джылдан Алийланы Умар Къабарты-Малкъар пединститутда орус тилни, къарачай-малкъар тил бла литератураны окъутуб башлагъанды. Талай джылны Къыргъыстанда институтлада устазлыкъ этгенди. Андан сора Къабарты-Малкъар университетде ишлегенди. Бусагъатда Къарачай-Черкес пединститутда ишлейди. Алий улу къарачай тилни юсюнден кёб илму ишле джазгъанды. Ол салгъан учебникле бла къарачай-малкъар школлада талай тёлю окъугъанды.

Алийланы Умар профессорду, филология илмуланы доктору. Аны джюзле бла алгъыннгы сохталары бусагъатда къралда халкъ мюлке, культура учреждениеледе, школлада ишлейдиле.

Умар къарачай литературагъа кесини тыйыншлы юлюшюн къошханды. Аны «Ким уллуду», «Анасы бла баласы», «Аймуш» деген китаблары чыкгъандыла.

Поэтни назмулары «Къарачай поэзияны антологиясына» киргендиле. Ол кесини назмуларында дуняда рахатлыкъны, урунуу, тюзлюкню, туугъан джерин махтаиды.

Профессор Алий улу орус джазычуланы А. С. Пушкинни, М. Ю. Лермонтовну, украин поэтни Т. Г. Шевченкону джазгъанларындан бёлек затны ана тилге кечюргенди.

ГЫЙЫ ТАШ.

Алийланы Умар «Гыйы таш» деген философия назмусун Москвада Свердлов майданда Карл Маркскх салынган памятники юсюнден джазады. Назмуда поэт джерни къалай къуралгъанын, джашауну ёсе келгенини юсюнден айта келиб, Маркс, дунияны тюрлендирирча, ишчи халкъгъа, бютеу урунганлагъа тюз, эркинликни джолун кёргюзтген илму къурагъанын чертеди. Халкъ, Маркс, Энгельс, Ленин кёргюзтген джолну бара, баш бошлукъ табханын автор ачыкълайды, гыйы ташны юсю бла аланы ишлери деменгили, кючлю, ёмюрде оюлмазлыкъ болгъанын суратлайды.

ГЫЙЫ ТАШ.

1.

Джулдуз ёмюр — узун ёмюр,
Ёмюрлени ёмюрю.
Бирин къозлаб, бирин кёмюрю,
Учхум этиб кёмюрюн.

Къатыш-къура джулдузладан
Учхумлары басыныб,
Буруб, кызыб, кёб джылладан
Джангы джулдуз басылыб.

Джангы джулдуз кёб бурулуб,
Башы тюрлю ийлетиб,
Ийленгенден таш къурулуб,
Тышха атыб келбетин.

Тышда ол таш зыгъыр болуб,
Ийленгеннге къатышыб,
Кёб да турмай анда солуб,
Башха ташха джабышыб.

Къатышханы от бла бирге,
Джулдуз къазан боркъулдаб,
Тышха чыкъгъан таш кеберге,
Учуб, чачыб толкъунла.

Тышха чыгъыб, кириб ичге,
Тюрлю-тюрлю саз топракълы
Зыгъырланы сыгъыб ичген
Таш тууады гырт чокъракълы.

Гырт чокъракълы гыйы ташны
Езегинде — ичинде
Джазылгъанды бир чал башлы,
Сыи ташха деб бичилген.

2.

Адам ёмюр — узун ёмюр,
Анг туугъанны ёмюрю.
Бири тууб, бири ёлюб,
Джер тюбюне кёмюлюб.

Джашау кыйын — ауур кыйын,
Кыйынланы кыйыны,
Кыйынлыкдан ёлюб джыйын,
Болмай учу-кыйыры.

Бири этген анг къалагъа
Бири ёрлеб, къадалыб,
Анга къошуб алда баргъан
Актылындан маджалын.

Ол ишленген анг къалагъа
Ие болуб бир къауум,
Хайыр бериб джарагъаннга
Кишен салыб эм саууб.

Баш къауумну джангы къауум
Атаргъа деб къаладан,
Уруш ачыб, айтыб дауун,
Болуб андан дардагъан.

Мындан чыгъыб къара халкъгъа
Джангы кыйын — кыйынлыкъ,
Кыйынлыкда джашау алдаб,
Джангы джыйын кыйылыб.

Быллай ауур кыйынлыкъла
Кёб кереле къатланыб,
Анг эм акыл джыйыллыкъла
Джарсыу джетиб, къакъланыб.

Бу джарсыугъа табмай амал,
Къара халкъла кыйналыб,
Таб джашаугъа джангы тамал
Салайыкъ деб, ийнаныб.

Тюрлю-тюрлю аллахланы,
Сюеб алгъа, чыгъарыб,
Андан чыкыгъан палахланы
Хар барына джалбарыб.

Бири тартыб алгъа тамам,
 Артха иймей тартышда,
 Бири болуб анга заран,
 Адам деген къатышда.

Тууду адам, болду уллу,
 Тарыгыугъа тынгылай,
 Терен акъыл толду уллу,
 Керек ишни ангылай.

Хар адамны акъылындан
 Кереклисин ол алды,
 Сюзюб, сайлаб такъылындан
 Ёз башына ол салды.

Джукъдан къоркъмай эм буюкъмай,
 Алда турду ол адам,
 Кюрешгенни чырт къурутмай,
 Ангылатды ол адам.

Халкъны барын, бирин къоймай,
 Анг къалагъа ёрлетди,
 Табсызлыкъны къоюб болмай,
 Керек ишни тебретди.

Халкъла болуб бир сатырлы,
 Алгъа ёхтем бардыла,
 Ол адамны акъылы бла
 Таб джашауну салдыла.

Анг къалагъа ие болду
 Къара халкъны адамы,
 Джашау ёсдю эмда онгду,
 Джангы этиб тамалын.

Халкъдан алгъан затын джоймай,
 Ол къайтарды халкъына,
 Джер юсюнде бир джер къоймай,
 Махтау алды атына.

Соруула бла ишле.

1. Назмуда джерни къалай къуралгъанындан не билинеди?
2. Джерни юсюнде джашауну хакъындан автор не джазады?
3. Карл Маркс джашауну акъылы бла сюзгени къайсы тизгинледе сурат-
танады?
4. Назмуну кесгин окъугъуз.

НЕНЧА КЕРЕ КЕЛСЕМ ДА...

Ненча кере келсем да бу джерлеге мен,
 Джангыча кёрюнеди хар бир келгеним —
 Ары — таула, бери — шахар, тюзю да кенг,
 Джарытдыла джюрегими хар кёргеним.

Сюрюуледен артха кьалгъан кьойла кибик,
Бири башын ёрге тутуб, бири джатыб,
Турадыла Бештау таула чырпы ийиб,
Ташлы джерге тамырлары терен батыб.

Майна Машукъ, сырты гымых, бели чырпы,
Джатады ол бауурланыб къара джерге,
Сылатады чырпы белин, гымых сыртын
Тохтаб-тохтаб Минги Таудан ургъан джелге.

Къайнатады боркъулдатыб къазанланы
Бек эртдеде нартла джакъгъан отларында
Бакъдырады саулукъларын адамланы
Къайнаб чыкъгъан исси суула къатларында.

Майна Бештау, беш джитили, тьюбу агъач —
Къарайды ол Машукъ таба хоншу кёзден.
Джашырма да сен бетинги манга бир ач,
Деген кибик сёлешеди ариу сёзден.

Дагъыда бар, дагъыда кёб тегерекде
Бештау, Машукъ, Юца кибик ариу таула,
Сюйюб, излеб, кёрюрге деб тау керекге
Табыллыкъды алыр кибик тауну сайлаб.

Кюн ариуда джетмез Кюнню джарыкълыгъы
Джарыкълыгъын бу джерлени кюнлерини,
Кёз къаматыр Минги Тауну ачыкълыгъы,
Агъаргъаны джим-джылтыраб кюртлерини.

Джайылгъанча акъ башлыкъны къанатлары,
Атда баргъан таулу деуде имбашлагъа,
Минги Тауну къарларыны агъаргъаны
Оннга-солгъа джайылыбды тау башлагъа.

Джылтырайды Минги Тауну кюртю, бузу,
Чакъыргъанча бу тауланы сюрююуне;
Джетчигиз бир ызыбыздан, болмай бузукъ,
Къошулчугъуз биз тауланы юйюуне.

Орун барды, бизни джетиб джарашырча,
Этегимде, ёзенимде, сыртлыгъымда,
Мындан тюзге бизни кибик къарашырча,
Болур кибик манга бала къартлыгъымда!»

«Бармайбыз биз сени такъыр тарларынга:
Андан эсе мында джашау табды бизге», —
Дегенчаны эшитгенча, къарларына
Чабар бетни алыб салыр: тюзге, тюзге!

Эсде-бусда болмагъанлай джетер бир кюн,
Кюн ариуда Минги Тауда тартар хур-хур,
Джанкылычлы къара джабыу тартыб юсюн,
Минги Тауда джел табханын тюзге бурур.

Джетер сора зангырдатыб тегерекни,
Буруб, басыб, къатышдырыб тюбегенин,
Юца тауда гелеу хансны эм теренин
Аяб къоймай аякъ юсде сюелгенин.

Джел ычхыныр бу джерлени тюзлерине,
Ары сылар, бери тартар сабанланы,
Аямайын бир бирини юслерине
Уруб атар джауум къатыш толкъунланы.

Бештаугъа да. Машукъгъа да къуруб-уруб
Ол къысдырыр башларына башлыкъларын,
Эм чыгъарыр туманланы кекге буруб,
Оджакъладан чыгъаргъанча артыкъларын.

Нарт къалада джанган отну тютюнюн
Чыккъаныча, кёрюнюрле туманланы
Кекге-кекге чыккъанлары терк сюрюлюб
Башларындан Машукъ къаты бу тауланы.

Мындан ары ангыларсыз къылыгъымы
Деген кибик, джелни тыйыб, кюнюн ачар,
Къырыб атхан тюзде хансны мыллыгыны
Джатханына, къобханына кенгден къарар.

Мени халкъым джашагъанды бу джерледе
Малын кютюб, тауларында, тюзлеринде,
Заранны да кёрген болур бу джелледен
Джашауну джазларында, кюзлеринде.

Кёрюнеди кёзлериме тюрсюнлери
Кюбе бёркле эм келекле кийгенлени,
Атха миниб, садакъ тартыб сюргенлери
Зорлукъгъа деб бу джерлеге киргенлени.

Джашай туруб, атла атаб бу таулагъа,
Къар тауланы тюблерине кетгенлери,
Джангы атла аталырча биз саулагъа,
Джангы оноу тау джерледе этгенлери.

Къылыкъларын Минги Тауну кёрюб туруб,
Бир чурумсуз хур-хур этиб тебегенин,
Андан сора кёб сакълатмай уруб-уруб,
Джелни буруб тюз джерлени тебегенин.

Ол адамла дегендиле: «Болсун аты,
Кылыгыча, ётгюр тауну ма «Джелбуруш».
Андан бери тохтамайын халкъла къаты
Тутадыла эски атын аны «Эльбрус».

Юца тауда уча этиб тургъандыла
Ол адамла уллу къууанч кюнлеринде,
Уча атны «Юца» этиб къойгъандыла,
Башха халкъла магъанасын билмегенден.

«Уца» деген «Уча» болур баш тилинде
Бу джерледе бек эртдеги малчыланы,
Малчыланы тукъумлары тау элдеде
Джашайдыла, кёбдю иште алчылары.

Эсентукда тузлу сууда къойла джууб,
Дегендиле: «Чыкъсын энди эсен тую!»
Кюнле саркъыб, айла озуб, джылла туууб,
Халкъы кетиб, сёз джашайды — «Ессентуки».

Бир бирине ала «Алан» дегенлерин
Эщитеме узакъ озгъан заманладан...
Бу таулагъа атла атаб кетгенлени
Бек ачыкъды болгъанлары аланладан.

Джашау сюрюб таргъа тыйыб баргъанындан
Къырыргъа деб артын къоймай аланланы
Къутхаргъанды Къарачай бла Малкъарны да
Джангы джашау джер юсюнде къалгъанларын.

Ёлмей къалгъан ол халкъланы мен бириме,
Джангы джашау келтиргенди мени бери.
Аны ючюн отха, суугъа мен кирirme,
Мени кибик кёб тенгледен къалмай кери.

Ата джуртну иги джери кёбдю, тейри!
Не сёз болур аны керти болгъанына?
Бек сюеме мен туругъа келиб бери,
Къууанырча шахарладан толгъанына.

Ненча кере келсем да бу джерлеге мен,
Джангыча кёрюнеди хар бир келгеним:
Ары — таула, бери — сахар, тюзю да кенг...
Джарытады джюрегими хар кёргеним.

Соруула.

1. Иссиууну тегерегинде табигъат къалай суратланады?
2. Назмуда тау халкъланы историясындан, бурун ётген джашауларындан не айтылады?
3. Поэтни къууандыргъан неди?

ДЖАШАУ.

Джашау деген — баргъан суу,
Толкъунлары — адамла,
Бири тууса шоркъада,
Бири къурур къарамда,

Хар толкъунну баргъаны
Аз кёрюнюр, аздан аз,
Толкъунланы барына
Къарасанг а, аз болмаз:

Таркъайса да бир толкъун,
Къалгъанлары тутарла.
Шоркъалары таркъаймай,
Заманланы джутарла...

Джашау деген — джаннган от,
Джилтинлери — адамла,
Бири чыкъса болуб окъ,
Бирин джутар къарангы.

Хар джилтинни жарыгъы
Кёбге бармаз джылтыраб.
Чартлай барыб, хауада
Ол джокъ болур къалтыраб,

Джаннган отдан джилтинле
Тохтамайын чыгъарла,
Бары ала биргелей
Къарангыны джыгъарла...

Адамны да алайды
Джер юсюнде барыуу:
Ол ташайса къарамдан,
Халкъгъа къалыр къарыуу.

Сен джилтини халкъынгы,
Меннге джетсин жарыгъынг,
Кёрюнюрча мени да
Джер юсюнде барлыгъым.

Аз болса да джашауунг,
Бош джиберме заманы, —
Олду борчу джашауда
Халкъын суйген адамны,

Баргъан сууну баргъанын
Тутхан киби́к толкъунла,
Джаннган отну джаннганын
Бардыргъанча отунла,

Тутадыла адамла
Барыр джолун джашауну,
Джюрюр киби́к халкъ алгъа,
Кетмез киби́к ташайыб.

АЛМА ТЕРЕК.

Арбазында мен джашагъан юйчюкню
Алма терек кеси джангыз джашайды,
Хар джыл сайын ол юйчюкню адамы
Бу терекни алмаларын ашайды.

Алмалары бирча ариу кызылла,
Урлукълары тышларындан кёрюне,
Джоппу-джоппу бир бирине кысыла,
Къууатлары бетлерине тёгюле.

Чакъырады алма терек джыл сайын
Келчигиз деб хар кимни да къатына,
Кёб болса да ол терекни джыл саны,
Айтдырмайды сёгюу сёзле атына.

Чомартды ол, джокъду башха къайгъысы:
Джаз чагъады, бал береди чибинлеге,
Биширгени аны алма—джайгъысы.
Саугъады ол адамладан хар кимге.

Алмаларын халкъгъа бериб бошаса,
Кюзгю кюнню джылылыгъын джыяды,
Ичиндеги алма кючге къошалса,
Джылылыкъны ёзегинде тыяды.

Кыыш сууукъла джетедиле айланыб,
Алма терек чапракъларын атады,
Келлик ишни толтурургъа ойланыб,
Джазгъа дери солуйду ол сир къатыб.

Алмалары бирча ариу кызылла
Бишедиле андан ары терекде,
Джоппу-джоппу бир бирине кысыла,
Къарайдыла адамладан керекге.

Джазгы джелле тебregenлей шуулдаб,
Ичги суун тышха ийиб чагдады,
Бал чибин да биягынлай дуулдаб,
Бу терекни чакъганына чабады.

Бу терекни ма алайды джашауу:
Этгенине бюсюреуле излемей,
Джерден, кекден табханыды ашауу,
Хар кимни да ол сыйлайды, хакъ демей.

Соруула.

1. Алма терек кегетлерин кимге береди?
2. Кегет терекни юлгюсю бла автор адамны джашаууну юсюнден не зы-
тады?

Хубийланы
Осман
(1918)

Белгили къарачай джазыучу Хубийланы Осман Ахияны джашы 1918-чи джылда Огъары Тебердиде туугъанды. Ол Микоян-Шахарда (бусагъатда Карачаевск) рабфакны бошагъандан сора Ставропольда устазлыкъ институтну литература факультетинде окъугъанды.

Хубийланы Осман Уллу Ата джурт къазауатда болгъанды. Ол кѣб джылланы «Къызыл Къарачай» газетни редакциясында, школлада, джазыучулары Союзуну область бѣлюмюнде къуллукъ этгенди. Бусагъатда Къарачай-Черкес радио эмда телевидение комитетде баш редакторду.

КПСС-ни члениди, Совет джазыучулары Союзуну эмда журналистлени Союзуну члениди.

Осман 15 джыл болгъан заманындан башлаб, назмула, джырла джазады. Аны къарачай литератураны ёсдюрюрге кѣб кыйыны киргенди.

Хубийланы Османни поэзия эмда прозада магъаналы кѣб китабы чыкъгъанды: «Комсомол джырла», «Заман», «Ант», «Аманат», «Адамла», «Мурат», «Джукъусуз кечеле» д. а. к.

Поэтни «Ленинни юсюнден джыры», «Къарнаш халкъла», «Джолла» д. а. к. кѣб алапат джырлары Къарачай-Черкесияда эмда Север Кавказда белгилиди.

Фахмулу джазыучу Хубийланы Османни произведениелери Ата Джуртну, аны ашхы адамлары, Октябрь революцияны, миллетлени шохлугъун, туугъан джерин махтайдыла.

Джазыучу «Знак почета» орден эмда талай медаль бла сау-гъаланганды.

Арбазда ат аякъ тауушланы эшитиб, Къанитат сескекли болду. Тылы джугъу къолларын тегенеден алыб, мангылайына тюгерге тереген чачын, башы бла силкиб, ёрге ата, эшикге къулагъын салды.

— О-о. Къанитат, юйдемисе? Бери чыкъ!—деген тауушну эшитгенлей, къолларын хотасына сюрте, эшикни ачыб, башын узатыб, арбазгъа къарады: Хусей, колхозну бригадири. Тюбюнде кефли акътуякъ тору алаша тесукъа эте, бурну бла сызгъыра, ауузулукъгъа кесин ура да башын силке..

— А джаш, атынгы джангы налларын кёргюзтюргеми келген эдинг? Арбазны къатышдырыб къойдунг да!.. Тюш, суусаб иче барырса. Гырджын тегенеми къоюб чыкъгъанма, — деб, Къанитат босагъадан тышына атлады. Хусей, секириб атындан тюшюб, аллында сагъышланыб тургъанны аягъындан башына дери сынады.

— Ах, мен джарлы, бир аман хапар айтыб къойсанг, не этерикме. Алай нек къарайса? — деб, Хусейге айланды.

— Къанитат, нек къоркъдунг алай, мен ёмюрюмде да адамгъа аманлыкъ излемегенме.

— Сен а излеген болмазса, хариб... алай а, Хусей, джаным, эсинге бир тюшюрчю, ол аман джыл къачда гардош къаза тургъанлайыма, сен тюлмю эдинг «ма» деб, къолума тутдуруб дъойгъа?! Билемисе, андан бери джюрегим къоркъуб къалгъанды. Ол джылла мени джанымы алгъандыла. Мен кёлумдегин джашыра билмейме. Не этейим.. Джюрекни джарасы джангырыгъа ёч болады.

— Къанитат, эгечим, джаранг а энди бителирге керек эди...

Къанитат, джууб этер орнуна терен ахсыныб, баш энишге къарады.

— Эшда, бу сени джюрегинги къыйнар зат болмаз. Адам алай эс ташлаб къояргъа керек тюлдю. Эркишиси къазауатда ёлгенле сенден сора да кёбдюле. Аланы дамы кёрмейсе! Алчы, ичин мен тургъанлай бир ач,— деб, письмону узатды.

— Хусей, баш иенги къайда ёлгенин, къайда басдырылгъанын билмесенг, сагъыш эт... терезеден юйге кирген кёгюрчюн учуб кетгенча, ол насыбы къуругъан да, ашыгъыш, къайры эсе да ташайды да кетди. Ана-бала болуб тургъанлайыкъгъа, думп болуб къалса, не этериксе?! Ансы да мени эриб, тауусулуб бошамагъан бир таджал джюрегим бар эди... Кёремисе, аман артха къалыр дегенлей, бир джукъ да болмай, джер юсюнде джашайма,— деб Къанитат, письмону къоркъа-къоркъа къолуна алыб, ачаргъа таукел болмай, ангарылды.

— Тохта, Петяны экинчи хапары чыкъмай къалдымы да?

— Ётюрюк харамды, бир кере джазгъан эди. Анасын излей барыб, Сибирде джангы ишлене тургъан заводда джолугъуб къалгъанын билдирди. Дженгилде барлыкъма, деб аллына кёб къаратды. Табхан анасны къолуна джыйылгъан джаш меннге келмегенди деб дауларгъа не къарыу барды... Аллах аны энди анасыз этмесин...—деб. Қъанитат письмону ачханында, аны къоллары къалтыраб, кёзлеринде джыламуқлары ойнадыла.

— Қъанитат, кимди, къайдан джазады? — деб, джюрюк алашаны джюгенинден тутуб тургъанлай, Хусей тюзюн билирге изледи.

— Оу, тохта, мен хариб, Петямданды, Хусей, джаным, керти къууанч келтирдинг, къор болайым былайгъа келген аякъларынга! Не джазады экен насыбсыз... Джарлы ёксюзю джанын джаратхан аллах кеси сакълагъанды. Хусей, энди уа табу этиб да окъуюм:

«Багъалы аначыгъым!

Эки джылны хапар билдирмей тургъаным ючюн кечмеклик тилейме. Ташдан агъачдан да терсме. Алай а сен, нени да кечичуу аначыгъым, мени бұ адебсизлигими да кечериксе, билеме. Огъай, мен сени унутуб турмагъанма. Джуртубуз ахырына таянган къара кюнледе атасыз, анасыз да болуб, кеси къарыуум кесиме джетмей, атылыб къалгъан сагъатымда сен мени кёкюрек джылыуунга къысыб, къойнунда ёсдюргенсе. Мени атам да, анам да, эгечим да, къарнашым да, биринчи тенгим да сен болгъанса. Менсиз ауузунга суу уртламагъанса, менсиз ашагъанынг ичинге джукъмагъанды.

Мени табхан къатынны хапары чыкъгъанында, кесинги тёздюрюб, мени тыймай бошладың. Ол заманда сени джюрегинге джара тюшгенин билеме. Қъазауатны заманында аджашхан анамы да сени кючюнг бла табдым. Багъалы аначыгъым! Ай да тургъунчу, тансыкъ болуб чыдаялмай, ызыма къайтыб келирге таукел болуб, сеннге письмо джаздым. Аны экинчи кюнюнде мени аскерге алдыла. Владивостокну къатында къуллукъ этеме. Барама деб ётюрюкчю болгъанымы, аскерге узақ джерге тюшгеними хапарын билдириб, сени джюрегинги къыйнамаз ючюн, кесими чыдатыб, джазмай тургъанма. Саулугъум игиди. Қъуллугъума айыб табмайдыла. Багъалы анам! Он кюннге юйге иерге айтхандыла. Мени энди эки анам барды. Қъайсыгъызгъа барлыкъма, деб сагъыш этмейме. Мен билген биринчи анам сенсе, сеннге барлыкъма. Барлыкъ кюнюмю билдирликме, сени Петянг».

Қъанитатны уллу къара кёзлери суудан толуб, джыламуқлары бетин джуууб, къагъытха акъдыла. Қъанитат къара джаулугъуну къанаты бла кёзлерине узала:

— Огъай, аллах мени энтда унутмагъанды, анга мен аллай бир не ашхылыкъ этген болурма...—деб, бир кесекге сагъышланды. Дагъыда мылы кёзлери джылтыраб, бетине джарыкъ ургъан

ча болду. Хусей аны бетини тюрленнгенин сынаб, башын бул-
гъаб, не айтыргъа билмеди

— Къанитат, шо этинг, дженинг болмагъан, тилинг, дининг
башха бир кенг адамгъа кълюнг бламы эте тураса былай? Сора
кесинг табхан сабийге къалай этерик эдинг да... Тиширыуланы
джыламулклары асыры учхара джерде джыйылыб тура болурла
дейме. Къачхы кюнча, бузулургъа хазыр турасыз, — деди ол.

Къанитат узакъдан келген, багъалы къагъытны кьойнуна
сугъуб:

— Хусей, мен аны суйгенча, сен табхан балаларынгы сюе
эсенг, мен сюек-сюек болайым... Аны юсчюгю чапыргъан сагъат-
чыгъын кълюнге бир кългюзчю... Бетими джыламулк кьюдю-
рюб, ашдан-суудан айырылыб, джукъуну ташлаб, мен аны элтме-
ген юй къалмады! Сен «тил, дин» деб сълешесе. Ана бла баланы
арасында ала джукъ да тьолдюле, Ана бла балагъа тылмач
керек болмайды. Аланы тылмачлары биргелеринеди. Джюрекди
алагъа тылмачлыкъ этген.

— Огъай, Хусей, сен сагъыш этмей сълеше тураса. Атылыб
къалгъан кюнюмде, мени тилими билмегенле да «ёл алай» деб
къояргъамы керекдиле?! Адам къатында адам ёлмейди, деб не
ючю айтдыла сора?.. 16 джылны мен аны бауурумда ёсдюрген-
ме. Ий, Хусей, не айтаса... Керти келир деймисе? Ах, меннге
аллай насыб къайда... Кълюмю ала тургъанлыгы болур, насыб-
сыз, халалдан ёлген бир эди...

— Къанитат, аллах аны кълонгдан алмасын. Эшта, къуу-
анч хапар келтиргениме энди ишегинг болмаз,— деб, Хусей, са-
гъышланыб тургъан башын ёрге кълтюрюб, сол кълонун ат дже-
рини къашына илиндириб, чынгаб юсюне минди. Бойнун къай-
ырыб, алаша джоргъалаб арбаздан чыккъды.

Арадан ийыкъ озгъунчу почтада ишлеген къызчыкъ:

— Къанитат, ий бир зат сорайым: Пётр Голубков деб таны-
гъан адамынг бармыды? Аны билирге иш этиб келе турама, —
деди.

— Барды. Оу, кертими айтаса?

— Сора аны бламы алдарыкъма... А къыз, кимди ол? Барама
деб телеграмма бергенди.

— Аны айтхан ауузунга къор болайым!.. Суюмчюлюгюнг
хазырды.

— Хайырсыз, алай нек къарайса, ол мени джашымды,— деб,
Къанитат аны кълонунда къагъытчыкыгъа мыллык атды. Къыз-
чыкъ, не айтыргъа билмей, сейирсиниб:

— А къыз, тохта, мен айтханны ангыламагъанса. Голубков
джазады. Аны ангылаймыса? — деб ышарды.

— Ангылайма ангылай!.. Петяданды. Ол меникиди. Келиб
къалыргъа башлагъанды, — деб, къууаннгандан Къанитат къыб-
къызыл кызарыб, нохта бау излей, кьобюрчегин ачды.

Къызчыкъ къараб туруб:

— Къанитат, ий, кёлюнг бла сёлеше тургъанча кёреме. Телеграмма келгенли бюгюн юч кюн. Джангылыч затды деб, сан этмей тургъанма,— деди. Къанитат, бери айланыб, не эсе да айтыргъа башлагъанлай, эшик къагъылды.

Къанитат гузаба атлаб эшикни ачды. Аскер кийимлери бла узун джаш, бал бетли саргъылдым чачы картузуну тюбюнден къарай, чемоданны атыб:

— Ма-а-ма!..— деб гузаба атлаб, Къанитатны къаты къучакълады.

* * *

Къанитат эки къолун ағы бойнундан алмай, къаты къысыб тургъанлай:

— Джашым, келиб къалдынг да, энди ненги да кечеме. Умут юзюб тура эдим,— деб джыламсырады.

— Анасын, юйюн унутхан боламыды?! Башыма бошлукъ табханлай, ма джетдим.

— Не бла келдинг, балам?

— Учуб. Джолгъа тюнене чыкъгъан эдим.

Къызчыкъ экинесе да кёзюу къараб, ышарыб:

— Къанитат, кеч мени. Баланг бла джашар кюнюнг кёб болсун! — деб сейирсиниб, чыгъыб кетди.

Соруула бла ишле.

1. Петя Голубков кимди, анга таулу тишируу къалай къарагъанды?
2. Письмода не хапар джазылады?
3. Джашчыкъ эки джылны къайда тургъанды?
4. Петя бла Къанитат къалай тюбешдиле?
6. Тексте тенгешдириулени табыгъыз.
7. Планын салыб, анга кёре хапарын айтыгъыз.
8. «Эки ананы джашы», «Петяны къайтханы» неда «Шохлукъ» деб сочинение джазыгъыз.

ЛИТЕРАТУРА ЧЫГЪАРМАНЫ ГЕРОЮ.

Суратлау чыгъармада кёрюннген, кесини энчи шартлары эмда халиси бла белгиленнген адамгъа **чыгъарманы герою** дейдиле.

Халисинде кесини заманыны шартларын джюрютген, къылыгъы башхалагъа юлгю болгъан, ашхы адамгъа и г и х а л и л и (положительный) герой дейдиле.

Кесини халисинде чирик адеглени джюрютген, чойре кбы-
лыгы болгъан, халкыгъа, ата джуртха сууукъ къарагъан адам-
гъа о с а л х а л и л и (отрицательный) герой дейдиле. Герой деген
сёзден эсе, анга сыфат неда персонаж дерге тыйыншлыды.

Иш.

Сиз окъугъан чыгъармаладан иги халили, осал халли адаланы юлгюге
келтиригиз.

Къулийланы Къайсын (1917)

Къулийланы Къайсын Шуайны джашы 1917-чи джыл Тёбен Чегемде туугъанды. Къайсын сабий заманында огъуна ёгюз арба бла джюрюгенди, ат белинде айланганды, сюрюу кютгенди. Алай сабий джылларында огъуна джыргъа усталыгъы бла элде джай къошлада белгили болгъанды. Чегемде орта школда окъуй тургъанлай назму джаза тебрейди. 1935-чи джыл Къайсын Москвада Луначарский атлы театр институтха киреди. Аны бла бир-ча Кечеги Литература институтха джюрюйдю.

1940-чы джыл, окъуй тургъанлай, Къайсын кеси разылыгъы бла аскерге кетгенди. Уллу Ата джурт къазауатны биринчи кюннен башлаб урушлада болгъанды.

1958-чи джыл Къулий улу Москвада Баш литература курсланы бошагъанды.

Аны «Салам, эртденлик» деген биринчи назму китабы 1940-чы джыл чыкыгъанды, 1958-чи джыл Къулийланы Къайсын ана тилде эки томлугъун басмалайды. Андан бери фахмулу поэти ана тилде эмда орус тилде джыйырмадан артыкъ китабы чыкыгъанды, талай чыгъармасы СССР-ни башха халкъларында эмда тыш къраллы тилдеде чыкыгъандыла.

1966-чы джыл Къулийланы Къайсыннга орус тилде басмаланган «Джаралы таш» деген назму, поэма китабы ючюн М. Горький атлы кърал ёч берилгенди.

Кесини устазларына Къулий улу уллу орус поэтлени, артыкъсыз да Пушкинни, Лермонтовну санайды. Ол эм уллу сый берген адамлыкъ бла эркишиликти. Поэт, халкъны иннетин биле, халкъны нчинде джашаргъа керекди, кесини энчи насыбын халкъны

насыбында кёрюрге керекди, дейди. Поэт ишчилени, эллилени от джагъаларында джылына келсе, ол кесини поэзиясыны оту бла аланы джюреклерин джылытырыкъды, деб, Къулийланы Къайсын кесини поэзия джолун халкъны, къралны джашауу бла, джазыуу бла бир этеди. Аны «Ленинни юсюнден таулу поэма» деген чыгъармасы Ленинни юсюнден джазылгъан эм онглу чыгъармаланы бирине саналады.

МИНГИ ТАУ.

Сен тау туйюлсе, бурунгулу
Умутуса, чыммакъ тау болуб къалгъан.
Таулу намаз этди сеннге бурулуб,
Эшигин сеннге буруб, юйюн салгъанд.

Терезесин сеннге буруб ишлегенд,
Кече-кюн да акълыгъынгы кёрюрча,
Ол къайдан да ашыгъыб артха келгенд,
Ёлгенде да сени кёре ёлюрча.

Сен тау туйюлсе, халкъны намысыса,
Акълыгъынг, мийиклигинг да аныча,
Барыбыз да кетербиз, сен къалырса,
Тенгиз, поэзия, кёк къалгъаныча.

Сени тёппенге кюн къакъгъанын кёрюб,
Джарлы джарлылыгъын унута келгенд,
Ингирде къызыл къргъа кёз джибериб,
Батыр да тынчыракъ ёлгенча ёлгенд.

Мухаджирликде биз кёрген тюшсе сен,
Халкъны байрамына ушагъан—мийик,
Танг атханда джугъутур сени кёрсе,
Къууана болур, мен къууаннган кибик.

Мен джюз джыл мындан алгъын джашасам да,
Сени къоюб Меккагъа бармаз эдим,
Мен, файгъамбарча, муслиман болсам да,
Сенден башха затха табынмаз эдим.

Минг Кяба болса да, сени къоюб,
Сенден сейир барды деб табынмазем.
Башха джерде къалсам да, аджал джоюб,
Къабырымда да тынчлыкъ табалмазем.

Таулу биченни чалгъанда да терин
Сюрте, бек суйгенди сеннге къраргъа,
Кюн иссиде сюрсенинде да джерин,
Къууаннланды юсюндеги кърарлагъа.

Сен тау туйюлсе, сейирлигибизсе,
Бютеу сабийлени кьууанчынлай—акь,
Тау туйюлсе, ёлюмсюзлюгюбюзсе,
Сени ёмюрюнг джашау кибик, узакь.

Бу дуняны сенсиз тургъан заманы
Болгъанмыды? О, кьалай джарлы эди
Джер ол заманда! Сенсиз кёрсем аны,
Мен кесим да бек джарлы болур эдим!

Сени этегингде кьан тёкгенле да
Кьанлары тёгюлгенле да кетдиле,
Азаб бергенле, азаб чекгенле да,
Кьууанч, джарсыу кёргенле да кетдиле.

Сен тураса, кьууанч кибик, агъара,
Джауум да, эля да башынг бла
Бирча ёте, танг аласы кьызара,
Ёмюрлеге тёзюмлю шагъат бола.

Сен, акьыл кибик, сейирсе, тазаса,
Узакълада кёрген тюшлерим кибик,
Ёмюрлеге хорлатмазгъа базаса.
Сау дуняны умутларыча — мийик.

Мен ёлюрме, сен башхалагъа агъар,
Мен сенден айырымлам бир заманда:
Минг джылдан сора джашарыкь да мында
Сеннге мени кёзлерим бла кьарар.

Соруула бла ишле.

1. Назмуда табигъат бла адамны джашауу кьалай тенглешириледиле?
2. Минги Тау не заманда да халкьгъа алай багъалы нек кёрюннгенди?
3. «Таулу намаз этди сеннге бурулуб» дегенни сиз кьалай ангылайсыз?
4. Поэт диннге, аллахха, Кябагъа эмда Минги Таугъа кьалай кьарагъанын билдирген тизгинлени табыб окьугъуз.
5. «Мухаджирлик», «файгъамбар», «эля», «аджал» деген сёзлени магъаналарын ачыкьлагъыз.

ДЖАНКЪЫЛЫЧ.

Юйлени башындагъы джанкьылыч,
Наныкъланы да, чёблеу башланы да
Тюрсюнюсе. Ётюб келесе бек тынч
Башындан кьаяны, агъачланы да.

Бачхаланы башында джанкылыч,
Ишлей турган тиширыула кез ийген,
Талала башындагы джанкылыч,
Башларын келтюрюб, гаммешле керген.

Арбазланы башында джанкылыч,
Сабийле кьоллары бла тиерге
Термилиб турадыла, джанкылыч,
Кыйырынг кайда болганын билирге.

Шахарны башында джанкылыч,
Нечик бек сюе эдиле сабийле
Арбазгъа тюшсенг, кьолан джанкылыч,
Джауумдан джибигенден сора юйле.

Ала калай сюедиле кыйырынг
Терезеден юйге кириб келирин,
Джер юсюнде джан кермеген кыйырынг
Ачыкъ терезелеринден киририн.

Сенден бурунгу кылыч бир да джокьду,
Енге бир джанны башын кесмединг.
Сенден ариу, уллу кылыч да джокьду,
Енге бир чебно кьан джугъу этмединг.

Алтын сабынгдан аллах кеси тутуб
Турамыды, кындан бек аз сууура?
Сабийле сукъланырча джылтыратыб,
Кынынгамы салады андан сора?

Тейри кылыч, тау теппеде кьарындан
Тенгизни кек кенгине джетиб турган,
Чеблеу башланы сарылыкларындан
Сары, чум кызыллыгындан кызарган.

Дуняда джокьду сенден сейир кылыч.
Кетме, сабийле насыблы болсунла!
Бар сауутну думп этиб, джанкылыч,
Адамла сени турмагъа кьойсунла!

Соруула.

1. Джанкылычны атына дагыда калай айтадыла?
2. Джанкылыч не заманда чыгады?
3. Джерни юсюнде емюрлени рахатлык болуб турурун излеуде автор джанкылычны сыфаты бла калай хайырланады?

КЪРАЛЫМЫ ДЖЫРЫ.

Къызыл байракълары шууулдагъан ,
Ленинни джери—къралым,
Эркинлик джыры башында учад,
Кенг къанат бериб, къыралым .

Терекден тюшген чапырагъы да
Алтынд бизге джерибизни.
Кенг къыралыбыз,
Тенг къыралыбыз,
Кём-кёк джазыбызса бизни.

Тауларынг тюшюмде кёрюннгенча,
Мийикле, тюзлеринг чексиз,
Сени бла махтана джашайбыз,
Бизге къууанч джокъду сенсиз.

Андан, аямайын къаныбызны,
Къызартаек джолларынгы,
Андан къууанаек,
Андан хорлаек
Урушлада джауларынгы.

Шууулдайла терек бачхаларынг,
Будайларынг шууулдайла.
Сени джашларынг, сени къызларынг
Джарыкъ джырларын джырлайла.

Совет къыралым,
Хурмет къыралым,—
Джарыгъы джюрегибизни,
Салкъын чегетлери шууулдагъан,
Кенг джайыбызса сен бизни.

Къууанч хапарыча келед бизге
Хар бир тангы джерибизни.
Душман бюгалмагъанды, бюгалмаз
Бизни джангы кючюбюзню.

Джашлыгъыбызны, къартлыгъыбызны
Кюнюнг бла джылытаса,
Сенсиз болмайыкъ,
Сенсиз къалмайыкъ,
Бизге огъурлу анаса!

Сени ючюн джашайбыз, керек кюн
Биз сени ючюн ёлюрбюз,
Къыралыбыз, джаныбыз, джерибиз,
Таб-таза мийик кёгюбюз!

Бютеу халкъланы кёз джарыгъыса
Сен—эркинликни къаласы.
Кенг къыралыбыз,
Бек къыралыбыз —
Сен шохлукъну анасы!

Соруула бла ишле.

1. Къралыбыз джашар ючюн, джетген кюнде совет адамла къалай кюреш-тенлеринден джырда не айтылады?
2. «Кенг джайыбызса сен бизни» деб къралыбызгъа алай айтылгъанын сиз къалай ангылайсыз?
3. Джарыкъ, насыб, тенглик джашау болур ючюн, кърал не этди, дейди автор?
4. Къралны не гитче, не бош заты да тамам багъалы болгъанын билдирген тизгинлени айтыгъыз.
5. Насыбыбыз кърал бла бирге болгъанын билдирген тизгинлени табыб окъугъуз.
6. Джырны азбар этигиз.

КЪАЛАЙ НАСЫБДЫ ИШЛЕГЕН!

Къолгъа къалам алыб, джазгъан,
Балта алыб, отун джаргъан,
Юйню кырпычларын тизген —
Къалай насыбды ишлеген!

Сюрме бла агъач джоннган,
Джангы полгъа чюйле ургъан,
Джаз башында сабан сюрген —
Къалай насыбды ишлеген!

Орамлагъа асфальт къуйгъан,
Машинаны элтиб баргъан,
Джайлыкълада сюрюу кютген —
Къалай насыбды ишлеген!

Эрлай кийимин кийиб
Эртденликде, ашаб-ичиб,
Хайт — деб ишге тебреген —
Къалай насыбды ишлеген!

Луруу эшигинден кирген,
Сан саулугъуна термилген
Кимден да иги ангылайд —
Къалай насыбды ишлеген!

Соруула бла ишле.

1. Сиз кесигиз не иш ишлегенсиз?
2. Сиз джашагъан джерде не ишле этилгенлеринден хапар айтыгъыз.
3. Назмуну азбар этигиз.

Сюйюнчланы Азамат

КЪАЛАДА КЕГЮРЧЮНЛЕ.

Келгенди ол бурунладан,
Эртделеден къала-къала,
Тау ёзенде, эм мийикде,
Къая эринде эски къала.
Ол джонулгъан хыршы ташдан
Чемер къол бла салыннганды,
Аны ачы хапарлары
Тарихлеге джазылгъанды.
Сабийчикле ойнай келиб,
Садакъ окъла табадыла.
Тёгерегин къазыб кёрсенг,
Тот кубеле чыгъадыла.
Эски къала тау ёзенде
Къарауулча сюеледи,
Эртден сайын элге да кюн
Аны юсю бла тиеди.
Анда бюгюн кёгюрчюнле
Уя салыб джашайдыла,
Кюн таякъла арбазлада
Сабийле бла ойнайдыла.
Былай болса сау дуняда
Аскер-тенгиз къалалада,
Сабийле тынч ойнар элле
Бюгюн бютеу къраллада.

Соруула.

1. Эски аскер къаланы юсюнден пазмуда не джазылады?
2. Дуняда урунган халкъ, джаш тёлю тынч джашар ючюн, не керекди?

КЪАРАЧАЙ.

Октябрны джарыкъ тийген кюнунден,
Тау Къарачай, толу эркинлик табханса,
Шох юйюрню—совет халкъны ичинде
Россиягъа гитче къарнаш болгъанса.

Окѳуу чыгыб сени ана тилинде,
Тууган халкыннг кѳууанч джырла джырлайды.
Шахарынгда эмда узакъ элиннде
Шыбыла кюч, джарыкъ болуб, джашнайды.

Чайкѳалалла дамлы ханслы джайлыкѳла,
Кюйюзлеча сыртларына салыб нюр.
Тауларында кѳбдю хазна-байлыкѳла:
Туч, кѳоргѳашын, кююш, багѳыр, ташкѳмюр.

Джай кюнледе джашнайдыла ѳзенле,
Унутмазла сизни кѳараб кѳргенле,
Джашил бурма чакѳган бухар чегетле,
Татлыдыла сизде ѳсген кѳгетле.

Сени хауангы дарманнга санайла,
Гараларыннг, шампан кибиб, кѳайнайла,
Кѳаяладан агѳа, саркѳа чат суула,
Шоркѳаларыннг суу алышмакъ ойнайла.

Эртденнгиде кюнден тийген таякѳла
Кѳар таулагѳа алтын бояу салалла.
Сау Союздан сенинге келген кѳонакѳла
Курортунгда джашлыкѳ, саулукѳ табалла.

Халкѳ бла бирге кенгеш, оноу этелле,
Ленин айтхан осиятла толалла.
Бизни ѳхтем, алгѳа ургѳан ѳмюрде
Бютеу халкѳла тынчылыкѳ ючюн кѳобалла.

Кѳрти джашау бизге бергенд партия,
Джуртубузда чыгѳадыла тулпарла.
гс энди сен, терек бачха чакѳганлай,
Тууган джуртум, суюген джуртум Кѳарачай!

Соруула бла ши.

1. Кѳарачайда Октябрь революциядан сора кѳаллай тюрленнуле болган-дыла?
2. Назмуда табигѳатны ариулугѳун, байлыгѳын автор кѳалай суратлайды?
3. Назмуну тил байлыгѳын айыргѳыз.

ЧАЛКѳЫЧЫ ДЖЫЙЫН.

Кѳылычлача, джити этиб,
Чалкѳыланы таблайбыз.
Джыйын болуб биригиб,
Хорламланы кѳатлайбыз.

Сёз бергенбиз планны
Толтурургъа эки къат,
Учундурад санланы
Эришмеклик—къуш къанат.

Биз джюльюрбюз дуппур, тик.
Эртден, ингир арымай,
Эчки тиши илинник
Бир ёре чёб къалдырмай.

Джашил дарий чулгъаныб,
Къарта-къарта тюшеди.
Бизни алчы джыйыннга
Къызыл байракъ кёчеди.

Урунмагъан—байынмаз,
Бир ишексиз, ол хакъды.
Бюгюн джыйгъан кёк бичен
Тамбла—эт, джау, бышлакъды.

Ёссюн ара мюлкюбюз,
Халкъгъа бирча джарарыкъ.
Марджа джашла, джюрюгюз,
Мал ашны эркин джыяйыкъ!

Тенгизча кенг къышлыкъны
Дырын этиб бошайбыз.
Биз дуняда тынчлыкъны
Ишибиз бла джакълайбыз.

Соруула бла иш.

1. Чалкъычы джыйын урунууда къаллай джетишимлеге джетгенди?
2. Ишчилени бирикмекликлери, шохлукълары, муратлары къайсы тизгинледе айтылады?
3. «Ишлемеген тишлемез» деген темагъа хапар айтыгъыз.

Кациланы Хабу (1916)

Кациланы Хабу (Хабиб) 1916-чы джыл Кёндсленде туугъанды. Хабиб аны псевдонимиди. Хабу бусагъатда ана литературада алда баргъанланы бириди. Ол оналты джылындан башлаб джа-

зады. 1932-чи джыл «Джюрек кьууанч» деген биринчи назму китабын басмалагъанды. 1940-чы джыл Хабиб кьуру хапарладан кьуралгъан «Джер джулдузлары» деген китабын джазады. Хабибни прозадан дагъыда талай китабы барды.

Ол орус литературадан Пушкинни, Тургеневни, Лермонтовну, Горькийни талай чыгъармаларын ана тилге кёчюргенди.

Хабибни атын артыкъ да бек зйтдыргъан китабларыны бир аны 1961-чи джыл чыкъгъан «Аланла, сизде уа не хапар?» деген китабыды. Бу китабда элли тёрт кьысха хапар басмаланганды. Ол чам хапарла кьуру кюлдюрюрге, кёз ачаргъа, адамны эрикенин кетерирге деб джазылмзгъандыла. Ала адамланы кемликлерин тюрлю-тюрлю чам халда хыртлайдыла. Углу кёллююк, башхалагъа сансызлыкъ, кесимчилик, ишге ат башындан кьарау Хабибни хапарларында кечмеклик табмайдыла.

1964-чю джыл Хабиб повестле бла хапарладан кьуралгъан «Мухаммат» деген китабын чыгъарады. Китабда басмаланган «Мухаммат» деген хапарны баш герою таза иннетли, халал, джарыкъ кёллю таукел джашды. Фашист Германия кьазауат ачханында, Мухаммат кеси разылыгъы бла аскерге кетеди. Суйген кьралыбызны шахарларын, эллерин джауладан тазалай, уллу джигитликле этеди, офицер болады.

Мухаммат, ауур джаралы болуб тургъанлай, пленнге тюшсе да, эс ташламайды. Тюрлю-тюрлю миллетледен ол кесича тюз иннетли негерле табады, лагерден кьачыб, француз партизан отрядха кьошулады. Къайда болса да, тюзлюк ючюн кюрешеди, Парижни фашистледен тазалай, ауур джаралы болады. Кьазауат бошалгъандан сора сау-эсен къайтыб Ата Джуртуна келеди.

МИШЕЛЬ — ТАУ КЪУШ.

«Мухаммат» деген хапарны кесегн.

Къызыл Аскерни западха ашыгъышылы келиую кьоркьуу салгъан болур эди, Мухаммат тургъан лагерни эшелонлагъа джюкледиле. Джолда бара туруб лагерчилени юслеринде ич кийим болмаса, джукъ кьоймадыла. «Ай, онг тюшге эди ансы, джаланлай огъуна кьачар эдик» деб, суукъдан кьурушханла, бир бирлерине кьысылыб, джылыныргъа кюрешедиле. Бу джол аланы теркирек элтедиле. Бир джерде да тюшюрмегенлей, Франциягъа джетдирдиле.

Джолда бара, бир кьауумла Мухаммат бла тиллешдиле: бир бирибизни тутайыкъ, биринчи онг болгъанлай, кьачайыкъ, дедиле.

Ол онг Восток Францияда тюшдю. Бир станцияда тургъанлай, америкалы самолётла бомбала атдыла. Болгъан кьаугъа болду. Аны бла хайырланыб, пленлиле, хайдагъыз, кьачыгъыз, деб кьычырыб, вагонладан секирдиле. Ала аллары айланган таба аямай чабдыла.

Мухаммат бла эки нёгери, бир сызгъагъа тюзелиб, ёр таба айландыла. Ызларындан атылгъан автомат тауушла аланы бютюн терк сюредила. Не болса да, ол ючюсю узакъда болмай агъачха ташайдыла. Артха къарагъанларында, станцияны тегерегинден къачхан пленлиени автоматла бла атыб джыя эдиле.

Мухаммат бла нёгерлери дженглерин джыртыб, аякъларын байладыла. Тегерекге къарагъанларында, узакъ болмай, беллерине дери джерге батдырылгъан танкала бла товланы кёрюб, алайдан ашыгъыш бир джанына кетдиле. Агъач ичинде ингир аласында терк къарангы болду. Ючюсю да бара барыб, къалын чырпыгъа кирдиле. Ол джерледе джылы болса да, джаз башы кечеси сууукъ эди. Бир да болмаса да тузакъдан къутулгъан джашла ариу хавадан солуйдула, хапар айта, ач болгъанларын унутургъа кюрешедиле.

Кюндюз ала агъачда биреуге тюбедиле. Ол польшачы эди. Аны айтханын джарты-къурту ангыладыла. Кесини азыгъындан ол алагъа тигим этди: бирер кружка сют бла экишер печенье берди. Бир-бирлерине хапар сорадыла, эки джаны да асыры бек ышанмайдыла. Эшда, ол ючеуленни халларына кёре, польшачы аланы бир палахдан къачханларына тюшюнеди. Ол къолун узытыб, бир сыртлыкъны кёрдюзтеди.

— Ол уллу терекни кёремисе? — деди ол. — Алайгъа барыгъыз. Ингирде ары сизге керекли адамла келирле.

Танымагъан адамларына тюбегенде, ючюсю да экили болдула: аш бла болушханы джюрекленни джумушатды, алай а ала кимни излегенлерин, алагъа ким керек болгъанын ол къайдан билди? Аны къалай ангыларгъа боллукъду? Хар бири, бир-бирлерине ачыкъ айтмаса да, ол затланы юсюнден сагъыш этиб тургъанды. Къайры бурулсала да, кёзлери мийик терекге къарайдыла. Ингир ала ол терекге джууукълашдыла.

— Сиз узакъдан бугъуб джашыртын къарагъыз, — деди Мухаммат нёгерлерине, — мен а терекни къатына барыб сакълайым. Алайгъа келлик адамла бизге шох болсала, мен сизге белги берирме. Душман болсала уа, бир джанына бугъарсыз. Сау къалыгъыз, мени юсюмден бу адрес бла юйдегиме билдирисиз, — деб алагъа адреси джазылгъан къагъытны узатды.

Мийик терекни къатында анга темир джолчу кийимлери бла юч француз тюбеди. Алайда ушакъ кёбге дери барды. Бир кесекден Мухаммат нёгерлерин чакъырды. Французла аланы алыб элге бардыла, тюбю саламдан толгъан юйге кийирдиле. Анда аланы тойдургъунчу сыйладыла, кийимле да табдыла. Ол кийимлеге кёре, аланы ким болгъанларын хазна адам билалмаз эди.

Ол кече огъуна ала узакъ джол къоратдыла. Лагерде къарулары тауусулгъан джашла терк арый эдиле. Терк-терк солургъа чёге эдиле. Алай а эркинликни джолу аланы узакъгъа чакъырады, алагъа къарыу береди. Танг аласына агъач къыйырында бир хуторчукъгъа джетиб, тохтадыла, бираз солудула.

Юйчюклены артында орнундан тебмей турган автобус сюелибди. Французланы чакъыруулары бла Мухаммат эки негери бла автобусха кирди, аны ичи бла джер тюбюнде уллу подвалгъа энди. Анда уа пулемётла, ингилизли автоматла, немецли парабеллум герохла кёрдюле. Андан сора да ала сауутланыб джыйырма чакълы адам санадыла. Джашла анда төрт кюн солуб, бирез эс джыйгъандыла. Шохларына тюшгенлерине энди тюшюнедиле.

Алагъа дагъыда элли километрни бир джанына барыргъа тюшдю. Эм ахырында французлу партизан отрядла болган джерге келдиле. Ол джерде француз халкъны немецли фашистлеге къаршы кюрешген кючлери бла коммунистле къурагъан партизан отрядла болгъандыла. Аланы ичинде Францияны коммунист партиясыны нечик уллу намысы джюрюгенин Мухаммат ары келгенлей огъуна седи.

Ол кеси да капитан Эли Мортель деген коммунистни отрядына тюшдю. Французла совет офицерге бек къууандыла. Къайдан болгъанын, не ишлеб тургъанын, не кыйынлыкъ кёргенин, Совет Союзну юсюнден кёб соруула сорадыла. Мухаммат алагъа бек разы болуб джууаб береди.

Партизан отрядла болган чегетлени тохтамай фашист самолётла, танкала, тобла ата эдиле, немца аскерле чегетни ичин джыра эдиле. Бир кесек къарыу джыйгъаулай огъуна, Мухаммат да, аны негерлери да фашистле бла джигер кюрешге къатышхандыла. Ала темир джолланы, кёпюрлени атылдыргъандыла, автомобиль джолланы, связны бузгъандыла, фашист складланы джандыргъандыла, немца гарнизонлагъа чабыуул этгендиле, кёб сауут сыйыргъандыла, кёб гитлерчини къыргъандыла. Ол тийрени халкъы партизанладан бир зат да къызгъанмагъанды, къолундан келгенни аямай болушханды.

Партизанланы танкалары, тоблары, башха сауутлары болгъанын кёргенинде, Мухаммат анда ишни уллудан къуралгъанына тюшюндю. Совет офицер джашла энди фашист аскерле бла кюрешни фронтларында радио бла тынгылы хапар аладыла. Ала хар кюн сайын радио ишлеб башларын тюзюмсюз сакълайдыла. Аны бла бирге, Мухаммат къадалыб француз тилге юренеди. Француз джашла анга бек разы болуб болушадыла.

1944-чю джылда Къызыл Аскер къадалыб фашист джыртхычланы совет республикаланы джерлеринден къыстай, западха сюрген заманда, француз кюрешчиле коммунистлени башчылыкълары бла кёллениб, хар джерде фашистлени къызыу сопалай башладыла.

Гитлерчи Германия бла къазауатда Совет Союзну уллу хорламлары фашистлени зълмулугъундан инджилген халкъланы кюрешге чакъыргъандыла. Ол хорлам байракъны оту Европаны хар джеринде джанганды. Капитан Мортель, ышара-ышара, Мухаммат болган джерге келди. Къолун аны имбашына салыб айтды:

— Совет Союз сау болсун, аны хайырындан биз да къралыбызны эркин этерге онг табабыз. Андан сора да аны джашлары бизни джерибизде къралларына сауут алыб, бизге болушадыла. Сиз джигитлесиз!

— Биз мында да, — деди Мухаммат, — эм алгъа Совет Союз ючюн къазауат этебиз. Ата Джуртубуз бизни тас болгъаннга неда ёлгеннге огъуна санай болур. Биз ёлгюнчю аны эркинлиги, намысы ючюн кюреширекбиз. Сизге уа, капитан, Францияны фашизмден эркин этерге болушурбуз, фашизм бизни да, сизни да, бютеу адам улуну къанлы душманыды. Сизде не къадар миллетни келечиси барды: орусла, полякка, чехле, дагъыда кёбле.

— Сау болугъуз, сау болугъуз! Биз аны бир заманда да унутмазбыз.

Капитан уллу картаны алыб, Мухамматны аллына джайды, Ол Совет Союзну картасы эди. Француз харифлеге юреннгени себебли, энди Мухаммат картаны окъуй биледи. Мортель уруш барыу сводканы окъуйду. Мухаммат анда айтылгъан шахарланы картада табады...

— Къызыл Аскерни бизни таба келиую кюрешибизге къалай уллу болушады, Мишель, — деди капитан. (Джюрегинде къууанч болса, ол Мухамматха Мишель деучю эди)...

Хар джерде француз халкъ кьозгъалыб, фашистлени, кеслеринден сатлыкъланы да ууатыб, шахарланы, эллени эркин этиб башлады. Мортель билдиргеннге кёре, партизан отрядлада немецкеге къраршчы кюрешген кючледе бешджюз минг чакълы сауутланган адам болгъанды.

— Эки кюнден Парижде халкъ кьозгъалыу боллукъду. Ара комитет бизни анга болушургъа чакъырады. Бу газетде Ара Комитетни «Париж ючюн сермешу» деген статьясы басмаланганды, — деб, Мортель кьозгъалыуну планын айтды. — Хайдагъыз, кесигизни хазырлагъыз!

Сёлешиб бошагъандан сора, ол Мухамматны кёрюб ышарды.

— Мишель, кьолунг къалайды? Джарасы сау боламыды? — деб акъ байлаууна къарады. — Сен джаралыла бла мында къалырса.

— Огъай, мен сизден айырылмам. Францияда болуб, Париж ючюн сермешге къатышмагъанды деб атымы къалай айтдырайым? Джарамы хатасы джокъду. Бир билегиме фашист окъ Харьковну къатында тийген эди. Бирси билегиме Парижден узакъ болмай тийгенди. Тенг болгъанды. Джюрек къазауатха чакъыргъан заманда билек джараны неси барды!?

Мортель Мухамматны кучакълады. «Къарнашым» деб шыбардады. «Мишель — тау къуш!» деучюдоле французла анга.

Соруула бла иш.

1. Мухаммат Франциягъа къалай тюшгенди эмда француз партизанлагъа къалай кьошулгъанды?

2. Таулу джаш француз партизан отрядда этген джигитликлеринден хапар айтыгъыа.

Хубийланы Магомет А.

АЛАННЫ ХАПАРЛАРЫ.

АЛАН АВТОБУСДА.

Алан автобусда бара турганлай, бир бузукълу джаш хар кимге аууз джетдире келгенин кѳргенди.

— Бу адебсизлик неге ушайды, айыб тюлмюдю керексизге дауур этерге?—деб Алан бузукълуну уялтыр муратда сѳлешгенди. Алай а ол уялыр орнуна:

— Тохта, сен кимге акъыл юретесе, сен меннге акъылы джокъду дебми тураса? — деб хыршыланнганды. Алан да:

— Огъай, акъылынг а болур, алай а биргенге джюрютмегенинги аман этесе ансы, — дегенди.

АЛАН БЛА ГУДУЧУ.

Эки кѳзню бирин къоймагъан биреулен келиб: «Мени терек бачхагъа къарауулгъа алсагъыз а»,—деб совхозну директорундан тилегенди.

— Сен аны алайгъа алсанг, эки къат джал тѳлерге керек боллукъду,—деб Алан директорну ауузуна чабханды.

— Мен бир къат джалгъа да къууаныб ишлерикме,—деб гудучу къадалгъанды.

— Да сен бир къат джалгъа ишлеринге уа не сѳз бар эди, алай а сени терек бачхагъа къарауул этселе, терек бачханы сенден сакъларгъа да бир къарауул керек боллукъду, — дегенди Алан.

АЛАН НЕК УНАМАГЪАНДЫ

— Сен айтырынгы, айтмазынгы сагъыш этмей сѳлешесе, кесинги бир кесек эслеб джюрютюрге керексе,—деб, Алан таныш джашына юретгенди. Сора ол жаш: «Мен оюмсуз сѳлешгеним сайын, шо аллах ючюн, эсгерте тур» — деб тилегенди.

Алан джашны ненча мысхал тартханын иги билгени себебли:

— Да ол заманда мен, кесими ишими къоюб, сени къатынгы сакълаб туругъа керекме,—деб унамагъанды.

БѳРКЮ БЛА БАШЫ.

Хаджай бошбоюн болса да, кесин элде биринчи джашха санагъанды. Бир кюн ол бир къалакъ бухар бѳркю да джанбаш кийиб, хар ким ишин да къоюб меннге къараб турады деген иннетде, орамны ѳрге айланнганды. Сора Аланнга тюбѳб:

— Къалай кѳресе, Алан, тѳрт тюмен кѳбмюдю мынга?—деб башында бѳркюн кѳргюзгенди.

— Огъай, кѳб тюлдю, алай а башынг бѳркюннгден учузду,—дегенди Алан да.

— Зейтун онунчу классны бошагъандан сора не ишлемей, не институтха кирмей, не юйде бир джукъгъа джарамай, орам хаулеси болуб къалгъанды,—деб тенглери Аланнга хапар айтхандыла.

— Бош айтасыз ансы, аны иши уллуду, — дегенди Алан.
— Не иши барды сора биз билмеген?
— Қъалай болмайды? Зейтун шахарда орамланы узунлукъларын ёлчелеб бошаб. энди кенгликлерин ёлчелей турады.

КИМ БЛА СЕЛЕШМЕЗГЕ КЕРЕКДИ?

Танг да тюгел атхынчы, Бадай Аланнга келиб:

— Сен мени тенгнге санаймыса?—деб соргъанды.

— Санайма.

— Алай эсе, бюгюнден ары Узеир бла селешме.

— Нек сора?

— Мен аны бла урушхан этгенме. Дебош бла да селешме.

— Аны бла уа нек?

— Ол Узеирни тенгиди. Мухдар бла да селешме, ол да Узеирни кюеуюдю. Джанхот бла да селешме, ол да Узеирни къайыныны болуш джашыды...—деб тизиб тебregenди.

Сора Алан, тынгылай туруб:

— Да сени джарты башынг амалтын элни джартысы бла джау болгъандан эсе, сени кесинг бла селешмей къойсам, иги тюлмюдю?—дегенди.

СОЛАГЪАЙНЫ ИШИ БЛА СЕЗЮ.

Солагъай, иги ишлерге суймегенликге, сёз берирге бек суйгенди.

— Мындан ары, эндиге дери этген джангылычларымы да эсге ала, башха тюрлю адам болургъа сизни аллыгъызда сёз береме,—деб ненча кере айтханын ол кеси да унутханды.

— Сен саулай бригаданы ишин артха тартаса,—деб, бир кюн Солагъайгъа хыны этгендиле.

Солагъай биягъынлай «...башха тюрлю адам болургъа» сёз бере тебregenлей, Алан анга:

— Солагъай, бизге бусагъатда сени сёзюнг керек тюлдю, ишинг керекди, сен а пенсиягъа кете туруб да «башха тюрлю адам болургъа» сёз бергенинги къоярыкъ тюлсе,—дегенди.

ЧОРТАЙНЫ ТЕНГЛЕРИ

Тенглик тутууну юсюнден селешген заманда Чортай кесин биринчиге санагъанды.

— Ма бусагъатда мени амалтын не пелахдан да артха турмазлыкъ джюз тенг табайым.—деб, ол махтаныб селешгенди.

Чортайны айтханына джашла разы болмагъанча кѳргенди да Алан:

— Чортай тюз айтады, аракъыны кючю бла бегиген тенглик не пелакдан да баш бурмазча эгиб къояды,—дегенди.

ЮРЕТИУ БЛА ЮРЕНИУ.

— Шакъман алгъын хаман да меннге болушханлай туруучан эди, кълумдан тутуб джюрютгенни орнунда эди, энди уа, не эсе да, алгъынча эс бѳлмейди меннге, — деб, Ошда кыйналыб сѳлешгенди.

— Джууугъум, аны ючюн боц кѳлкълалды боласа, къуш да балаларын учаргъа юретеди ансы, къанат тюрбуне салыб айланмайды.—дегенди Алан да.

ЭГЕЧЛЕРИН БЕК СЮЙГЕН КЪАРНАШ.

— Ий, Джобайны эгечлери тюз кѳкге джетдириб сѳлешедиле, кълалгъанладан артыкъ аны неси бар эсе да,—деб, Роберт хапар айтханды.

— Да аллай къарнашны уа игид да махтайдыла, ол эгечлерин башха тюрлю сѳе биледи,—дегенди Алан.

— Къалай башха тюрлю?

— Джобай тѳрт кере юйлениб, тѳрт кере да эгечлерине ала-мат берне чебгенле этдиргенди. Сора аллай къарнашны эгечлери айырыб къалай сѳймезле?!

Соруула бла иш.

1. Сиз мурат этгенге кѳре, Алан къаллай адамды?

2. Джазыучуну чам хапарларыны суратлау джаны бла къаллай энчи ышанларым бардыла?

3. Бу чам хапарчыкълада эринчекликге, уручулукъгъа, махтанчакълыкъгъа, хаулеликке, эски, чирик адетлеге къаршчылыкълны къалай баргъанын айтыгъыз.

САТИРА БЛА ЮМОР.

Адамланы кылыкъларында, халилеринде кемликлени на-къырда, кюлкую бла айгъакълаугъа ю м ю р дейдиле.

Обществуна джашауна джарамагъан, бузукъ болгъан загланы эмда аланы юслеринде осал халилерин ачы сѳгюм бла ачыкълаугъа, самаркъау этиуге с а т и р а дейдиле.

Залиханланы
Джанакъайит
(1917)

Белгили малкъар джазыучу Залиханланы Джанакъайит 1917 джылда Кенделенде туугъанды.

1936 джылдан башлаб аны аты малкъар литературагъа киреди. «Мени ауазым» деген назму китабы (1938 джыл) джаш джазыучуну атын айтдырады.

1940 джыл Джанакъайит «Шох юйю» деген повестин басмалайды.

Залихан улу 1957 джыл Фрунзе шахарда «Сюйген джуртум» деген назму китабын чыгъарады.

Джазыучуну «Вершины чувств» деген китабы орус тилде чыгыб, окъуучугъа кесин суйдюргенди.

Арт джыллада Залихан уллу «Тау къушла», «Джаннган джюрекле» деген романлары бла малкъар литературагъа уллу юлюш къошханды.

Джазыучу орус классика литературадан талай затны кечюргенди, аны фахмусу бусагъатда эпика жанрлада танылады, ол халкъына энтда талай фахмулу зат джазаргъа кючю барды. Бу китабда биз джазыучуну «Джаннган джюрекле» деген джангы романындан бир кесегин басмалайбыз.

БАТЫРНЫ БИР КЮНЮ.

(«Джаннган джюрекле» романны юзюю).

Хар кюндеча, Батыр Османович бююн да эртде къобханды. Кюн ариуду. Кекде бир булутчукъ да джокъду. Эртденлик кюнню от къанаты акъбаш тауланы къызылдым кёргюзтеди. «Бююн да

бир ахшы кюн боллукъду»,—деб, ол, төгерегине къарай, къудретге къууана, райкомгъа кирди.

Бу адам мында ненча джылны ишлейди! Алай бир кюню бирси кюнине ушамай. мында ишлерге бюгюн келгенча, алай кёрунедиле. Асыры иши кёбден, кюн сагъат чакълы бир да кёрюнмей, заман учуб баргъанча, алай терек кетеди.

Кабинетни экинчи терезеси кыш да, джай да ачылгъанлай турады. Аны себебли болур, мында хауа хар заманда да арнуду. Мында тютюн ичмейдиле, ол затха, баям, кабинетни неси ичмени да джарай болур. Батыр Османович кабинетине киргени бла телефонну зынгырдагъаны тенг болду. Ол, ашыгъыб атлаб, трубканы алды.

— Сау бол, Азамат. Танг атмай, не этесе? Хы, огъайым джокъду, алай аны юсюнден мени бир башха сагъышым бар эди. Охо, кеч туююлду, этигиз. Огъай, баралмам. Аны ючюн да огъай, джыйылыу боллукъду. Алыкъа билмейдиле. Мен Нальчикден кеч келгенме. Бери келсенг, мында сёлеширбиз. Ашхы. Хо, оннга,—деб трубканы салды да, эки кёлуу бла къулакъ джанларындан тутуб, сагъышха кирди.

...Колхозланы бла Советлени председателлери, партия эм комсомол организацияланы секретарлары барысы да райкомну заседаниеле бардырыучу залына джыйылдыла. Сагъат онда Батыр Османович, обкомну секретарына бурулуб:

— Бары да келгендиле, башлайыкъ,—деб ёрге кёбду.

— Джолдашла! Биз бюгюн былайгъа бек улуу ишни юсю бла джыйылгъанбыз.—дегенлей, адамла бютюн да шош болдула. Ары дери обкомну секретарына къараб тургъанла кёзлерин да, къулакъларын да кеслерини секретарларына бурдула.—Правительство бизни районда улуу электростанция ишлерге деб оноу этгенди. Аны бла байламлы бизге бир бёлек борч салынады. Аны юсюнден сёзню обкомну секретары джолдаш Таулуевгъа бербиз.

Таулуев трибунагъа чыкъды. Аны аз-буз агъара башлагъан башы къырпакъ ургъанча кёрюнеди. Дугъум кёзлери төгереке терк-терк къарайдыла. Акъсылдым бетине акъ кёлеги бла къара галстугу таб джарашадыла. Аны къатында Батыр Османович а, кеси айтыучулай район бригадир — ишчи ат кибики: джол бла кюн айланганыны шагъатларыдыла. Ишчи чурукълары, кителли.

— Джолдаш Баразов сизге бир сёз бла ишни болумун ангылатханды. Партия бла правительство бизни халкъыбызны юсюнден тохтамай къайгырадыла. Сизни районда электростанция ишлеуню юсюнден этилген оноу анга толу шагъатлыкъды. Бусагъатда хар колхоз, хар предприятие бирер движокъ бла хауа чыракъла джандырадыла. Алай а бек багъады, кёб къоранч этди-

реди. Барындан да бек аману уа—чыракъла бир кюн джанадыла, эки кюнню джанмайдыла. Электростанция уа кѣб кыйын ишлени хауа кюч бла ишлерге, предприятияланы ишлерин да дженгиллетирге уллу онгла берликди. Аны хайырыны юсюнден кѣб айтыр кереклиси джокъду. Сиз ол кѣрулушну адам кюч керегин тобба-толу кеси бойнугъузгъа алыргъа керексиз. Ары, ишчиле бла бирге, устала да керекдиле: трактористле, механикле, таш устала, электрикле.

Джыйылгъанла бу ишге барысы да бир кибик кѣуандыла. «Не керекли адамланы да берирбиз, теркирек башлансын»,—дедиле.

— Кѣрулушха техника бу кюнледе келиб башларыкъды,—деди Батыр Османович.—Аны тамадасы бююн былайгъа джетерге керек эди, не чырмау болгъан эсе да, джеталмай къалгъанды. Ол келгенлей, биз хар эл сайын ким къаллай устадан къаллай бир адам джиберлигин белгилербиз да сизге билдирибиз. Бек ахшы усталаны мычымай джиберигиз. Джаш тѣлю уа ол кѣрулушха шефлик этер. Сора, унутмагъыз, ары, ол битгенден сора, кеслери да ишлерге анда къалырча аллай адамланы джиберирге керекди. Ала кѣрулушну заманында кеслерини усталыкъларын ѳсдюре турлукъдула.

Джыйылыуда андан сора да кѣб вопрослагъа къарадыла: тирлик джыйыу эм аны къралгъа сатыу, бичен ишлеу, адамланы культура кереклерин табдырыу, школада джангы окъуу джылны башланнганы, клубланы, хамамланы къыш ишлеулери, фермалагъа газ плиталаны салыу..

Бошагъандан сора эллени тамадалары районда джумушларын баджара айландыла. Асламысы бирер-бирер Батыр Османовичге кириб, джумушларын айтадыла.

Азамат киргенде, обкомну секретары кетерге деб ѳрге кѣуб, Батыр Османович бла саламлаша тура эди.

— А, кел, Азамат,—деди Таулуев.

— Экигиз да бирге болуб, бек таб тубегенме,—деб башлады колхозну председатели.

— Айт, не джумушунг бар эсе да, Азамат?—деб сорду Таулуев.

— Машина керекни санга эртде окъуна айтханем, сѣз да бергененг, не оноу этиб тураса?

— Аны Бараз улудан тиле. Биз районлагъа беребиз, была уа, кимге сѣйселе да, берсинле.

— Огъай, бизге кимге сѣйсек да берирча бир машина беригиз ансы, ол а кыйын тѣююлду,—деди Батыр Османович.

— Сизни анда бир къысдырыкъчыгъыгъыз болур. Джолла амандыла, ташлыдыла. Ёзенде джюз минг километрни джюрюген машина, артыкъ да чархы, бизде—тау джерледе—отуз-къыркъ минг километрни да джюрюмейди. Сиз а, алай айтханыма айыб

этмегиз, тауну бла ёзенни ол башхалыгына эс бөлмейсиз, тенгликни тутугъуз дейсиз да къоясыз,—деди ёбкелеген этгенча Азамат. Аны алай къаты салгъанына Батыр джюрегинден таза ыразы болуб, «бираз айт» дегенча, тынгылаб тура эди.

— Алайын биз керти да тергеуге алмагъанбыз,—деб, обкомну секретары сагъыш этгенча кёрюндю.

— Тергеуге алыргъа уа бек керекли ишди ол,—деди дагъыда Азамат, айтхан сёзлерине ол эсин бургъанын кёрюб.

— Бек керекди, бек,—деб къошду Батыр Османович.—Машина берилсе уа, алыргъа ахчагъыз бармыды?

— Бир мадар этербиз, джетмесе, ссуда алырбыз.

— Тау колхозлагъа машина чархла аслам берилсе игиди,—деди биягъы Батыр Османович.—Машинала чархлары болмагъан амалтын джюриюемидиле. Сен анга ийнан, чархларын хайырланыр умутда керек болмагъан прицепни сатыб алгъандыла.

— Хо, ол тюз болур. Кенгеширбиз, оноу этербиз,—деб, Таулуев джангыдан саламлашыб тебреди.

— Бир келирге айтханенг да кесинг да,—деди, къолун тута, Азамат,—былтырдан бери уа заман азмы эди?

— Бошамайма, Азамат. Не этейим?

— Алан, къалай бошамайса? Республикада джюз эл барды, джылда уа ючджюз бла джарым кюн барды. Сора нек джетишмейсе? Кабинетлеге кириб тургъанны къюгъуз да, адамла бла сёлешигиз, ишлеге къарагъыз!—деди Азамат.

— Тюзсе, Азамат, бек тюзсе. Келирме,—деб, Таулуев ашыгъыб, ала да аны ызындан чыкъдыла да, ол машинасына миниб, энишге кетди.

Экиси да, машина алайдан ташайгъынчы, ызындан къараб, бираз турдула да, сора артха айланыб, кабинетге кирдиле.

— Батыр Османович, бираз оздургъанмы этдим, къалай айтаса?—деб сорду Азамат.

— Огъай, алаамат, ахшы айтханса, алаамат. Мен бек ыразы болдум. Халкъны джашауун кёрмегенлей, халкъгъа оноу этиу, ол билемесе, элек бла суу ташыгъанлайды!

— Мен да алай акъыл этеме, тюзю алайды,—деб, председатель эллына джанлады. Ол не эсе да джумушун башламайды, нете къарагъанын кеси да билмейди. Эшикни ачыб, бирле кириб къалырла деб да къоркъады.—Мени сенден тилеригим барды.

— Бюгюнлю бери тилегенден бошамайса. Обкомну секретарындан тилединг, энди кёзюу мангамы джетгенди?

— Хо,—деб ышарды Азамат, стол юсюнде тютюн орунну тюзете. Аллай бир затха тийиб башласа, сёз созулуучусун билген секретарь сагъайды.

— Тынгылайма.

— Мени ишимден башыма бош эт деб тилейме.

— Бюгече, не эсе да, тынгысыз джукълаб, аман тыш кѣрген болурса дейме, Азамат.

— Тынгылайма.

— Ёсуб келген джаш тѣлюде ахшы джашла бардыла, усталыкълары болгъанла, малны билген да, суйген да этедиле.

— Аны уа керти айтаса. Алай, санга пенсиягъа кетерге алыкъа эртде болмазмы?

— Алай къарай эсегиз, биягъы Советге къайтарыгъыз.

— Ашыкъма, Азамат. Аны юсюнден кенгеширге алкъын экибизни да заманыбыз барды. Мен Асхатны юсюнден сѣлешириксе деб тургъанем.

— Аны оноуун а кесинг эт. Мен айтырыкъ бир сѣздю: быйыл аны юйдегили этерге деб турама.

— Аны оноуун а джаш кеси этсин,—дегенлей, таркъ деб эски джарасы Азаматны эсине тышдю.

— Хо, хо,—деди ол, терк-терк къайтарыб, — Ёзге уа ким этерикди? Кеси этер.

— Чайнауунга кѣре, оноуу этилгенге ушайды?

— Ким биледи. Мен эшитгенге кѣре, ол библиотекада ишлеген къызчыкъ бла эртдеден бери да сѣзлери бирди.

— Ариубатмы?

— Хо.

— Бек игиди. Кеслери этген оноу—барыбызгъа да законду. Асхатны мен электростанцияны къурулушунда комсорг этерге дейме.

— Болалмаз. Джашды. Ол не комсорг боллукъду?

— Ёсуб келген, ахшы джашла бардыла деб, бусагъатчыкъда кесинг айтдынг да.

— Мен андан эсе абадан къауумну юсюнден айтама.

— Къурулушда уа Асхат тенглиле кѣб боллукъдула. Быйыл онунчу классланы бошагъанла, былтыр вузлагъа киралмай къалгъанла...

— Суйгенинглеи эт, алай, мени сартын, джашды дейме.

— Алайдан башласын. Абынса, болушурбуз, джангылса, юретирбиз, кѣргюзтюрбюз. Кесин да бери чакъыргъанбыз. Джете болур. Ары дери мен фермагъа джетиб къайтыргъа керекме.

Экиси да бирге чыкъдыла да, Батыр Османович—тѣбен джанына, Азамат а—таугъа айланыб кетдиле...

Асхат райкомгъа киргенлей, аны сакълатмай кабинетге чакъырдыла. Батыр Османович окъууну бошаб къайтханы бла алгъышлаб, андан-мындан сора кетиб, ишни болушундан айтыб башлады. Келе келгенлей ол анга борч салыр деб джашны эсинде да джокъ эди.

— Ма алайдыла, джигит, ишле. Къоркъгъан этме, хайт де, мен энтда айтама, дженгил болма, тэзюмлю бол, «сабырны тьюбю—сары алтын» деб, бурунгула бош айтмагъандыла. Бурунгуланы сёзлери, ала ёмюрле бла джашауда сыналгъан тау-ушлукъ сёздедиле. Мен аланы юсюнден кёб сагъыш этеме. Артыгъыракъ да къаргла иш бла тубеген джерде, ала эски парт сёзлене алаамат айтычудула. Тилибизге уа къалай устадыла.

— Хо, — деди ары дери тынгылаб тургъан Асхат.—Къартланы ариу тиллерине мен да бек сукъланыучума.

— Биз а, сёз айтсакъ, ючюнчюсюн башха тилден къошабыз. Ма алайды, джигит.

— Батыр Османович, ишлеялмай, сизни да уялтырма деб къоркъама,—деди джаш.

— Къоркъма, хомух болма. Болушурбуз. Не да болсун, биричи кюнюнгден огъуна адамла сёзюнге ийнанырча этиб башла. Сагъыш этмей, сёзню кёб бериучю болма. Сёз бердинг эсе уа—толтур. Сёзюне табылмагъан оноучу—ол джаншакъды, ансы оноучу туююлдю. Кесинг низамлы болмасанг, айтхан сёзюнгю заманында толтурмасанг, башхаладан аланы излеялмазса. Аны унутма. Адамны сындырма. Хар адамны орнуна кесинги салыб къараб, оноуну андан сора эте тур. Адамдан не къадар кёб сор, кёб изле, алай, аны бла бирге, аны не къадар ариу кёр, анга хурмет эт. Сени адам ма ол заманда билликди адамлыгъынгы, айтханынгы ол заманда этерикди, къысха айтсакъ—ол сени теңгинг да, джолдашынг да ол заманда боллукъду. Ол санга толу ийнанырыкъды. Андан сора уа ишни барыуун кёрюрсе. Сизни уа кёб къыйын ишле сакълайдыла. Аланы джашырыр кереклиси да джокъду. Электростанция ишленирик джерде алкъын бир зат да джокъду. Ал кёзюуге элден джорюб ишлерикдиле. Клуб джокъ. Джаш тёлуге уа ингир сайын, ишден сора, той-оюн, кино керекди. Ишлете билгенча, солута билирге да керекди. Алкъын ол затланы барысын да эшикде этерге боллукъду. Къыш а? Ары дери не болса да бир мадар табаргъа керекди. Аны юсюнден барыбыз да бирге кенгеширбиз. Болса да, иш кёбдю, къыйынды деб, джунчугъан этме.

Батыр Османовични атача акъыллы сёзлерине джаш сейир этиб тынгылайды. Аны кёзлерине къурулуш боллукъ джер кёрюнеди: джаш тёлю бригадала, бир бирлери бла эршиб, къаугъа этиб урунадыла. Бирлери ишлеген джерде къызыл байракъ шууулдайды, аны тегерегинде ишлегенле джарыкъдыла, чам эте ишлейдиле. Бирси бригаданы адамлары уа—баш тёбенле болуб, сёз айтыргъа да заманлары бла къарыуларын къызгъаныб, аямай кюрешедиле. Арлакъда бульдозер ынгычхайды, аны ары джанында цемент, кырпыч къаланады...

— Сен айтханны этерге кюреширме, алай айыб этме, Батыр Османович, болушуругъугъузну, юретиригизни тилейме.

— Аны юсюнден сёзню мен кесим бергенме. Хайда, джигит,

тамбла кзурулушда бол. Парторг сени сакълайды. Ишинги, аны бла кенгешиб, алай эте тур. Ол ахшы сынауу болган коммунистди, кёб кзурулушлада да ишлегенди. Мен акъыл этгенге кёре, бу станцияны магъанасы биз умут этгенча туююлду. Эсингдемиди Борис Петрович Потаповну экспедициясы?

— Хо, эсимде болмай а.

— Ол экспедиция этгда бизни райондады. Ол башха джерде ишлейди. Ол алай бош, заманын оздура айланмайды. Бизни тауларыбызны хазналарыны халкъга кзуллукъ этер заманлары джетгенди. Таулары джюреклерин ачар кюч энди бизни кёлу-буздады, Асхат. Бираз алга къарарга керекбиз. Мюлклеге механизация уллу атламла бла киреди. Адам кючу кёб, эркин бола барады. Шахарлагга кетерге уа кёбю унамайды. Туугъан, ёсген тауларында джашарга суюдиле. Аны себебли уа, таулада табылган байлыкъланы хайырландырыр ючюн, тау ауузлада кёб затла ишленирле. Алада уа джылдан джылга кёбден кёб шахарла ёсериклерине ишек джюкду. Электричество да кёб керек болур, джигит. Мени акъылым бла, ишле алай боллукъдула.

Батыр Османович тау ауузлары боллукъ заманларын айта барганы къадар Асхатны джаш джюреги бекден бек тебе бара эди. Керти огъуна таулары боллукъ заманлары нечик ёхтемлендиредиле! Аламат джолла ишленирле, машинала кёб болурла. Ишден сора Нальчикге барыб, операга, спектакльге къараб, кече тынч, ырахат, кеси машиналары бла юйлерине къайтыб келирле. Ол кюле энди суратлана турадыла. Аланы биринчи кюнлери—таулада ишлениб башлана турган электростанцияладыла. Культураны юйлери, уллу клубла, аламат школла, турист лагерле бардыла. Керти да, таулада айтылычу джюмакъла таулуну тюнюнде, джашауунда болуб башлагъандыла. Хар кюн сайын ол аланы кеси кёлу бла ишлейди. Партияны иши, кючу халкъны джашауун не къадар ахшы, кзуанчлы, заууклу этер ючюндю.

— Аны бла бирге ёсерик промышленностда урунурук халкъны эт, сют, джау, кёгетле, ётмек бла хар не керегин баджаруу да бек уллу борчларыбыздан бири боллукъду. Аны себебли, бусагъатда биз колхозлары специализация этгенибизни магъанасы бек уллуду. Бир къауум колхозла да сютлю малчылыкъ бла, бир къауум а этли малчылыкъ бла кюрешедиле. Ол ишни не къадар ёсдюрюу, тынгылы тамамлау — бютеу район партия организацияны баш борчуду. Алайды да, джигит, мен кёб борчлары юсюнден хапарладым, аланы сен да эсингде тут. Тюненеден бери кзурулушха техника келиб башлагъанды. Бюгюн элледен устала келиб тебрегендиле.

Батыр Османовични сол джанында гитче столчукда акъ телефон зынгырады. Ол аны трубкасын кёлтюрдю да: «Тынгылай-ма!—деди.—Хау, менме, Борис Петрович, салам, салам. Къалайсыз, сау-саламатмысыз? Ол да кертиди. Айт, айт, кзуанчыра

хапар эсе, менден бек сен да кѳууанмазса. Керти айт? Аперим, алгѳышлайма, багъалы шохум! Бусагъат машина джибереме. Бусагъат. Бусагъат.»—деб, уллу кѳууанчлыкъда ёрге турду да, стол джанында кнопканы басды. Къагъытчы олсагъат эшикни ачыб, кабинетге бир атлаб, не айтаса дегенча, сир къатды.

— Тонечка, бусагъат Борисни «Коммунизмни тангы» колхозгъа джибер. Анда Борис Петрович парткомну кабинетинде сакълаб турады. Терк алыб келсин.

Къагъытчы кыыз, ол аны атына алай айтханына сейир эте, мычымай чыкъды. Асхат не эсе да бир уллу иш болгъанын кёре, алай не болгъанын билалмай, кетиб къалыргъа да болалмай, къалды. Батыр Османович асыры кѳууаннгандан анга не айтыргъа биямей туруб, сора:

— Асхат, бурунгулула айтханлай, кёрдюнгмю, сен къалай огъурлу къонакъса? Тауда бек магъаналы магъадан табылгъан хапарны эшитдингми? Ол бизге, бютеу къралгъа къалай уллу байлыкъды! Аперим Борис Петровиче! Аперим, сау болсун,—деб, джеринде олтуралмай, ары-бери джюрюйдю.—Хайда, джигит, энди электростанцияны терк ишлеу—кёзююлю борчларыбыздан биринчиге ётеди. Энди сёз санга бериледи, Асхат. Ахшы джолгъа!

Асхат джарыкъ саламлашыб чыкъды.

Батыр Османович а. кабинетде ары бла бери джюрюй, сагъыш этеди. «Ол манга ийнанмаучула энди не айтырла? Кечгинлик тилемезлеми? Огъесе, энтда да бир сылтау табыб, ишни джабыбмы кёоярла! Огъай, энди ачхыч мени къолумдады! Аны къолгъа этер ючюн, кърал алай аз къоранч этмегенди да! Ол къоранчны эки кере, он кере, джюз кере, минг кере къайтарыргъа бизни борчуб, зду.

Запасы уа къаллай бир болур? Кѳууаннгандан, аны соралгъан да эталмадым. Аз болур амалы джокъду. Бү кёкге джете тургъан заличле алай бош болмазлыкъларын къагъанакъ сабий да биле болур. Охо, да юч сагъатдан Борис Петрович кеси мында боллукъду. Ол келгинчи, обкомгъа билдирир кереклиси болмаз. Барын да кесим тынгылы эшитейим да, сора алай билдириме. Энди нефтчилерибиз бир зат табалсала эди! Районубуз терк айныб ёсген промышленный район боллукъ эди. Хар не да ёсередкадрла да, культура да! Огъай, ол кюнлеге, мени сартын, кёб къалмагъанды. Ала эшикни къагъа башлагъандыла. Эшикни кенгирек ачаргъа керекди, кенгирек!

Аны татлы сагъышларын биягъы телефонну зынгырдагъан тауушу бёледи.

— Тынгылайма. А, сау бол, джолдаш Абазов! Тынгылайма. Тракторуму? Кимде? А, былай, телефонда бир кесекге сабыр бол!

Башха телефонну алыб, заводха сёлешеди.

— Андрей Николаевич! Салам! Къайда кёрюнмейсиз? Ашхыды. Огъай, джууугъум, биз планны иги толтурур ючюн туугъан-

быз. Ангыладынгмы? Алайды. Сени «С—100» тракторунг бош тьюлюмюдю? Хорладынг, хо, кесим айтыб бошагынчы унутуб кьойдум. Планнга ишлейди, дейсе. Сора, эринме да, ишден сора аны джолдаш Абазовну эркинлигине бир - эки сагъатха джибер. Огъай, агъач чыгъарлыкъды. Сизни огъары джаныгъызда. Кеси барыр. Алты сагъатхамы дейсе? Ахшы. Сау бол!

Сора бирси кьолунда тургъан трубкагъа айланыб:

— Эшитдингми? Алайды. Кёзююнде барыб, заманында къайтар. Ангыладынгмы? Хайда, сау кьал.—деб, трубкины орнуна салыб, мычымай номерни алды.

— Джолдаш Хаджомаров! Сен обкомгъа берлик справканы хазыр этгенмисе? Семинаргъа къалай хазырланаса? Аны тынгылы бардырыргъа керекди. Ашыкъма, кече олтурама десенг да, огъайым джокъду. Хо, кече салкъында адамны башы иги ишлейди. Ол да болур, алай хайт де, марджа. Заман бизни бийибиз кибикди. Асыры терк баргъандан, ракета бла кьуусанг да дже талмазса! Айхай, не медет, джыйырма тёрт сагъат болмагъа эди да, отуз сагъат окъуна болгъа эди. Анга кьолубуздан келмейди. Разыма, разыма, бардыр.

Къагъытчы кыыз папканы алыб кирди да, аллына салыб кетди. Батыр Османович телефон бла сёлешиб бошаб, папканы ачды. Къагъытланы окъуй, анга-мынга, алай этерге дей, резолюция сала келиб, бир къагъытда тохтаб кёб сагъыш этди. Ол кьол салынмай джазылгъан къагъыт Азаматны юсюнден эди.

Батыр Османович алгъа окъумай, бир джанына салыб кьойду. Ол къагъыт аны кьууаныб тургъан джюрегине джара салды. «Энди муну джазгъан, ол адам болурму? Анга адамды десенг, адамны сындырыу боллукъду. Ол, ким биледи, аны биргесине олтуруб, ашагъан да ичген да эте болур. Огъесе, къалайда несин кёреме деб, ызындан марлабмы айлана болур? Огъай, нени юсюнден юре эсе да, бир къарайым» деб, окъуб башлады.

Окъуй баргъаны къадар секретарны бети тюрлене барады. Насыбха, тетрадь къагъытны эки джанындан сора джокъ эди. Хаты уа асыры уста адам джазгъаннга ушамайды, алай жангылычы азды. «Азамат муну джазгъанны не тилегин этген болмаз? Мен билмеген мында бир зат да джазылмайды. Асхатны, туугъан элине киргинчи, аны аманлайды. Эки тилли адам—ол, адам тьюлюдю. Кесин кёрсе уа, баям, кукалана болур! Была къачан тохтарыкъ болурла? Джаш къауумгъа джаярла деб кьоркъама. Аламат иннетли тёлю! Аны арасында аллай кир, джийиргенчли ишле барлыкъ болмазла. Болмазына мен ийнанам! Ол тёлюню аллай зарланыулукъдан кери этерге керекди. Зарлыкъ—ол джылы кюн адамгъа сууукъ джылан болуб чабады, кьууана баргъан адамны бетине ёлюм келтирген кёз бла къарайды, джана баргъан отуннга суу кьуюб кьояды, тутхучлу, таукел атлай баргъан бутларынгы борбайсыз этеди! Была экиси да зулму дунияны бизге кьойгъан джахилликлеринден бек аманларыдыла.

Мен бу кѳагъытны джанымда кѳояйым да анда бир джыйылыу болгъан заманда барына да окѳурма. Ол оноун этсин. Кертиси, ётюрюгю бар эсе да, халкъ биледи, оноун да ол халкъ этсин.

— Боллукъмуду, Батыр Османович?—деб, прокурор эшикден башын кѳаратды.

— Кел, кел, Мухаммат Каирбекович,—деб, папкасын джабыб, ёрге кѳобуб саламлашды.

— Кѳалайса? Санаторий джарагъан болур дейме?

— Бек джарагъанды. Былай кѳалсам, сизге алгъышны ахыры боллукъ тюлдю, Батыр Османович,—деди прокурор.—Кѳарагъыз, таягъымы Акъ Сууда атыб келгенме.

— Ахшыды, ахшы. Энди оздурмай, врачлагъа терк-терк кёргюзте туругъа керексе.

— Анда да аны юсюнден а бек аманат этгендиле.

— Не джумушунг барды?

— Мен, кете туруб, бир кѳауум колхозлада эл мюлк Уставгъа бузукълукъ этгенлени юсюнден райисполкомгъа представление кѳоюб кетгенем. Бусагъатда ары киргенме да, энтда да кѳаралмай турады.

— Ол а ишден туюлдю. Алай этерге джараймыды? Нек кѳарамагъанбыз дейдиле да?

— Кѳараллыкъ ишле кёбдюле, дейдиле.

— Кёремисе аланы сен! Да андан алгъа кѳараллыкъ быланы не ишлери барды да?

— Билмейме.

Батыр Османович телефонну алыб, сёлешди.

-- Джокъду. Ахшы, мен ары ахыргъа джетдирирге,—деб, алында календаргъа джазды.—Ёзге джугъунг бармыды?

-- Джокъду.

— Сора мени барды. Санга сёлеширге деб тураем. Колхозчуланы терекчиклери хайыр бериб башлагъандыла. Алай бир жулик кѳауум заготовителле джюрюйдюле да, алдай болурла дейме. Анга милиция бла бирге бир кёз-кѳулакъ бол.

— Ахшы.

— Сора джазыб кѳойчу. Колхозла кѳойларын кырккыб бошайдыла. Джюнленин кѳалай аладыла, анга да бир кѳара. Эл мюлк управленинны усталарын, не да зоотехниклеринден кесинг сайлагъан бирлерин ал да, кесинг энчи кѳараб, манга справка бер. Анда да бир кѳауумла джыйылгъандыла да, джаратмайма. Джангыла эсем да билмейме. Мени сартын, джангылсам, ыразы эдим.

Прокурор, аны да блокнотуна джазыб, чыккъды.

Батыр Османович район газетни редакторун чакъырды. Ол ашыгъыб киргенине кёре, кесини да вопросу болур деб, аны кёлюне алай келди.

— А, джолдаш главный, кесинги хазырла, мен бюгюн сени бла даулашхан этерикме.

— Мен хазырма, Батыр Османович.

— Олтур. Ахшы кишини оруну хазырды дейдиле,—дегенинде, редактор бираз джунчугъанча кёрюндю.

— Мени айтырыгъым олду: сен кесинг бюрону членисе, бютеу районда болгъан ишлени билесе, аны къой да, ол ишлеге, мени кибик, сен да джууаблыса. Алайды да?

— Алайды,—деб, сагъайыб башлады редактор.

— Да сора биз мында, райкомда бир ферманы махтайбыз, бир адамны кёлтюребиз, сен а газетледе башхаланы махтайса! Ол къалай болады да? Ма, газетни кызартханма, кесинг къара,—деб, редакторну къолуна берди.

Ол къарайды. «Хо, терсди, терсбиз,»—дей, төрт бетине да терк къарады.

— Мен тюнене къарамагъанма, Батыр Османович, джангылыч андан болгъанды.

— Нең къарамагъанса да?

— Заводха доклад бла кетгенем.

— Къалгъанлагъа айтыб кетсенг эди уа. Алай джарамайды. Сора кесинг да докладны газет чыкъмагъан кюн этерге керек эдинг.

— Терслик мендеди.

— Хо, аны мен да билеме. Сен, шохум, бу джолдан сора былай эте тур: бюродан, кенгешден неда райисполкомну заседаниесинден чыкъгъанлай, аппаратынги беш-он минутха джыйыб, болгъан джангылыкъланы, этилген оноуланы юсюнден алагъа айта тур. Ол заман тас болгъаннга саналмайды, аны сен хайырлы ишге сана. Аны бла бирге, решениеледе, докладлада, справкалада атлары айтылгъан адамланы юсюнден асламыракъ джазаргъа, аны да, аслам дегеними, узун статьяла джазаргъа деб ангылама, алайланы юслеринден, аланы сынаулары бирсилеге джаяр муратда кёргозте туругъуз. Адам ахшылыкълны махтау ючюн этмейди. Ол махтауну излемейди. Алай ахшылыкълны биз кёрюрге, билирге керекбиз.

— Ахшы, Батыр Османович. Мен барын да сен айтханлай этерме. Бу джол кечгинлик тилейме.

— Болду. Сора бизни район къллукълчуларыбызны атлары газетде не кёрюмейдиле?

— Джазаргъа унамайдыла. Заман джокълду, деб къоядыла.

— Сен а, планынга къарата туруб, ким къллай статья джазарыгълны планнга салыб, алай бер да, ол заманда джазмасала кёрюрге.

— Ахшы.

— Бу электростанцияны кълрулушунда сени рабкор постунг болургъл керекди. Ол кълрулушдан хар номерде бир зат бол-

май, газет чыгырырга джарамаз. Эринмей, кесинг бар да, парторг бла комсорг бла да тюбөб, сөлеш, кенгеш, адамла сайла. Анда ишлегенлени асламы комсомолчула, джаш төлю боллукьдула. Кьурулушха кесинг энчи кез бла кьара. Кьалгьан ишлени уа билесе, сени башха сёзюнг джокь эсе, андан кёб тыймайма. Эркинсе. Ишингден кьууан,—деб, ёрге кьобуб, кьолун берди.

— Сау кьал, батыр Османович, барын да тынгылы этербиз,—деб, саламлашыб чыкьды.

«Бу билген джашды. Баям, айтырыгьан унутуб, кетиб кьалгьанды. Уялды. Уяла билген адам джангылычын да тюзете биледи. Мени джауум да бети кьамамагьаннга джолукьсун! Борис Петрович кёб кьалды да. Энди уа джетерге керек эди». Бууунунда сагьатха кьарады да юй бийчеси эсине тюшдю. «Аны саугьасыды. Эки джыл болады. Кьыркь джыллыгьыма алгьанеди. Аны да адамыча кёрмейме. Барыбызны да бийибиз — бу заман джетешмейди. Атам айтханлай, ишле ёмюрге да бошалмазла... А, джангы джылгьа газетле бла журналлагьа джаздырыу кьалай бар!» болур?»

Пропаганда бёлюмню тамадасын чакьырыб: «Эртденликге связын тамадасы да, сен да джангы джылгьа джазылыу кьалай баргьаныны юсюнден толу хапарлагьыз»,—деди.

Биягьы телефон зынгырады.

— Тынгылайма. А, джолдаш Абазов, тракторну алдынгмы? Ахшы. Энди уа не керекди? Огьай. Тюнене джыйылыуда да айтханма, энгда да айтама—райцентрден бир адам да джиберлик туююлбюз, школчулагьа тиерге да эркин этмейбиз. Кеслерини учасокларында уа ишлесинле. Нек унамагьаныбыз ма муну юкюндю: джыл сайын биз мында предприятиелени, учреждениелени джаба да, колхозлагьа бичен джыяргьа, нартюх арытыргьа, кёгетле джыяргьа адамланы джибере, колхозчула уа кеси ишлерин эте тургьандыла. Алай эте, биз колхозчуланы кеси кьарыуларына ийнаныуларын кетеребиз. Мындан баргьанланы уа, ётюрюкден не асуу, этген хайырларындан эсе хаталары кёб болгьанды. Нартюхню джарымын кьырыб кьоядыла, биченни алай этедиле. Энди, ишлегенлери ючюн ачхагьа кёчгенли, хар колхозчу, ачха ишлеб, ахшы ачха алыргьа разыды. Аны себёбли, эришиуню иги кьурагьыз, ишни эсебин бардырыгьа бек тынгылы адамланы буюругьуз, бир затны да унутуб кьоймагьыз, тергенен этигиз. Алчыланы сынауларын артха кьалгьанлагьа билдиригиз. Нормасын артыкь толтургьанлагьа правленигиз тохташдыргьан саугьаны кьызгьанмай беригиз. Ала сизни сёзюгюзге бир ийнансала, сора адам керек туююлдю деб сен кесинг айтырса. Алай эт, ахшы улан,—деб, трубкины салды.

«Трудоденни орнуна ачха төлеу—ол кьалай алапат, ахшы оноу болгьанды. Джылдан колхозладан кьачханла энди тилебтилеб артха кьайтыб башларла. Алай энди уа кьайтмасала окьуна игиди. Джыл сайын адам кюч кёбден кёб бола барады».

Тоня кириб, бир къарт келгенди, деди.

— Кирсин,—деб, Батыр Османович къобуб аны аллына барды да, жарыкъ саламлашыб, диванга олтуртду.

— Олтур, олтур, акъсакъл.

— Айыб этме, джумушум болуб келгенме, — деди чалсакъл къарт.

— Джумуш бла келгенге нек айыб этеме? Айт джумушунгу, тынгылайма.

— Джумушум да олду. Юйчюк ишлеген эдим да, башын джабалмай турама. Джаумла бир башласала, оюлуб къалыб, къыйыным да зыраф болур деб къоркъама. Кёб айланганма, алай бир да мен кёрген—сёзден башха бир зат да джокъду. Амалсыз болуб, энди санга къонакъ болуб келгенме, манга оноу эт деб.

— Шифер керекди да? Огъесе къошунму?

— Шипр онглу болур, агъачым да азды. Къошунга агъач а къолумдан келлик туююлду. Ёксюзле ёсдюреме, абадан джашны сабийчиклери да мени кёзюме къарайдыла, хариб. Колхоз да болуша тургъанды, ссуда да бергенди, алай башын джабаргъа аны да къолундан келмейди. Колхозгъа кёб керекди.

— Джашларынг а?.

— Уруш джойгъанды аланы уа. Ала сау болсала эди, мен былаймы айланырыкъ эдим, балам. Аман аууз ачылгъа эди ол урушну ачханлагъа. Халкъгъа не къыйынлыкъ бердиле!

Батыр Османович къартны къыйынына, аны джюрек джарсыууна бек джарсыды. «Аны ыразы этер ючюн, бизни бюгюнню джашауубу: ючюн джанларын берген эки джашына улуу хурмет этерге керек болгъанын, ол огъай, борчлу болгъанын терен ангылайды. «Районда быллайла кёбдюле, аланы джашауу болумларына къараб, тынгылы хазырлаб, не пленумда, не райсоветни сессиясында оя вопросну сюзерге керекбиз. Биз алагъа къарамасакъ, керекли затларын къолдан келген чакълы толтурмасакъ, сора бизни ишибиз калекге да тиймейди. Аны бла бирге урушда болгъан къыяулуда, урушха къатышханла... Барысын да эсге алыргъа, джокъларгъа керекбиз. Заман озгъанлыкъгъа, джюрек джарала сау болмайдыла. Бу къартха уруш тюнене болгъанча кёрюнюб турады. Эки джашы, эки баласы... Къартлыгъында кеси джангыз, болушлугъу болмай къалгъанды. Къанлы урушну хатасындан, къан ичген душманны хатасындан!»

Ол сагъышла аны бетин тюлендирдиле. Къартны сакълал тургъаны себебли, ол эсин джыаргъа кюрешди, алай къаны бузулгъанды. Ол, ёрге къобуб, андан арталлыда алыр заты болмай тургъанлай, сейфни ачыб, этиб, джерине олтурду. Ахырында къартха сёлешди:

— Ийнекчигинг а бармыды?

— Барды. Ахшы ийнегим барды.

— Джашладан туугъанчыкъла уа окъуймудула?

— Окъуйдула. Аллахны ахшылыгындан, энди эсличikle болгандыла. Абадан джашчыкъ сегизинчиге барады. Ол энди манга да билеклик этиб башлагъанды. Отуннга барады, малгъа къараргъа болушады...

— Ахшыды, тамата, ол да себебди.

— Несин айтаса. Бек уллу огъуна себебди.

— Пенсия уа аламыса?

— Хо, алама. Бирлерини къатынчыгъы алады, абадан ючюн а мен алама. Аны сабийчиклери менде турадыла. Аналары да Азияда ёлген эди, хариб. Ишлей тургъан джеринде трактор басхан эди.

— Онгмагъан кёреем, тамата...

— Къадар алай болур эди, андан киши да къутулмайды, балам. Бир артына айланса, алайды да, онгдурмайды.

Батыр Османович, кнопканы басыб, къагъытчысын чакъырды.

— Районну председателин табыгъыз да, телефон бла манга сёлешсин.

— Бусагъат,—деб, къыз чыгыб кетди.

Сора, кёб да турмай, телефон зынгырдады.

— Тынгылайма, салам, Хо, излегенме. Шиферни колхозлагъа барысын дамы юлешгенсиз? Бир зат да къалмагъаимыды? Осал ишди ол а. Мен унутхан иш этсем, сен райисполкомну эсине сал да, колхозлагъа юлеше туруб, бир бек кереклиге деб, бир кесекчинин резервде къояргъа керекди. Огъай, не терс эсе да, ол терсликни мен бойнума алама, алай этигиз. Энди къачан сакълайсыз? Бюгюн 11-чи сентябрь. Ахшы,—деб, трубканы орнуна салды да, къартха бурулду.—Акъсакъал, айыб этме, тауусулгъанлай келгенсе. Алай айны аягына келликди деб, сакълаб турадыла, тюз келгенлей, мен кесим санга билдирirme да, алырса.

— Не этериксе да, болмагъанны сылтауу алайды. Бу джол чачыб кетгенлерин кесим да билеме, алай энди келликден—мени унутмагъыз, деб тилей келгенем ансы.

— Унутмазбыз.

— Айыб этме, къыйнадым,—деб, къарт ёрге къобду.

Батыр Османович аны коридоргъа дери ашырыб, алай къайтды. Олсагъат огъуна райкомну къурау бёлюмюню тамадасы Хаджмаровну чакъырды.

— Райисполкомдан да, райсобесден да бирер адам алыб, урушда адамлары ёлген юйюрлени, къыяулула къалай джашагъанларыны юсюнден, не кереклери болгъандан, колхозла алагъа не болушлукъ бергенлерини юсюнден, сабийлери къалай окъугъанларыны юсюнден хар колхозда, хар предприятиеде, хар учреждениеде этилген ишлени юсюнден вопросну тынгылы хазырлагъыз. Тамбла ингирге биз секретарла бла семинарны бошайбыз. Андан сора ол ишни къолгъа ал. Ашыкъмай, бек тынгылы этигиз.

— Ахшы, Батыр Османович. Бюрогъа вопросну инструктор хазырлар.

— Болсун. Справканы манга алгъаракъ табдырсын. Сора мени санга бир аманатым барды,—деб, аны кёзюне къарады. Бёлюмню тамадасы сейир этди.

— Этигиз, Батыр Османович, тынгылайма.

— Бизни инструкторларыбыз баргъан джерлеринден справка джазсала: ол зат алай, бу былай, анда бу джартылыкъ, мында бу кемчилик барды деб, болгъан ишлени суратларын алыб келедиле. Ол тюз туюлюдю. Ол огъай, терсди. Бу вопросну хазырлагъыз да, инструкторланы барын да бирге бир джыйыб, ала бла бир ачыкъ сёлешмей, боллукъ туюлюдю. Мен акъыл этгенге кёре, ала Суворовну сёзлерича ишлерге керекдиле. Эсингдемиди аны тауушлукъ айтханы; келдим, кёрдюм, хорладым! Инструктор да баргъан джеринден справка джаза эсе, юч затха толу эсин бурургъа борчлуду. Биринчи—иш болуму, экинчиси—болгъан кемчиликлени кетерир ючюн, ол анда не зат этди, ючюнчюсю уа—энди не этерге керекди. Ма, мени акъылыма кёре, инструкторну иши ол юч вопрос болургъа керекди. Ол асламланы къуруучу, партия организацияны секретарыны кенгешчиси болургъа керекди. Алаймыды?

— Кертиди. Къошарыгъым джокъду.

— Ала бла терк-терк кенгеше турургъа керекди. Аланы да болурла бизге сёлери. Алай туюлюмюдю?

— Да мен ала бла сёлешмеген кюнбюм да джокъду, сиз аз тубейсиз ансы.

— Тюзсе, бек тюз. Мен терсме.

— Батыр Османович, парткурслагъа адамла джиберир заман джетгенди. Бююн, обкомдан сёлешиб, бираз ашыкъдыргъандыла.

— Адамла хазырлагъанмысыз?

— Огъай.

— Нени сакълайса да?

— Джетишалмагъандан башха сылтау джокъду.

— Ол да терслигиз. Сен барын да кесинг эталмазынгы энгда да билмейсе. Хар инструкторну талай парторганизациясы барды. Алагъа айт да, сайласынла. Ала сайлагъанланы юсюнден джыйылайыкъ да кенгешейик.

— Ахшы. Бусагъат мен алагъа задание береим,—деб, Хаджомаров къобуб тебреди.

— Сабыр бол. Парткурслагъа ахшы адамланы, бююн да джаш адамланы нерге керекди. Джыл сайын ненча адам джиберибиз?

— Беш-алты.

— Бошаб къайытханларын а къайры джиберибиз?

— Ишге джиберибиз. Не колхозларына, не предприятиелерине.

— Мени акъылым бла, биз бу ишге бек уллу магъана берирге керекбиз. Алыкъа уа бералмайбыз. Берилген сан толду деб къоюу терсди. Ары кимни болса да джиберирге джарар амалы джокъду. Сайлаб, бек ахшыланы джиберирге борчлубуз.

— Секретарла биз айтхан адамланы унамайдыла. Ала кетселе, ишлеген а ким этерикди деб къоядыла.

— Сен бу ишде алагъа къарама. Қъалай этерге керекди? Сёз ючюн, Ленин атлы колхозну алайыкъ. Анда бек къарыусуз джер къалайыды деб къараб, окъуб келгенден сора ол артха къалгъан бёлюмню кёлтюрюрге къолундан келлик адамны парткурслагъа иерге керекди. Хар бирини, кетгинчи, окъуб келсе, ишлерик джерин сен билиб турургъа керексе. Сагъыш эт, экибиз мында ишлеген заманны ичинде джыйырма чакълы адам бошаб келген болур да?

Районда артха къалгъан бёлюмге алай бир ахшы хазырланган коммунист джашны бла къызны джиберсек эди, ол къаллай уллу иш болуред? Аны себебли, бу джолдан башлаб, ол ишге уллу магъана берирге барыбыз да борчлубуз. Алайны секретарлагъа тынгылы ангылатсакъ, мени сартын, ала бир адамны да тыймазла! Аланы алгъа, тамблагъа къараргъа юйретирге керекбиз. Ала бююннюгю кюн бла джашайдыла. Ол да бизни кемчилигибизди, ахшы улан!

Хаджомаров ыразы болуб тынгылайды. Болса да бир-бир джерледе даулашыргъа да умут этеди.

— Батыр Османович, кандидатланы барын да бюрода къабыл этебиз да?

— Этебиз.

— Ол заманда айтыргъа керекди. Мен а барын да алапат тюз этгенбиз деб тургъанма.

— Мен айта турама да: барыбыз да, ол иш кеси излеген кибик, анга алай магъана бермегенбиз. Джангылгъан этгенбиз. Ол жангылычны уа тамбла тюзетгенден эсе, бююн эслеб тюзетгенибиз иги туююмюдю?

— Анга уа не сёз!

— Мен да алай акъыл этеме, ахшы улан.

— Бююн «Ариу кёлле» колхозда партия джыйылыуну унутмай турамыса?

— Огъай, унутмагъанма. Хазырлана турама. Алыкъа заман барды,—деб, сагъатына къарады.

— Борис Петрович джетгенлей, ары кетеме, сен а ол вопросланы ахшы хазырла, ашыгъыб хылы-мылы этмегиз.

— Ахшы, Батыр Османович,—деб, блокнотун да джан хурджунунз сугъа, кетди.

Хаджомаров чыкъгъанлай, кёб турмай Саубаров кирди,

— Мен сени излегенем,—деб, нек излегенин айтды.

— Бек ыразыма, бек тюздю,—деди райисполкомну председатели, эки эрнин бирге къыса.

— Мен унутсам да, сен аны унутма. Хаджомаровгъа сора, къарай тур. Справка хазыр болса уа, бюрода къарарбыз да, къайда сюзеригибизни тохташдырыбыз. Мен ол ишге бек уллу магъана береме.

— Мен отпусакагъа чыгъарма дейме. Бююн селешгендиле да, тамбладай путевка барды деб тохтагъандыла.

— Алай эсе, бар, аны тас этерге джарамаз. Тонягъа айт да, решение джазсын.

— Ол вѳпросха мен къайтхынчы къараялырмысыз?

— Кѳрюрбюз, Баям, хазна къарамабыз. Ахшы хазырланьргъа керекбиз. Прокурорну предствалениесине эндиге дери къалай къарамай тургъансыз?

— Управлениеге проект джарашдырыгъыз деб бергенме да, ала да созгъандыла, мен да унутуб къойгъанма, Батыр Османович.

— Алай этерге джараймыды? Ма бююн, колхозланы председателлери бары да мында болгъанлай, къараб къояргъа керек эди. Энди уа энтда да бир джыяргъа тюшерикди. Алайсыз да асыры кѳб джыябыз, ишлерге заман огъуна бермейбиз.

— Боллукъ эди.

— Айт да, ол къагъытны манга келтирсинле, мен бир кѳрейим да, анга кѳре оноу этербиз.

— Ахшы. Сора мен кетейим да?

— Бар, ахшы джолгъа! Нарсананы гарасындан ахшы тарт. Прокурорубуз сау болуб къайтханды.

— Кесинг а солургъа къачан барыргъа дейсе?

— Ишлени бошасакъ,—деб кюлдю Батыр Османович.—Энди иш бошагъынчы, солур заман къайда? Къурулушубуз алай. Охо, хага джокъду, солургъа заман да табылыр. Хайда, ахшы джолгъа!

Саубаров ол ингирде окъуна Нарсанагъа кетди..

Ишле.

1. Батыр Османовични сыфатын, аны къуллугъун суратлагъыз.
2. Районну ичинде къаллай джангылыкъла, тюрлениуле болгъанларына эс ийиб окъугъуз, романны юзюгюню магъанасын айтыгъыз.
3. «Батырны бир кюню» деб нек аталгъанын анылагъыз.

Хубийланы Назир

БУЛУТЛА.

Бир къарасам, къалкъыр оноу этгенча,
Тау башлада джоппу болуб джатасыз,
Бир къарасам, акъ шьпандан бойлача,
Кѳк тенгизде сиз агъара турасыз.

Бир къарасам, сиз, алтын суу ичгенча,
Саб-саргъалыб, кёкге чырай саласыз,
Бир къарасам, къалкъыр оноу этгенча,
Чегетлеге, ёзенлеге къачасыз.

Бир къарасам, турна сюрюу баргъанча,
Сиз тизилиб кёче-кёче барасыз,
Бир къарасам, джукъусураб къобханча,
Мутхуз болуб, кюнню аллын джабасыз.

Бир къарасам, акъ джибекден кюнлюкча,
Иссиликден таулу кызыны сакълайсыз,
Бир къарасам, аны бетин кёрлюкча,
Сиз, ышарыб, барыгъыз да къарайсыз.

Бир къарасам, сиз, чагъылгъан джюнлеча,
Мийиклени, джитилени джакълайсыз,
Бир къарасам, тёпеледе кюртлеча,
Джюрегими теренинде джашайсыз.

Бир къарасам, акъ мамукъдан таулача,
Кёз туурамда кымылдайсыз, ёсесиз,
Бир къарасам чиллеледен аулача,
Чынгыллагъа, бугъойлагъа тюшесиз.

Бир къарасам, кюмюш кырау тюшгенча,
Кёк кюйюзде аз эслене турасыз,
Бир къарасам, эртденликни суйгенча,
Аллыгъызны кюн чыккыгъаннга бурасыз.

Бир къарасам, башха болмай, чардакъча,
Чууакъ кёкню мыдах болуб тутасыз.
Бир къарасам, сиз, уялчакъ къонакъча,
Чыртда тебмей, мийик кёкде турасыз.

Бир къарасам, ау тюбюнде келинча,
Сиз, къубулуб, тюрю-тюрю боласыз.
Бир къарасам, сютден кызгъан джелинча,
Берекетли болуб, суудан толасыз.

Бир къарасам, отда эмен мыдыхча,
Сиз, кызарыб, ариу кийим киесиз,
Бир къарасам, сиз, къаз тюкден джастыкъча,
Чууакъ кёкде агъарыргъа сюесиз.

Бир къарасам, джерге тансыкъ болгъанча,
Сиз созулуб, джангур болуб джауасыз,
Бир къарасам, къууанчыкыгъан толгъанча,
Тёпеледен ары-бери ауасыз.

Бир къарасам, къуш къанатын кергенча,
Минги Тауну айрысына къонасыз,
Бир къарасам, ана джашын кёргенча,
Аны кёрюб, джарыкъ кёллю боласыз.

Бир къарасам, шохлукъ, тынчлыкъ элтгенча,
Кёб къралгъа бизден салам элтесиз,
Бир къарасам, мен таулагъа келгенча,
Джуртугъузгъа тансыкъ болуб келесиз.

Соруула.

1. Булутланы кьаллай халлары айтыладыла?
2. Назмуда поэтни туугъан джуртха сьомеклиги кьалай суратланады?

УРУШДА ЕЛГЕН КЪАРНАШЫМА.

1.

Къачда чапракъ тешген терекле,
Джаз келсе, энтда джашил чагъарла.
Къыш къар тюбюнде тургъан кюзлюкле
Джерден ышарыб энтда чыгъарла,
Алай аланы кёрлюк тюлсе сен.

Тауланы басыб тургъан тубанла
Кетиб баралла, кёк да ачылыб.
Джылы джерлеге кёчген турнала
Келедиле ызларына ашыгъыб,
Алай ызынга къайытмайса сен.

Сьогенлеришден кенгде болгъанла
Бир бирлерине энтда тюберле,
Уруш тюзледе саулай кьалгъанла
Туугъан джерлерин энтда кёрюрле,
Алай таулагъа келлик тюлсе сен.

Къыйын тюш кёрюб кече кьоркъгъанла
Бек кьууанырла энтда уяна,
Таулагъа тансыкъ болуб тургъанла
Алгъыш этерле, таугъа таяна,
Алай ёмюрте уяныкъ тюлсе сен.

Кече къарангы джабхан тюзледе
Кюн таякълары джарыкъ чачарла.
Мыдах сагъышдан толу юйледе
Къобуз тауушла энтда чыгъарла,
Алай аланы эштирик тюлсе сен.

Кетерле ётуб боранлы кышла,
Айтырла суула джазгы джырларын,
Таш уялада сен суйген кышла
Кёб чыгъарырла кыш балаларын,
Алай аланы биллик тюлсе сен.

2.

Уруш тюзде ёлген батырла
Джерни кычакълаб джаталла рахат.
Джазны гюллери ёсген кыбырла,
Сизде болурму кырнашым Ахмат?

Терен сагъышха батыб джагъала,
Волганы суу Каспийге саркъад,
Къаннга боялгъан мыдах толкъунла,
Сизде болурму кырнашым Ахмат?

Урушда кюйген мюрзеу сабанла,
Кыйынлыкълагъа кыруу да шагъат.
Джигитле джатхан солдат бетджанла,
Сизде болурму кырнашым Ахмат?

Учхан джуддузча, кёкде джанганла,
Бушуу джюрекни сизни ючюп кыгъад,
Басдырылмайын тюзде кыалгъанла,
Сизни бла кыалгъан болурму Ахмат? —

...Кюн батхан таба барама кырай,
Кюйген ташланы ызлары турад.
Окъ тийген кыайың, тураса джылай,
Джата болурму тюбюнде Ахмат?

3.

Анам тюшюнде сен келиб кёрсе,
Керти болсун, деб тилеученд, ол тюш,
Кече юйюрге шхуур берсе,
Сеннге да кыояд тепсиде юлюш.

Кыарайд таулада айланч джоллагъа,
Ауур сагъышла кёлтюртмейле баш.
Сеннге сёлешгенча сёлеше таулагъа,
Тилейди тилек, салады ол таш.

Келиб киргенлей письмочу тийреге,
Эки кёзюне джыламукъ урад.
Сюд кёрюнмей дженгил кетерге —
Сен письмо джазмай тураса, Ахмат.

Сени башынгы сылаучу кьоллары
Туралла сенинге башлыкьлыкь ийире,
Мыдах макъамны мурулдай, акъырын
Ол кюн турушда джетед ингирге.

Кече юйюню эшиги кьагьылса,
Кириб келсенг деб турады сакълаб.
Джаз кьарла эриб джолла ачылса,
Турады анам аллынга кьараб.

Соруула.

1. Уллу Ата джурт кьазауатда совет халкьгъа джетген кьыйынлыкьны автор урушда ёлген кьарнашыны юсю бла кьалай кьргюзеди?
2. Ананы джашына суймеклиги неден билинеди?

АЛТЫН ЧАПРАКЪ.

Кече узун, кюн кьысха,
Чегетледе шыбырдау.
Кюз келгенди кьек джуртха,
Саргьалады ёзен, тау.

Къайын терек арбазда
Мени бла сёлешед,
Чайкъалады аязда,
Шош хапарын юлешед.

Мийик кьекде турнала,
Таууш эте кетдиле,
Джюрегими ичи бла
Къанат кьагьыб ётдюле.

Учуб баргъан турнаны
Къанатындан тюшдю тюк —
Джарсыулары дуняны,
Таула кибик, ауур джюк.

Мыдах эсе да, татлы
Кьёрюнеди кьачхы чакъ.
Сёлешеди терек бла
Сары алтын чапракъ.

Джел урад тегерекден,
Кьымылдайла бутакъла,
Тюше ёмюр терекден
Джылларым — чапракъла.

Джегиб джашил атларын
Джай кетгенди, джол узакъ.
Кюзню алтын джырларын
Джырла, алтын чапракъ!

Соруула.

1. Къачхы табигъатны ышанлары не затлада эсленеди?
2. Назмуда метафораланы, эпитетлени табыгъыз.

Батчаланы Мусса

ХОЧАЛАЙ БЛА ХУР-ХУР.

(Х а п а р)

Эшекчикни эки къулагъы узун, кёксюл гыбыты базыкъ, аякълары ингичгедиле. Джюгю ауур. Сегиз артмакъда — сау джыйыннга бир ийыкъгъа гырджын азыкъ, эки фляга суу, аланы юсуне да Хочалай къошулуб, басхандыла аны сыртын.

Хочалайны хар чуругъу бирер пуд, тауушу ачы, къолунда къаты эшилген къамчи.

— Лё-чух! Огъурсуз, лё-чух, — деб ашыкъдырады кёк эшегин Хочалай.

Огъурсузну кёзлери джукъ кёрмейдиле. Анасындан къарау сокъур туугъанды. Атына да Огъурсуз аталгъанды, андан огъурлу эшек джокъ эсе да дуняда. Хочалай къамчисин ишлетмейди. Огъурсуз, къарыуун, кючюн аямай, тири атлайды ташлы джолда. Сары туякъла джерни къызыу басадыла.

— Керексизге къыйнама, аяусуз этме, гюнахы да сууабы да сеникиди, — деб тутдургъан эди Огъурсузну джюгенинден Хочалайгъа атасы эшекчикни базардан келтирген кюн.

Учхараракъ къарагъан джолоучу тюбесе, бусагъатда Хочалайгъа айыб салыргъа да болур, эшекге къаланыб барады, кеси кесин элтелмей деб.

Салмасын айыб. Адам тилин билсе, былай айтыр эди анга Огъурсуз:

— Эй, джолоучу, айыб этме Хочалайгъа, Хочалай аман джаш тюлдю. Керексизге къыйнамайды, хатерими кёреди. Кюн чыкъгъандан башлаб, бусагъатха дери мени башымдан тартыб келгенди. Бусагъатда уа кюн исси, чурукълары ауур. Солусун сырымда бир кесек, Къызыл ташлагъа джетсек, ол тер тегерикди, мен а джашил кырдыкга джайыллыкъма.

— Ай, сау болгъун, ангыламагъанынг джокъду, — дейди Хочалай Огъурсузну бойнун сылай, — бир элде да болмаз сенича алаMAT хайуан. Джолунг тынч тюлдю, не этгин, тёз бир кесек, Къызыл ташлагъа джетсек, солууунгу алырса.

Тынч тюлдю джол. Ким атар эди анга, тынч болса, шайтан джол деб? Бир джаны таш кьабыргъа, бир джаны кьулакь чунгур, чауул: кьаядан кьаягъа секире, айланч-буйланч бурула, барды ол элден чыгъыб Биязирге. Анга базыб чыкьгъан джолоучугъа танг кишиди, дейдиле. Шайтан джолну бек кѣб джери ауур джюкю эшекни огъай эсенг, шайтан баланы абызыратырчады. Кьызыл ташлагъа джетгинчи ары-бери эте барыргъа боллукьду. Алайы уа табсыз джерди, заманны да кѣб алады, теринги сояр ючюн да кьоймайды.

Джолну тардан таргъа кьысыб, ычхындырмай сегиз-тогъуз атламы сиреледиле эки кьызыл кьая. Аланы юсюнден бири басыб, аралары кьырыкь болады. Не ёгюз, не ат ётер мадар джюкьду алайтын. Эшек а, юсюнден джюгюн алыб сюрсенг, сыбдырылыб, сыгъыныб ол джанына ётеди. Санына заран джетмейди, кьабыргъаларындан бир-эки джоппу тюк тюшген болмаса.

Къарау сокъур болса да, Огъурсуз джюрюген джолуну хар миндеун уста билиб бошагъанды, абынган, сюрюннген адети джюкьду, тѣрт кѣзю болса да, андан таб салалмаз эди аягъын, дерчады.

Хочалай ол затха бек сейирсинеди, кьууанган да этеди. Не кѣб сагъыш этсе да, Огъурсузу кьууанмазча затын кѣрмейди. Ким болса да кѣкден тюшюб, неда джерден чыгъыб Хочалайны аллына сюелиб: «Джашчыкь, не алаMAT эшегинг барды! Андан да алаMAT болур ючюн, не кьошайым юсюне — сыфатмы, акъылмы, кьарыуму», — десе, Хочалай былай айтыргъа боллукь эди: «Сау бол, ким эсенг да, бек сау бол. Сыфаты да, акъылы да, кьарыуу да барды эшегими. Кьошуб не кьошарыкьса! Чыртда болмай эсенг, кьолунгдан келе эсе, эки кьанат битдир юсюне. Сора самолѣтунг да керек тюлдю. Ма былай тургъанлай кьаяланы, таулары башы бла учуб, «топ» деб Биязирге тюшер эдик. Кьызыл ташлагъа джетгенлей, джюгюн алыб, ол джанына чыкьгъанлай дагъыда джюгюн салыб, тер тѣгюб айланмаз эдим, кьанат битсе Огъурсузгъа, бер эки кьанат...»

Алай айтыб бошагъанлай, Хочалай кѣкге кѣлтюрюлюб, джел да бетине уруб сызгъырыб башлайды. Огъурсузу эки джанындагъы флягала кьурч кьанатла болуб, кюнде джылтырайдыла. Хочалай — ёрге, джел да — кьатыдан кьаты, акъ булутла — энишгеден энишге.

«Э-э-эй, учуб барама, орайда!» — деб кьычырыгъы бла кесин уятыб, кьалкьыб тургъанын эслеб, Огъурсузгъа чамланады: «Бетинг джюкьду, Огъурсуз, мени кѣз кьысханамы нек кьызгъанаса, кѣзюмю ичи бла бирчик кьалкьыргъа нек кьоймайса? Агъач суратча, сюелиб, кьаллай бирни турлукьса джолда, мен уянамасам? Тебре энди, уяндым... Джукьламайым, тѣзейим... Атла, лѣ-чух! Мен да джукьлаб, сен да джол арасында сирелиб, джыйынны азыкьсыз кьойсакь, хур-хургъа хорлатханлагъа чыгъыб атыбыз, бедешлик боллукьбуз...»

Хур-хурну хапарын Хочалай чалкыгыга биринчи чыкыгъан кюннде огъуна эшитген эди. Танг атхынчы туруб, Домалай, кёк кюкюрегенча, базыкъ ауазы бла хахайлайды:

— Туругъуз, батырла, Тур-тур келгенди, Хур-хур кетсин, кынгыр шохларыбыз эшик аллында сакълайдыла. Бутларыбызны кюлубузгъа алайыкъ...

Батырла деб Домалай чалкычылагъа айтханын ангылайды Хочалай, кынгыр шохла — чалкыыладыла. Бутларыбызны кюлубузгъа алайыкъ дегени — ашыгъайыкъ деген сёздю. Хур-хур деб а неге айтады Домалай? Хочалай аны билирге излеб, Хайдаргъа соргъанында, Хайдар ышарыб, былай ангылатхан эди:

— Хур-хур бек тюрлю кишичикди. Гитчечикди кеси, къарыуу кёбдю, алай болгъанлай болгъаны сингирди. Ашхам болгъанлай келиб, бизни салам мурджаргъа джыгыб, кирпичкерибизни бир бирине джабышдырыб, танг атхынчы кюбаргъа кюймайды. Джалкъаулары бек сюеди. Хур-хур чырт кетерге суймейди алайдан, Домалай кычырыкъ этмесе, кюнортагъа дери да турлукъду джалкъауну юсюн басыб. Домалайны кычыргъанындан а бек кюоркъады. Аны эшитгенлей, тау артына къачыб кетиб, ашхамгъа дери анда айланады...

Совхоз чалкычылары бу джыйынында, Хочалайны да санаб, тогъузоулан барды, Домалай тамадады, хар кимден да ол алгъа кысдайды Хур-хурну. Къалгъанла бирер кесек мычыйдыла.

— Хар кенчекде экишер бучхакъ, хар келекде экишер дженг, — деген эди бир кюн Домалай. — Аны себебли, аллах айтса, барыбыз да тенгден кийиниб, кюшдан чартлаб чыгъаргъа мадарыбыз барды.

Домалай кёб джашагъанды дуняда, кёбню кюргенди. Эси да акылы да къалгъанладан асламды, алай а аны бу айтханын терсге санарчады. Сууда чабакъла башхача, адамла да башхадыла. Теппе-тенг къайдан кийинсин джыйын? Барын да Хайдар озады. Аны ызындан Хамитди. Къалгъанла да бир кюн бири, бир кюн бири оза барадыла. Барындан артха Хочалайны атасы чыгъады кюшдан. Аны кенчеги къалгъанлачады — бучхакълары экиди, келеги уа башхады: бир дженги джокъду. Келек тикселе анга, сол дженг тикмейдиле.

Къазауатдан сол билексиз къайтханды.

Ушатмайды Хочалай атасыны артха къалгъанын, алай а не этсин. Аны мыдах болгъанын чалкычыла сан этмейдиле, эслемейдиле, джангыз Хайдар болмаса. Хайдар эслемеген зат а къайда!

Бир кюн ол Хочалайгъа къараб туруб, ышара-ышара, былай айтхан эди:

— Сенича тири джашчыкъ кюргеменме, Хочалай, джашагъанлы. Ананг да джигер тиширүду, алапат тукъумсуз барыгъыз да. Джангыз атанг бир кесек хомухлукъ этеди ансы. Эртден сайын ол барыбыздан дженгил кийинирча бир амал юретсем, не этер эдинг?

- Не сүйсөнг да этерме, — деген эди Хочалай.
- Гоппан бла топпа-толу бир айранны ичермисе?
- Ичейим!
- Ич!

Хочалай айран бла джау тюл эди, айранны сүймеген ким барды, алай а гоппан абадан болса, аны тауусхан тынч тюлдю. Тынч болмаса да, Хочалай ичиб, бир кесек ары-берн айланыб, жангыдан ичиб, бир сагъатха гоппанны артына чыккыган эди.

Сора Хайдар анга кысылыб, кзулагына шыбырдаб, амалын «юретген» эди:

— Атанга, джата тебресе, былай айт: алгъа кийинирге сую эсе, тешинмей джатсын...

Суюмейди Хайдарны Хочалай. Хайдарны кёзлери кълган чалкычыладан джити болмагъанлыкыгъа, кимни артха, кимни алгъа кийингенин эслемей кыоялмайды. Кюлгени, ышаргъаны да бир тюрлюдю. Хочалай биледи атасы джаш заманында Хайдарчаладан онглу болганын. Бусагъатда да хапар айтханлай турадыла аны джаш заманында батырлыкындан, тирилингден. Ючлю ууаныкны сыртына алыб, онеки атламны элтиб тургъанды Хочалайны атасы, тутушда, кълташ атханда анга джетген болмагъанды. Чалкыда да кишини кыатына кыоймагъанды бир кыолу кетгинчи. Кыолу кетгенли уа джарым чалкычыгъа саналады. Хочалайны биргесине кыошуб, азыкчы да, шапа да болуб турады, бир-бирледе башха ишлеге да узалады жангыз кыолу бла. Хакъ алгъан сагъатда ол джарым хакъ алыргъа керекди. Алай а Домалай кълганладан кем этерге унарык тюлдю аны. Кыачда чалкычыла мийик сыртда тогъуз гебен салыб, эм игисин Хочалайгъа сайлатыркыдыла. «Огъай», деб кюреширкиди Хочалайны атасы, алай а Домалай анга хыны этиб ауузун тыярыкыды:

— Огъай деме, не огъайгъа кълганса, юйюнг сабийден толу, ийнегинг мухар, неге огъай дейсе? Аманмы ишлегенсе, кыарыу-унгуму аягъанса? Джашчыгынг а? Ант этдир, толу чалкычыдан кем джери джокъду, Не бир чёбню, не бир сомну кълганладан аз алсанг, разы боллукъ тюлбюз барыбыз да, хакынгды, халал кыйынынгды, чырт тартынма...

— Кёремисе, Хочалай,— дерикди атасы кеслери кълганлай,— бичен юлюшюбюз джетерикди кышха. Кеси да кыалай ариуду, адам да ашар аны. Аферим сениге, Хочалай, сен джетгенли, билексиз болганымы унутханма...

Аллай сёзню эшитир ючюн ким да аямаз кючюн. Джангур да джибитсин, кюн да кызыдырсын, бир кесек джукъунг да кълсын— хата джокъду, атанга билек болалсанг. Шайтан джолдан кыйын джолну да джюрюрге, Домалайдан махтау сёзню эшитир ючюн...

Кертисин айтыргъа, Хочалай алай уллу ишлени баджармайды, анга кюн сайын «аферим» деб турурча. Танг аласында чалкычыланы ызындан эртден азыкны элтеди. Кеси кёлтюрюб бармайды. Огъурсузну отлай тургъан джеринде табыб, кишенин алыб, суу

пчириб, кьошха келтиреди. Бир кьабчыкьгъа гырджын, бир кьабчыкьгъа кьашыкь, аякь салыб, бир гыбытха джуурт, бирине суусаб кьюуб, эшекге джюклеб, кесинг да ызындан, сыртха чыгъыб баргъанны кыйыны джюкьду. Къашыгъынг, аягъынг кирсиз болсун, кьабчыкьда ётмек да, таба гырджын да болсун. Айранынг да таб уюгъан айран болсун — джизги болмасын, ачы болмасын. Суусабны да кьалынлыгъы, джукьалыгъы тамам болсун.

Бир кере Хочалай эртден азыкьгъа асыры джукьа суусаб келтириб, джерге кирлик болгъанды. Домалай ол берген гоппанны узалыб алыб, эки кьолу бла кысыб ичине кьараб:

— Эй джарлы гоппан, не эртде агъаргъанса! — деб ахсынган эди. Домалайдан сора гоппанны кёзюю Хопайгъа джетгенинде, Хопай анга кьараб:

— Сейир-тамаша, туура кюзгюдеча кёреме кесими! — деди. Хайдар а джукь айтмай кьоярмы эди? Гоппан кьолуна джетгенлей: «Алаң шапа, мен мында джууунганмы этерикме? — деб сорду. — Муну агъартхан сагъатынгда налат Хур-хур кысыб тура болур эди эки кёзюнгю».

Кертиси да, ол джол Хочалай азыкьны хазырлагъан сагъатда иги уныб бошамагъан эди. Не айтсала да, тюз эдиле ол кюн чалкычыла. Хайдар да тюз эди. Алай а Хайдар энгда тыймайды ауузун. Не джашырыу, Хур-хурдан кьутулгъан кыйынды. Хочалай джыйыннга азыкь ашатыб, ызына кьошха тебресе, ызындан тагъылыб келеди Хур-хур. Огъурсуз, аман кылыгъын кьюуб, Хочалайгъа кьошха дери сыртында кьалкьырча мадар берсе, бек алапат боллукь эди. Хочалай кёзюн кысханлай, атларгъа унамай сирелиб кьалады.

Кьошха келгенден сора да кетмейди Хур-хур. Хочалай, сюню отха асыб, кьатына чёкгенлей, артыкьсыз да бек джууукьлашады Хур-хур.

Хайдардан кьалгъанла джукь айтсала да, Хайдарны сёзюн ушатмайды Хочалай. Ким этсе да бедиш, Хайдар бедиш этмезге керек эди Хочалайгъа кесинги Хур-хургъа хорлатаса деб. Хайдар, аны кьюуб, кесини кьарт атасыны атын эсине тюшюре турса, иги боллукь эди. «Бармагъын сютде уютхан Мухаммат» — дейдиле Хайдарны кьарт атасына. Хочалай тенгли сагъатында ол, кьошда сют сууугъанмыды экен, деб бармагъын сукьгъанлай, джукьлаб кьалыб, сют айран болгъунчу джукьлаб таннга чыкьгъанды. Хайдар аны унутуб, хар кимге бедиш джаяргъа кюрешеди...

Бирсикюн Домалай Хайдарны кьошда кьойгъанды Хочалайгъа болушун деб. Эки малны кесерге керек эди. Аланы кесиб, кьазанны отха ахынчы Хайдар ауузун тыйыб тургъан эди Хочалайны кьозумай. Сора, солургъа чёкгенлей, биягъынлай тебреген эди:

— Бюгюн кюнум насыбсыз кюн болду, Хочалай: Домалай мени кьошда кьюуб, кьатын ишлени ишлетгенди. Кесинг сагъыш эт, менича джашха кьазан кьайнатхан айыб тюлмюдю? Менича джаш чалкы чалыргъа керекди, кьошда кюл булгъаб турмай... Тюзмюдю айтханым?

— Тюз тюлдю, — деген эди Хочалай. — Атам да, мен да шапалыкъ этебиз, азыкъ ташыйбыз. Экибиз да чалкъы чалмайбыз. Чалмасакъ да, эркишилебиз. Биз бармагъыбызны сютде уютмагъанбыз. Атамы бир къолу сау болса, ол сени къолтукъ тюрбюне алыб чалыр эти чалкъы. Бусагъатда да сенден къарыусуз тюрбю. Залим эсенг, тамбла капна тартхан заманда эришчи аны бла...

— Бек да тартар атанг капна! Бюгюн ингирде Огъурсузну джерлеб, джырлай-джырлай элге энерикди, азыкъ алыб келейим деб...

— Азыкъны мен келтирirme... Ий мени элге. Бусагъатда кетсем, бюрсюкюн эртденбладан кечге къалмам.

— Гырджынынг алай болсун, атанг да кючден келеди, эки кечени джукъламай... Сени уа Хур-хур эшекден биринчи кече огъуна джыгъар. Биз да, ачдан къатыб, аллынга къарай. Сен да джолджанында джукълаб, бек аламат болур эди.

— Джукъласам да, джукъламасам да, заманында келирме. Ий элге, чалкъычыла келгинчи...

— Чалкъычыла келселе, аз урушмаз эдиле меннге, сабийни къалай ийдинг — кече, къарангыда джукъдан къоркъуб, джюреги келтюрюлсе, не этериксе? — деб.

— Къоркъмазма, суу да, гырджын да, Домалайгъа тютюн да келтирirme, сеннге да — алмала.

— Алмала ючюн а иерик тюрлеме. Алмадан тишим къамайды.

— Ие эсенг, гоппан бла бир айранны ичейим.

— Айран алайсыз да азды, иерик болсам, джангыз бир зат ючюн иерикме.

— Не зат ючюн?

— Огъай демезмисе?

— Демезме.

— Эгечинги бер...

— Андан эсе, алмала келтирirme...

— Алманы суймейме дедим да! Эгечинги сюеме. Бер манга, нем аманды?

— Ненг да аманды, Хайдар, сени... Уллу болсам, мен сени, кюрюсе, къалай этсем да... иймей эсенг, къой, кесим кетеме.

Хочалай, эшикге чыгъыб, Огъурсузну джерлей башлагъанында, Хайдар, джерни сыйырыб, бауда асырагъан эди. Хочалайны джыламукълары чыгъа башлаб, не этерге билмей тургъанлай, эсине бир акъыл тюрбю, кесин тыйды.

Кюн къызаргъа Хочалай да, Хайдар да сылыннган этни тузлаб, эшикге чыгъарыб, быкъыгъа тагъыб тебреген эдиле. Хочалай, бутну алыргъа кириб, эрлай Хайдар асырагъан эшек джерни баудан чыгъарыб, лыбыталагъа джашыргъан эди.

— Нек мычыдынг? — деб, Хайдар баугъа киргенлей, Хочалай, чартлаб чыгъыб, эшикни къадаун салыб, рахат-рахат Огъурсузну джерин салыб, элге тюрбюген эди.

Кёб кюрешген эди Хайдар, бауну терезечинден бурнун къаратыб, ий деб...

Бусагъатда Хочалайны атасы Биязирде Сары сыртлада капна тартады, Хочалай а азыкь алыб барады. Бек ариу кёргюзтеди Хочалай атасын кёзюне. Ёгюзле ауур солуб чыгъадыла тик сыртны. Капнаны кьатында тохтайдыла. Атасы капнаны аркьан бла кьысыб, ёгюзлени энишге сюреди. Не бек ашыкьсала да ёгюзле, джол не бек тик болса да, не кёб таш тубесе да джолда, капна ауарыкь туйюлдо. Аны биледи Хочалай. Тамбла эртденблагъа азыкь алыб келсе, Хайдар да, кьалгъанла да Хочалайны хомух болмагъанын билликдиле...

Ашыкьдырады Огъурсузну Хочалай. Бусагъатха дери чырт мычмай келгенди. Асыры бек да арымагъанды, кьыйналгъан да этмегенди... Джангыз джукьусу келеди. Хочалай тёзерге кюрешрикди: тамам болмаса уа, Кьызыл ташладан ётгенлей, бир кесек кьалкьырыкьма дейди.

* * *

Кюнортадан аз джанлай джетеди Хочалай Кьызыл ташлагъа. Былайдан эшекни сюрсенг, кеси ётеди — юреннгенди. Артмакьланы ётдюрген да тынчды: суйсенг, бирер, суйсенг, экишер элт. Флягаланы чоту табсызды. Атасы болса, сыртына кёлтюрюб, аланы бирем-бирем ётдюрлюк эди. Хочалай а, гыбытлагъа бёлуб, ууакь-ууакь ташыргъа керекди.

Элден Биязирге суу ташыгъанларына Хочалай ал кюнлеринде бек сейирсине эди. Кьаллай бир кьара суула чыгъадыла Биязирде! Суйсенг, ич, суйсенг, джууун; татыуу да татлы, кирсизлиги да кирсиз. Атасы айтхан эди Хочалайгъа хапарны. Домалай: «Кьарачайгъа тюшсем, суйген заманымда Кьобандан суу ичмезча узакь кетмез эдим», — деб ант этгенди. Аны ючюн чыгъарадыла элден Биязирге флягала. Алай а Домалайгъа бир гыбыт суу озуб боллукь эди ийыкьгъа, кьалгъан чалкьычыла болмасала: ант этмегенликге, Кьобан суудан ичерге тюзелиб, башханы унамайдыла.

Бусагъатда аланы, Хочалай суусуз келликди, деб акьыллары алай болур. Хочалай а эки фляганы да топпа-толу чыгъарлыкьды...

— Бисмилля, — деб башлайды ишни Хочалай. Флягадан бир кружка сууну алыб, джартысын ичиб, джартысын башына кьуяды. Сууукь джетгенлей саны кьатыб, арыгъаны да, джукьусу да кетеди.

Биринчи гыбытха азыракь бёлген болур сууну, асыры дженгил кёрюнеди. Аны бек тынч элтеди. Экинчиге кёбюрек джетеди. Гыбыт кёбюб, дингиз болуб, Хочалайны ауууракь басады. Джелкесине джибиген гыбытны териси джетген сайын, Хочалай джыйырылады. «Макъаны териси былай болур», — дейди кеси кесине. Экинчи гыбыт терлетсе да, флягалагъа кёзюу джетгенинде, ала гыбытны азабын унутдурдула Хочалайгъа. Гыбытлагъа бёлуб, Хочалай флягаланы сууларын бошаргъа джетдиргенликге, аланы кеслерини

ауурлукълары озубду. Имбашларыны джити сюеклерин миз чанч-ханча ачытады фляга, белин кзурушдурады, эки билегин талдырады. Чыдамы бошалса, Хочалай фляганы джерге ийиб, не тѣнгере-тиб, не суйреб элтеди. Фляга дынгырдаб тѣгерекни сангсытады. Аны эрши тауушу бир кыядан бир кыаягъа секире, гюрюлдей келиб, Хочалайны бир онг кзулагына, бир сол кзулагына киреди. Бир кзулагына кирсе, биринден чыгыб кетмейди, башын дюн-гюрдетиб аурутады.

Хочалай, бютеу ишин бошаб, ташда бир кесек солуюм деб олтургъанында да, кетиб бошамайды кзулагындан гюрюлдеген таууш...

Артмакъла да флягала да Огъурсузгъа биягынлай джюклен-нгендиле. Джолгъа тебрерге боллукъду Огъурсуз, алай а Хочалай кесин ташдан айыралмайды. «Бир кесек отласын энтда Огъурсуз,— дейди Хочалай,— мен да бир кесек солуюм». Заман алкын барды, кесекчик солугъанлыкъгъа, кеч болмаз, кѣзюнгю кысмай солуансы. Кѣзюнг кысыла башлагъанлай, Хур-хур келиб, эки ауур кълун имбашларынга салыб, акъыртын джерге басыб тебрейди.

— Тынчай бир кесек,— дейди Хур-хур,— кыс кѣзлени, сыртынгдан сойланыб джатаргъа бир табды тюбюндеги сыйдам таш.

— Огъай,— дейди Хочалай,— терилтирге кюрешме. Мени джолум узакъды, бир кесекчик солуб кѣобарыкъма...

— Даулашма, Хочалай, тюнене кече да джукъламагъанса, бу сагъатда этмесенг айтханымы, кече келиб юсюнгден басарыкъма.

— Да кѣоймай эсенг, бир кесек кълкыйым. Мени кечеге кълдырыргъа эсе муратынг, джангыласа: мен сол аягъымы Огъурсузну джюгенине байлайма — тѣгерегимдеги хансны отлаб бошагъанлай, уятыр мени ол...

Джылы джангур уятады Хочалайны. Кюн тамчыланы ала джерге джетгинчи джылытады. Джумушакъ тамчыла Хочалайны бетине тюшюб, джакъларын, мангылайын дыгъы эте, джерге тѣнгерейдиле. Сокъур деб нек айтылады экен бу джарыкъ, кирсиз джангургъа? «Ол джаугъан сагъатда чегетде марал кѣозлайды»,— дейди Домалай...

Хочалай кюннге къараб кѣб турду. Кюн кѣзлерин къаматмайды. Ары айланыб къарагъанында, кзууанчы ѳседи. Тюз аны къатында, таш атсанг, джетерге болур, деген чакълы бирде, ариу джанкылычны кѣрдю. Джанкылычны тюбюнде бир-бирине кысылыб, кърнашлача теппе-тенг тѣрт антау гебен сиреледи. Гебенлени артында, аланы сабийлерича, гитче капнала...

— Кѣремисе Огъурсуз, бу аламатны? — дейди Хочалай, эшегини бойнун сылай, — кѣремисе джанкылычны? Кѣремисе, джарлы уллу-кзулакъ! Кюнню да кѣрмейсе, кѣк тауланы да кѣрмейсе. Джангурну джылыуун а ангылаймыса? Кюн джылытады аны. Бир кесекге кѣзлерими берир эдим сеннге. Мен кѣргенни кералсанг...

Хочалай Огъурсузну башындан тутуб джолгъа чыгъады. Джол узакъды, алай а энди тынчды. Огъурсуз да Хочалай да къарыу алгъандыла. Джол аланы эртденблагъа элтирикди Биязирге...

Биязирде кёк кызарыб танг атады. Огъурсуз, джюгюнден кьутулуб, чалынган сыртны тик ёрге чыгыб барады. Сыртны башында тохтаб, сокъур кёзлери бла узакъ къарайды. Ол къарагъан джерде узун кенг кьулакьда чалынмагъан, тебленмеген джашил ханс сакълайды. Кьулакьны башында кирсиз къара суу да барды.

Огъурсуз бойнун созуб, башын кёкге кёлтюрюб, кючлю-кючлю окъуду. Кьууаныбмы окъуйду, тарыкьгъанмы этеди кимге эсе да, Хочалай ангылаялмайды.

Рахат башлаб, кызыудан кызыу атлай, эм артында төртгюллеб чабды Огъурсуз, чыгыб тебреген кюн таба айланыб... Бар, Огъурсуз, ашыкь отлаугъа, ич салкын къара суудан. Ашагъанынг, ичгенинг да халалды...

Хочалай кьошда джылы мурджарда сыртындан сойланыб джа-тады. Чалкычыланы эртден азыкьгъа келликлерин сакълайды.

Келедиле чалкычыла, Хочалай аланы узакъ сыртда кюлгенлерин, сёлешгенлерин эшитеди. «Энди бир кесек тёзалсам, аланы кёрюб, Домалайны «аферим» дегенин эшитиб джукълар эдим»,—дейди Хочалай. Кьолун кёлтюрюб, джабышыб баргъан кирпичлерин бирин биринден айырады. Алай а чалкычыладан алгъа джетиб, Хур-хур аны кирпичлерин биягъынлай джабышдырады.

Домалайны айтханын да, Хайдарны айтханын да эшитмейди Хочалай. Домалай анга «аферим!» дейди. Хайдар да энишге ийлиб кьулагъына шыбырдайды: «Джигит джашса, Хочалай!»

Соруула бла иш.

1. Чалкычы джыйын ара мюлке къалай ишлейди?
2. Бу хапарда иги халили адамла кимледиле?
3. Джашчыкь совхоз иште не болушлукъ этеди?
4. Планын салыб хапарын айтыгъыз.
5. Текстде тилни кесгин амалларын (тенгleshдирулени, метафораланы олицетворениелени) табыгъыз.

Байкьулланы Абдул-Керим

СЕНСЕ КЮНЮМ.

Тот бугъоуну зор тамырын кюйдюрген,
Джерибизге джарыкь кийим кийдирген,
Хар миллетге бирча кесин суюдюрген,
Сенсе кюнюм, уллу Ленин атабыз!

Тюзлюк ючюн кесин чырт аямагъан,
Саз бетими, ау кёзюмю кенг ачхан,
Эркинликни джилтинлерин кенг чачхан,
Сенсе кюнюм, уллу Ленин атабыз!

Тенгизча терк, кёкча мийик, къадарлы,
Кырдыкча бай, хауача бек багъалы,
Айча толу, кюнча джарыкъ, нюр къанлы,
Сенсе кюнюм, уллу Ленин атабыз!

Толу джашау, махтау, насыб, сый берген,
«Окъу, ишле, эркин солу сен» деген.
Партияны къурагъан, сакъ ёсдюрген,
Сенсе кюнюм, уллу Ленин атабыз!

Минги Тауда шыбыла чыракъ джандыргъан,
Кёк къойнуна алтын бачхыч салдыргъан,
СССР-ни тархын айгъа къондургъан,
Сенсе кюнюм, уллу Ленин атабыз!

Ата Джуртха бизни баш этген,
Къарнашыкъны, шохлукъну да бегитген.
Коммунизмни къурч байрагъын тюз элтген,
Сенсе кюнюм, уллу Ленин атабыз!

Ёлмегенсе, сен — чыртда ёлмезлик,
Джокъду сени окъумазлыкъ, билмезлик,
Мермер кешененги келиб кёрмезлик,
Мени кюнюм, уллу Ленин атабыз!

Соруула бла ишле.

1. Ленин бютеу халкълагъа бирча багъалы болгъаныны юсюнден назмуда къалай айтылады?
2. «Тот бугъоуну зор тамырын кюйдюрген, Джерибизге джарыкъ кийим кийдирген» деген тизгинлени магъаналарын къалай ангылайсыз?
3. Назмуда поэт кесини юсюнден айтхан джерлени табыгъыз.
4. Назмуда тенгешдириулене табыб, тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.
5. Сиз Ленини юсюнден башха не назмула, хапарла окъугъаныгъызны айтыгъыз.
6. Назмуну азбар этигиз.

УРУНГАННЫ ДЖЮРЕГИСЕ.

Ата Джуртум, суюген джуртум, уллуса,
Тулпарлыкъны, хорламны да джолуса,
Эркинликни, тенгликни да джерисе,
Урунганны джаньса, джюрегисе.
Адам улу бюгюн сеннге къарайды,
Кёб тилледе сени ишинги махтайды,
Да махтайды, махтаулуса, ариуса,
Джерде кибик, сен кёкде да хорлайса
Джулдузланы, джулдузлагъа иесе,
Космосда да чууакъ кюнча тиесе,

Хар кьайда да сен шохлукъну сюесе,
 Къазауатсыз рахат джашау излейсе.
 Къууанама, махтанама, джырлайма,
 Халкъым бла тулпарланы сыйлайма,
 Талай кюнню ала батыр учдула,
 Кёк кьоюнну кёк ташасын ачдыла,
 Бу насыбды, акъылны хорламыды,
 Бу къууанчды — коммунизмни байрагъыды,
 Бу кьарыуду джолла салгъан космосха,
 Болмагъанды быллай юлгю дунияда.
 Эки тенгни, эки джулдуз кьарнашны.
 Партияда ёсген эки джолдашны
 Бу махтаулу, тамаша учханлары,
 Сора джерге аламант кьоннганлары
 Джуртуму кёб сыйын артыкъ этеди,
 Муратлагъа узакъ алгъа элтеди.
 Ата Джуртум, туугъан джуртум, бай джерим,
 Алгъышлайма хорлам бла, джюрегим.
 «Восток-юшча», «Восток-тёртча» кемеле
 Тамбла да космосха тизилирле.
 Анда терен баразала салырла,
 Хорламагъа энтда не болурла.
 Ийнанама, кьол салама: Айгъа да,
 Джуртум, сени тулпарларынг чыгъарла!

Соруула бла ишле.

1. Назму неге аталыб этилгенди?
2. Назумда Ата джуртну юсюнден «Эркинликни, тенгликни да джерисе. урунганны джаныса, джюрегисе, адам улу бюгюн сеннге кьарайды» деб джазылгъанды. Сиз аны кьалай ангылагъаныгъызны юсюнден джарашдырыб хапар айтыгъыз.
3. «Космосну хорлауда совет космонавтланы джигитликлери» деген темагъа хапар джазыгъыз.

УНУТМАЗМА.

Германияны кьара тубан басханлай,
 Ичинде фашист джорукъ салыннганлай,
 Джылы тылпыу кьоймайын бузлатханлай,
 Хоншуларын бирем-бирем кьабханлай,
 Биз да билмей, не сакъламай тургъанлай,
 Джутлукъ этиб, кьанлы Гитлер уялмай,
 Бизге кьаршчы къазауатны ачхан кюн,
 Мурдарлары башыбызда учхан кюн,
 Кёб шахарны, кёб элни да чачхан кюн,
 Байлыкъларын кьара кюлге бургъан кюн,

Чал къартланы джер тюбюне къуйгъан кюн,
Тиширыула аякъ тюбде тургъан кюн
Эсимдеди, унутмазма ёмюрде.
Эсимдеди, бюгюн айтмай ёталмам —
Озгъан кюннге бир къарамай кеталмам,
Айтмасам, муратыма джеталмам,
Къуллугъуму керти ёталмам.
Мен бюсюреу излемейме сёзюме,
Не махтау, не сый тартмайма юсюме,
Не да уруш кёрген джангыз менме деб,
Къуру меннге тынгылагъыз демейме.
Амма, къара тубан чыгъыб ма анда,
Къазауатны тутуб алгъа хаман да,
Джюреклене бузлатыб кюн батханда,
Сау дунягъа къоркъуу салгъан заманда
Ала бары тюшедиле эсиме,
Артыкъ да бек кюч киреди кесиме.
Къазауатда мен да тёрт джыл айландым,
Джангыз кюнню ызыма къарамадым,
Не джангурда, неда къарда таймадым,
Къуллугъуму аз да чийсил къоймадым,
Къыйын кюнде эр бетими джоймадым.
Халкъым ючюн джанымы аямадым.
Къарангыда, джарыкъда да кёб болдум,
Билгенимча, антымы тюз толтурдум,
Керти кюнде керти ёсдюм, джарадым,
Тюзлюк чыртда хорланмайды, таныдым.
Джуртун суйгенден насыблы кёрмедим,
Анга тенг мен бир махтауну билмедим,
Ол къарыуду, кючдю чексиз адамгъа,
Ол сауутду, джолду хар бир хорламгъа.
Суйген халкъым джууукъ, къарнаш, шох болуб,
Джуртубузгъа суймекликден ол толуб,
Гитлерчи ит фашистлени ууатдыкъ,
Чегибизден ары узакъ, кенг атдыкъ.
Кюн Батханны халкъларына болуша,
Ала бла бетден бетге таныша,
Кёб джеринде къызыл байракъ орнатдыкъ,
Сора эркин, рахат ишге къайтдыкъ.
Алай а мен унутмайма, туурасы,
Тёрт джыл анда кёргеними барысын,
Унутмайма къазауатны баргъанын,
Окъну, тобну кёкден бузча джаугъанын,
Ол халкъыма кёб къыйынлыкъ салгъанын,
Минг-минг джангы келин башсыз къалгъанын,
Унутмазма къаныбызны кетгенин,
Минг-минг адам джер тюбюне киргенин,

Минглени да бутсуз, кьолсуз этгенин,
Мингле да кёб джыламукъла тёкгенин —
Унутмазла аны совет адамла —
Къазауатда болмагъанла, болгъанла.
Унутмазма, джокъду аны кёрмеген,
Къанлылагъа къаты джууаб бермеген,
Джокъду аны къара кюню джетмеген.
Ала бары сакъланыб джюрегибизде,
Энди уруш болмасын, дей, ёмюрде,
Рахатлыкъны бегите биз хар джерде,
Коммунизмге ётюб баргъан кёзюуде.
Монополчу капиталны уясы,
Къазауат бла кетиб баргъан дунясы,
Капитал энд хырылдайды, улуйду,
Кюнде кыызгъан кюш самырча солуйду,
Энтда башын узатады, къарайды,
Бизге къаршчы джолну джити марайды,
Къан тегерге тот джюреги тарайды,
Джангы-джангы аскерлени къурайды,
Аланы да джангыча сауутлайды,
От джанарча, джер батарча атлайды.
Бизде туугъан джарыкъ кюннге тёмейди.
Ол джарыкъны джукълатыргъа излейди.
Чабадыла, къайры, неге — билмейме,
Социализм хорламларын суймейле.
Бизге къаршчы удуйдула халкъларын,
Аскерлерин, сауутларын — хар барын,
Биз билебиз, ишибиз ёмюрлюкдю,
Кюрешибиз — сау дуняда тюзлюкдю.
Бизге къаршчы — рахатлыкъгъа къаршчыды,
Бизге къаршчы — эркинликге къаршчыды,
Бизге къаршчы — тюз тенгликге къаршчыды,
Бизге къаршчы — насыбха да къаршчыды,
Ол зорлукъгъа, залимликге башчыды.
Къазауатны излемейбиз, суймейбиз,
Киши джерге сукъланмайбыз, тиймейбиз,
Туугъанлы да артыкълыкъны билмейбиз,
Хар къайда да рахатлыкъ джашау дейбиз.
Алай а джау бизге кьолун кёлтюрсе,
Ишибизге кылыч джара келтирсе,
Сора, билсин, кёлтюрмезбиз джарасын —
Биз кьобарбыз, сууукъ-джылы демезбиз,
Къалайда да джаугъа солуу бермезбиз,
Къалайгъа да сагъат турмай джетербиз,
Къалайда да гыбыныча эзербиз.
Сора элтиб къара джерге кёмербиз.

Соруула бла ишле.

1. Назмуда бу тизгинлени магъаналарын айтыгъыз:

«Бизге къаршчы — рахатлыкъгъа къаршчыды,

Бизге къаршчы — тюзлюкге да къаршчыды,

Бизге къаршчы — насыбха да къаршчыды».

2. «Совет аскерле, фашизмни къаушатыб, Европаны талай халкъына джашау ачхандыла» деген темагъа хапар айтыгъыз.

3. Назмуда автор кесини юсюнден не джазады?

ДЖОЛ.

Чыкыгъанча суу къайнаб джерден,
Ашыкыгъанча тенгизге ол,
Эр бетинги сакъла бирден —
Олду сеннге абынмаз джол.

Урун джигер, чалыкълама —
Махтар халкъым, айтыр «Сау бол!»
Сёлеш керти, къынгыр барма —
Олду сеннге абынмаз джол.

Сюй джуртуму, сюй джашлыкъны,
Кёк чакыгъанча майда сырт, къол.
Бегит тенглик, къарнашылыкъны —
Олду сеннге абынмаз джол.

Мамыр ючюн кюреш, къоркъма.
Ийме замаң, насыбдан тол,
Къурч къалача тур, сорукъма —
Олду сеннге абынмаз джол!

8-чи КЛАСС

КЪАРАЧАЙ ХАЛКЪНЫ ИСТОРИЯСЫНДАН.

Къарачай халкъ Кавказны эм эски халкъларыны бириди. Аны историясы бек байды. XIV ёмюрге ол халкъ болуб къуралгъанды, кесини баш бошлугъун сакълар ючюн, монголлула, тюрк феодалла, кърым ханла дегенчала бла кёб кюрешиб келгенди. Аны тышында да урунганла Къарачайны бийлери, байлары бла да класс кюрешни бардыргъанлай тургъандыла.

1828 джыл Къарачай Россиягъа къошулгъанды. Ол уллу историялы зат болгъанды: патчахлыкъ колониялыкъ политика бардырыб, халкъны инджитгенликге, орус халкъ, алчы орус адамла къарачайлылагъа эмда алача ууакъ халкълагъа болушханлай тургъандыла. XIX ёмюрню аягындан башлаб, Къарачайгъа капитализмни этеклери джете башлагъандыла. Ол халкъны экономикасын, культурасын да ёсдююрге себеб болгъанды, байла бла джарлыланы арасында класс кюрешни ёсдююрге болушханды.

1905—1907 джыллада болгъан биринчи орус революциядан сора урунган къарачайлыланы класс сезимлери ёсюб башлайды. Ала революцион кюрешге таукел къатышыб башлайдыла, джелени джерчиледен сыйырыб, халкъгъа тенг юелширге излейдиле. 1907 джыл джёгетейчиле бла хурзукчула революциягъа артыкъсыз да тири къошулгъандыла, 1908 джыл а тебердичиле Байчораланы Солтан-Хаджини башчылыгы бла помещикледен джелени сыйырыргъа мурат этгендиле (аны ючюн Байчора улуну Оренбургга ссылгагъа ашыргъандыла). Къарачай халкъны джери мардасыз аз болгъаны себебли, аны джашауу бек къыйын болгъаны себебли, ол джер ючюн, баш бошлукъ ючюн Октябрь революциягъа дерн кюрешгенлей келгенди.

Ол кюрешде орус халкъ къарачайлылагъа не джаны бла да болушханды. Орус пролетариатны, большевик партияны башчылыгы бла Къарачайны урунганлары кеслеринге баш бошлукъ табхандыла: 1918 джыл 20-чы февральда бизни областны джеринде Совет власть орналгъанды. Уллу Октябрь социалист революция къралыбызны къалгъан ишчилери бла джарлы таудуланы да джарыкъ, кең джолгъа чыгаргъанды. Эркинлик ючюн кюрешде Ленин къурагъан, ол башчылыкъ этген партия кеслери къыйынлары бла джашагъан къарачайлыланы ичинде уллу иш

бардыргъанды, марксист кружокла къурагъанды. Алийланы Умарны, Халилланы Саидны, Гюрджюланы Къурманны, дагъыда талай башха алчы къарачайлыны ленинчи партия салгъанды революцияны джолуна. Ол партияны башчылыгы бла атлаб башлагъанды бизни халкъ къалгъан къарнаш халкъла бла бирге эркинликни кенг джолунда.

Коммунист партия, Владимир Ильич Ленин ууакъ халкъланы ёсюмлерине уллу эс бёлгендиле. 1920 джыл 18 октябрда Алийланы Умар къарачай халкъны бек инджилиб джашагъанын В. И. Ленинге айтханында, ол аны джашауун иги этерге болушханды; узаймай, 19 ноябрда, къарачайлылагъа автономия берилгенди, ала кёб джангы джер алгъандыла. 1921 — 1922-чи джыллада да В.И. Ленин таулуланы джашауларына къайгъыргъанлай тургъанды. Къарачай-Черкес автоном область да аны сёзю бла къуралгъанды (1922 джыл 12 январда).

Ленинни партиясыны, орус пролетариатны болушлугъу бла бизни областны халкълары кесек заманны ичинде, капитализмни юсю бла атлаб, социализмге ётюр кетгендиле. Джыйырманчы — отузунчу джыллада ала СССР-ни башха къарнаш халкълары бла бирге социализмни тамалын салгъандыла, бюгюнлюкде уа коммунизмни джолу бла барадыла.

Бизни областда биринчи колхоз 1928 джыл Терезеде къуралгъанды. Андан сора он джылны ичинде уа колхозгъа кирмеген элли къалмагъанды, промышленность, культура ёсгенди, миллет ишчи класс, миллет интеллигенция къуралгъанды. Халкъ уллу джетишимлеге социализмни кючю бла джетгенди.

Эркинлик ючюн кюрешиуде эмда социализмни къурауда аууз халкъ творчество (фольклор) бла суратлау литератураны магъаналары уллу болгъанды. Анга бу китабда айтылгъан да толу шагъатлыкъ этеди.

Октябрь революциягъа дери къарачай культура бла литература.

Октябрь революциягъа дери къарачай миллет малчылыкъ бла кюрешиб, тау этекледе, тар ёзенледе джашагъанды. Урунган къарачай халкъны бир джанындан кеслерини байлары, бийлери унукъдургъандыла. Ала джерни игисин кёолларына джыйыб, халкъгъа джараусуз джерледен хуртдак джерчикле кююб, ол джерчиклеринден чыкыгъан битим юдегилерине джетмей, джарлы халкъ байлагъа, бийлеге джалчылыкъ этиб, кыйынларын да табмай, уллу артыкылыкъла чегиб тургъанды. Халкъны унукъдургъа, къарангылыкъда тутаргъа, байлагъа, бийлеге бойсундургъа дин кёуллукъчула (афендиле, моллала) болушхандыла. Экинчи джаны бла урунган халкъны патчахны кёуллукъчулары, аны халкъгъа кыйын — къаршчы (байланы, бийлени джакъла-

гъан) законлары да унукъдуруб тургъанды. Джарлы халкъны артыкълыкъгъа джуаблары — абрек чыгъыу эмда бирлешиб байгъа къаршчы къобуу болгъанды. 1908 джылда Тебердиде Байчораланы Солтан элни джарлысын, джерсизин бирикдириб, байланы джерлерин сыйырыб, алагъа юлешгенди. Солтанны юсюнден Кърымшаухаллары патчахха тарыгъыу къагъыт джазгъандыла. Солтанны тутаргъа элни старшинасы буйрукъ алады. Халкъ Солтанны къорууларгъа къбады, байлагъа демлешиу, къаршчылыкъ ёседи. Халкъны бу къозгъалыуундан къоркъуб, аны башчысын терк огуна ёмюрлюк каторгагъа Сибирге джибергендиле. Октябрь революция Солтанны башына бош этеди. Ол 1917 джылда Теберди граждан комитетни председатели болуб тургъанды. Ол 1918 джылда февралда ёлгенди. Урунган халкъ аны атына «Джарлыланы ёкюлю» деб атагъанды. Алгъын заманда джашауну къыйынлыгъы Къарачайны культурасын ёсерге къоймагъанды. Къарачай тилде джазыу, окъуу болмагъанды. Алай а халкъны ичинден джырчыла чыгъыб, аууздан ауузгъа джашауда тюбеген затларын джыр этиб джырлаб, джомакъда айтыб, нарт сёзге салыб, халкъны ичинде джайгъандыла. Ол джырланы таурухланы, нарт сёзлени, хапарланы кёбюсю байланы, бийлени артыкълыкъларын, зорлукъларын, афендилени къызгъанчылыкъларын, фитналыкъларын, терс ишлерин кёргозеди. Революциягъа деричи Къарачайны джашауну юсюнден джырлаб тургъан эл джырчылары Джанибекланы Аппа (Къалай улу) бла Къочхарланы Къасбот (Багъыр улу) болгъандыла.

XIX ёмюрню экинчи джарымында орус культураны Къарачайгъа уллу магъанасы болуб башлайды. Учкулан элинде 1878 джылда къарачай сабийлеге биринчи школ ачылады. Окъуу бу школда орус тилде барады. Бу школгъа деричи къарачай сабийлеге мезиртеде къуран окъугъандан башха зат болмагъанды.

Учкулан школдан сора да башха къарачай элдеде школа ачыладыла. Бу школлада окъутхан орус устазла болгъандыла: Алейников М., Кириченко Н. И. д. б.

Алсейников Къарачайны джашауну, адетлерини юсюнден кёб зат джазгъанды. Къарачай нарт хапарланы джыйыб, орус тилде басмагъа чыгъаргъанды. Сёз ючюн: «Къарачайны келин келтиргенде, адам ёлгенде адетлери», «Джуртда джангыз терекни юсюнден», «Къарачай таурухла».

Кириченко Н. И. Учкулан, Къарт-Джурт школлада устаз болуб ишлеб, Къарачайны адетлерине, тилине, историясына бек уллу эс бёлюб, аланы юсюнден джазгъанды.

Ол «Орус къарачай сёзлюк» деген тылмач китабын 1897 джылда джазгъанды. Ол сёзлюк басмагъа чыкъмай къалыб, бусагъатда Грузияда академияны архивинде сакъланады, «Кубанские областные ведомости» деген газетде 1897 джылда «Аймуш бла аны къарнашы Магълну» хапарын, «Эки уучуну», «Насыра-Ходжаны» хапарларын басмалагъанды.

Орус алимледен сора да бу кёзюуде кесибизни ичибизден да къарачай миллетни джарыкълыгын ёсдюрюр ючюн кюрешген билимли адамла — просветителле къарачай алфавит джарашдырыб, ана тилде джазыу, окъуу чыгъаргандыла.

Хубий улу Иммолат орус харифле бла къарачай алфавит джарашдыргъанды.

Кърымшаухалланы Ислам 1908 — 1910 джыллада латин графикадан алфавит джарашдыргъанды, дагъыда сабийлеге джаруула хапарчыкъла джазгъанды, орус тилден къарачай тилге басныла кёчюргенди.

Акъбайланы Исмаил а араб харифле бла алфавит джарашдырыб, 1916 джылда Тифлисте биринчи къарачай окъуу китабны чыгъаргъанды. Кътаб чыгъаргъан бла биргелей, ол кътабха керекли назмула, хапарла джазгъанды. Алай бла Акъбайланы Исмаил. Кърымшаухалланы Ислам къарачай джазыу литератураны ал атламларын салыб башлагъандыла.

Кърымшаухалланы Ислам (1864—1910)!

Кърымшаухалланы Ислам, поэт, суратчы, просветитель 1864 джылда Къарт-Джурт элде белгили бий юйдегиде туугъанды. Ол Петербургда конвойная сотняда аскер къуллукъ этгенди. Аны бошагъандан сора офицер болуб чыкъгъанды. Алай а аскер къуллукъну джюреги огъурамайды. Сурат салыуға уллу фахмусу болгъаны сотняда окъугъан заманында да белгили болады. Отставкаға чыгыб, Тебердиге къайтыб, кесини билимин ёсдюрюб кюрешеди. Артык да бек Л.Н. Толстойну китабларын окъуйду, философиясына эс бёледди. Ол джыллада уллу тегей джазыучу-просветитель Коста Хетагуров Терк башындан Къарачайға ссылкаға келиб тургъанды. Сабийлигинден да аны бла таныш болуб тургъан Ислам, бу джыллада уа Коста бла артык да бек шох болады.

Ол кёзюуде огъуна белгили орус суратчы Н.Я. Ярошенко Нарсанаға кёчюб келиб, кесин суратчылыкъға бередди. Джаш къарачай суратчыны сурат салыуда уллу фахмусу болгъанын сезиб, ол уллу сейирсинеди эмда не джаны бла да аны усталыгын онглу этерге болушуб кюрешеди: этюдле салагъа биргесине джюрютеди, сурат салыуну теориясындан аны бла ушакъ этгенлей турады. Экиси бир бирледине барыб, келиб турадыла. Ислам не джаны бла да Н. Я. Ярошенкоу кесине устагъа тергегенди. Ярошенкоу Ислам кёлу бла салгъан сураты бюгюн да орус суратчыны воспитаницасы Голубеваны кёлулда сакъланыб, бусагъатда Исламны кесини фотографиясы бла биргелей Н.Я. Ярошенкоу музей юйюнде турады.

Исламны джууукъ адамларыны айтханларына кёре, Ислам Тебердиде Къара кёлню къатында тегерек агъачдан юй ишлеб

башлагъанында, Ярошенко да анга къошулуб, юнню ишлерге болушханды.

Ярошенкоу сёзю бла Ислам Москвада суратчылары школуна окъургъа киреди. Алай болса да Москвада джашагъан эки джылында туберкулёздан ауруб, школун да бошамагъанлай, ызына Тебердиге, къайтыб келгенди.

1894 — 1910 джыллада Ислам Тебердиде джашагъанды. Ол джылла Кърымшаухал улу Исламны творчествосунда эм маджал кёзюу болгъандыла: ол джыллада бек кёб сурат салгъанды, кёб назму джазгъанды, алай а аланы бюгюнде хазнасы табылмайды.

Бу джыллада Ислам кесин джамагъат джумушха бериб тургъанды. халкъны арасында окъуу-билим джайыб кюрешгенди. Аны ол кёзюуледе ишини къарачайны экономикасы бла культурасын ёсдюрюуде уллу себеби болгъанды. 1895 джылда Баталпашинскеге геология комитетни уллу экспедициясы келген эди. Анга башчылыкъ этген болгъили алим И.В. Мушкетов уллу Кавказ тауладан Согъумгъа ётерик джолгъа тоннель къазылыр джерлени суратларын салыргъа керекли болгъанында, Исламны кесини биргесине элтеди. Ислам ол джолну Къарачайгъа уллу магъанасы боллугъун билиб, Тебердиден башлаб Клухор ауушдан аууб, Абхазиягъа деричи экспедицияны биргесине барыб, кёб сурат салгъанды. Ол салгъан суратла И.В. Мушкетовну «Теберди бла Чхалта ёзенлени буз джерлерини геология очеркleri» деген китабына иллюстрацияла болуб киргендиле.

Ол салгъан суратладан талай сурат («Ана бла бала», «Къарачай джашчыкъ», «Джаш тиширюу», «Нарат», «Чегет къыйыры», «Къарт къарачайлы») аны джууукъларында сакъланадыла, пейзаж суратларындан да бири— («Аманууз») Махачкъалада, бири да («Гебенле») Бакуда сакъланадыла.

Сурат салыуну тышында да Ислам джазыб да кёб кюрешгенди. Джазгъан затларыны кёбюсюн къарачай тилде джазгъанды. Аны таныгъан адамла айтхачнга кёре, орус тилде да бек ашхы назмула джазгъанды. Аны бла бирге орус классикадан къарачай тилге да талай зат кёчюргенди. Бусагъатда Исламны литература произведениелеринден «Бёрю бла киштик» деген баснясындан (И. Крыловну баснясыны сюжетине ушашыракъ) башха, хазна заты табылмагъанды.

Кърымшаухал улу халкъны окъуулу, билимли болурун, джашауу насыблы, эркин болурун излей эди. 1905 джыл а Москвада студент аудиторияда ол патчахны Север Кавказын тау миллетлерине джюрютген политикасына къаршы сёлешген эди. Кърымшаухал улуна революционер деб айтыргъа боллукъ тюлдю. Ол просветителди.

Кърымшаухалланы Ислам Пачаны джашы (Ислам Тебердичи) 1910 джыл 3 декабрда Ялта шахарда, бакъдырыргъа баргъан джеринде «Тебердиде салыгъыз къабыргъа» деб осият этиб ауушханды.

БЕРЮ БЛА КИШТИК.

*Бу басняда Кърымшаухал улу Ислам халкъ аманлыкчылагъа джол бер-
мезлигин ачыкълайды. Киштикни сёзлери — халкъны сёзлеридиле.*

БЕРЮ БЛА КИШТИК.

(Б а с н я).

Аманлыкъны кьоймагъан,
Ашаб ашдан тоймагъан,
Чегетледе, таихырда,
Кёлеккеде, салкъында
Къуйрукъ учун къайырыб.
Бёрю деген джашай эд.
Мал эслесе, джайылыб,
Тута эд да ашай эд.
Урлагъандан талмай эд,
Улакъ-тумакъ айырмай.
Бир кечени кълалмай эд,
Сыртха кьолгъа джайылмай.
Итле алыб тууайлаб,
Мараучула чабыла,
Мыллыклагъа сойланыб
Уручуну табдыла.
Къуйругъундан, кьойнундан,
Къулагъындан, бойнундан
Джабышдыла, къабдыла,
Ерге-энишге тартдыла.
Хахай этиб сермешиб,
Джагъалашыб, ёрелешиб,
Арты, аллы джукъунду,
Кючден-бутдан къутулду.
Къаты туруб талагъы,
Хыр-хыр этиб тамагъы,
Ауузу, тили ачылыб,
Силегейлери чачылыб,
Эрни-бурну къан болуб.
Тёрт санына тер уруб,
Бёрю келди тийреге —
Бугъунургъа юлеге.
Арбазлагъа кирирге
Адамладан кьоркъа эд.
Тынчырагъын билирге —
Ерге-энишге джорта эд.

Юй артында ойланыб,
Кёкге къараб эснеди,
Кюнгурушда сойланыб
Бир киштикни эследи.
Кёзлеринден тёнгереп
Джыламукъла ташлады,
Къуйругъундан чегелеб
Былай айтыб башлады:

— Киштик, джаным, акъыллы!
Манга шокла атылды.
Мени сюрюб джетелле —
Саудан тулукъ этелле.
Арбазлада юледе,
Сен джашагъан тийреде —
Нимысына уяллыкъ —
Кимди кьонакъ кьояллыкъ?

Киштик турду кёрюрге,
Джол кёргюздю бёрюге:
— Салам айт да, кир юйге
Кийик улу Алийге.
— Алийгеми?
— Алийге.

— Арбазында парийге
Тууайлатыб тутдурур,
Хатерими кёрмейин,
Мени саулай джутдурур:
Кёб болмайын джууукъда,
Джауум кече сууукъда.
Бау ичине кирмейин,
Арбазында джатханем,
Къарангыда билмейин
Таначыгъын къабханем!
— Шахым улу Чомакъгъа —
Барсанг, алыр кьонакъгъа.

— Ортабызда тил джюрюб,
 (Хатам джокъду мен билиб)
 Ол айтыудан джети мал,
 Аны меннге дерти бар.
 — Бусагъатдан мычымай,
 Башынг къалды айыбха,
 Сен салыб бар джунчумай
 Батчаланы Найыбха.
 — Найыб мени джаулайды,
 Бир текечик даулайды.
 — Джорт алесе алайгъа —
 Лайпанланы Шамайгъа.
 — Шамайгъамы?
 — Шамайгъа.
 — Тас болгъанды бек эртде
 Бир бугъачыгъы джерке.
 Ким эгенин билмеди,
 Аны ючюн мени суймейди!..
 — Аманлыкъгъа юрениб,
 Къарнынг джерге суйрелиб,
 Сагъыш этсем, къорарыкъ,
 Хаталадан тѣбесе,
 Сени юйюне къоярыкъ —
 Киши джокъду, кѣресе.
 Кесинг сюрген сабанлыкъ —
 Санга азыкъ-аш болду.
 Кесинг этген аманлыкъ —
 Таякъ болду, таш болду!..

Киштик сѣзюн бошаргъа
 Итле бла уучула
 Хырылдашыб джетдиле,
 Ура кириб бѣрюню.
 Саудан тулукъ этдиле.

Соруула бла ишле.

1. Киштик бла бѣрюню ушагъы нени ачыкълады?
2. Бѣрюню сыфаты бла къаллай адамла айгъакъянадыла?
3. «Биреуно бѣркюн алсанг, бѣркюнге сакъ бол»,—деген нарт сѣзню магъанасын баснягъа къалай келишдирирге боллукъду?
4. Басняны джарашуу халына, тилине багъа беригиз, таб сѣзлени, фразаланы табыгъыз.
5. Басняны азбар этигиз.
6. Бу басняны магъанасына джараша, кесигиз да нарт сѣзле джазыгъыз.

Къочхарланы Къасбот (1834—1940)

Къочхарланы (Багъыр улу) Къасбот 1834 джыл Учкуланда джарлы юйдегиде туугъанды. Атасы Багъыр, ол ёлгенден сора кеси кёб джылланы байлагъа джалчы болуб ишлегендиде.

Къасбот кеси сынагъан, кёрген, эшитген затларыны юсюнден бек джаш заманында огъунакъ джырла этиб башлагъанды. Узаймай уста, пахмалу джырчыны аты бютеу Къарачайгъа айтылады. XIX ёмюрню аягына ол къарачай халкъны эм белгили, эм бек суйген джырчыларыны бири болады. Патчахлыкъны, унукъдуруучуланы айгъакълаб, урунганланы джакълагъаны ючюн суйгенди аны халкъ.

Багъыр улу Къасбот мардасыз кёб джыр, поэма, ийнар этгенди, алай а бизге аланы бир кесеги джетгенди. Къасбот «Джандар», «Баракъ», «Къанамат», «Гапалау», «Эски аскерчиле», «Дебош» деген джырларында патчахлыкъны заманында урунган халкъны кыйналыб джашагъанын, аны бушууун кёргюзеди. «Хорасан» бла «Айджаякъ» деген лирика поэмаларында ол таза суймеклигини юсюнден айтады, таулу тиширыуну суйюмлю сыфатын, аны ариу шартларын ачыкълайды. Бу башында айтылгъан джырла эртдеден огъуна халкъ джырла болуб бошагъандыла. Алагъа бюгюн да адамла бек суйюб тынгылайдыла.

Уллу Октябрь социалист революциягъа Къасбот 80-дан артыкъ джыл болгъан къарт болуб тюбегенди. Урунганлагъа насыб берген революциягъа ол бютеу халкъыбыз бла бирге къууанганды, кеси айтханлай. джангыдан джаш болуб, джырлаб тебегенди. Совет власть болгъандан сора этген джырларында ол джангы джашауну, Ленини, партияны юсюнден бек терең эмда таб, ариу айтады. («Джаш болдум», «Ленин», «Сабийлеге», «Мюрзеу джыйыу»). 1939—1940 джыллада Къасботну ондан артыкъ

джыры («Бессмертие», «Моя Родина», «Песня о Чкалове-джигите» д.а.к.) орус тилге кёчюрюлюб чыгъады, къарачай халкъ джырчыны аты башха къарнаш халкълагъа да белгили болады.

Багъыр улу Къасбот 1940 джыл 24 декабрда 106 джыл болуб, ёлгенди.

АИДЖАЯКЪ.

Башлаб айтайым алгъа башындан.
Суюлюб тебрегенем къашындан.
Акылымы алдынг башымдан,
Сени амалтын хауле болдум къошумдан.
Кёзлеринг кёзюр ойнайла,
Сёзлеринг джюрек байлайла,
Ариуну эшиги джабылсын —
Ариуну кёбле сайлайла.
Ой, къаб-къара къашларынг,
Джибек аркъан кибиқ чачларынг,
Бир да мени эсимде болмайын,
Бек алгъа кесинг башладынг.
Баш азауунга сени къарайма.
Джангыздан сора сени тишинг джожъ,
Заманы озгъан энди, къарт гяуур,
Ариу къызла бла бир да ишинг джожъ.
— Ой, Голалада ариу мёлекле,
Алада уа болур балий терекле,
Ала джайда джашил чагъалла,
Къызыл бишиб тюблерине агъалла.
Да сени кибиқ ол ариулары
Мени кибиқ тишсиз къартла табалла.
Сен тишлериме бир да къарама —
Замансыз, чакъсыз ала агъалла.
Ой сыртдан аууб баралла
Къантору джылкъыланы аллары,
Сары алтын, акъ кюмюш кёреме
Ариу Айджаякъны санлары.
Худжу къалсын, алай бош къалсын
Къасботну кютген маллары,
Мен ат джерими салгъанма
Джылкъыда сары тарпаннга,
Уллу тору атымы берликме
Айджаякъны манга табаннга.
Сары тарпаннга мен джер салдым,
Ариу Айджаякъгъа ёч салдым.
Биз урум халкъда джашайбыз,
Туз бла ётмек ашайбыз.

Джюр, Айджаякъ, Тебердиге кетейик.
 Биз Тебердиде джашарбыз,
 Орус печи бла юй салыб,
 Кюн ортагъа дери джатарбыз
 Печибизни артындан чюй салыб,
 Къышыбыз къыйын келгенди,
 Джазгъа чыкъсакъ, турурек
 Ийнар эте, ойнай, кюу салыб.
 Кенг арбазынг тар болсун.
 Атлыла ойнаб чабмазлай,
 Сен дуниядан тас болгъун,
 Къарт ананг излеб табмазлай.
 Ой, кёкню къалын булуту,
 Ол къара джерни джабыуу.
 Иги сагъац бирге болгъаед
 Эки да суйгенни джазыуу.
 Мен кёкге бачхыч салгъанма
 Булутланы кенгиге чачаргъа,
 Аллах эки къанат бергеед
 Айджаякъны алыб къачаргъа.
 Ой, джылкылада тору аджир.
 Ол башын салады тузакъгъа,
 Ишибиз къысха келгенед —
 Джууукъла иелле узакъгъа.
 Тузакъды деб да къоймайла
 Мени къолумдагъы къурукъгъа.
 Айджаякъны сюеме, не этейим,
 Ол юретир ёзден къылыкъгъа.
 Ой, джылкылада къарт байтал
 Акт.туякъ ариу тай табар,
 Джалгъан дунияны юсюнде
 Айджаякъдан ариу ким табар!..

ДЖАШ БОЛДУМ.

Бу назмуда Къочхар улу Къасбот Улуу Октябрь социалист революциядан сора Партияны кючу бла ууакъ миллетле баш эркинлик табыб, насыблы джашаб башлагъанларын, Совет джуртубузгъа, партиягъа кесини терен суймеклигин кёргюзеди.

Назмуда патчахлыкъ властны зор закону халкъгъа, аны ичинде джырчыны кесини да не тукъум къыйынлыкъ бериб тургъаны суратланады.

ДЖАШ БОЛДУМ.

Къара кюнледе кечем тубан, кюнюм чарс,
 Кёб заманланы болуб турдула кёзлерим тас.
 Байланы, бийлени къолунда,

Патчахлыкны властыны зорунда
Ненча джылланы кѣб артыкълыкъла сынаб,
Саң кыйынымы табмай, хар кюнде джылаб.
Бу артыкълыкъда мен кыйынлыны кѣб кюнлерим кетдиле,
Ол къан ичген къуртла, кир законла кѣб артыкълыкъла
этдиле.

Джалдан юйюме кыйтыб келсем,
Юйюм гырджынсыз тура эди.
Бу кыйынлыкъда джашаялмайын,
Атам кѣб сагъышла къура эди.

Байланы, бийлени залимлигинден
Атам саулай, ёксюзлюк сынадым.
Кесим кирик кѣб джарлыланы
Кѣрюб, чыдаялмай, джыладым.

Эски закон, къара, кир закон
Кѣб джарлыланы тас этди.
Ленинни джарыкъ ёмюрю
Мени джангыдан туугъан джаш этди.

Энди мен джангыдан туугъанма
Къарачайда ариу таулагъа,
Сыйлы партия меннге бергенди
Бу эркинликни саугъагъа.

Джуртуму ёрге ёсдюрюб барады
Ударниклени къоллары,
Менича джырчыла бары джырлайла.
Ачыкъ болгъанды джоллары.

Совет власта мен да джырлайма
Джангы джашауну юсюнден,
Къан ичгенле бизден кетдиле
Сыйлы партияны кючюнден.

Эндиге дери джюз джылымдан эсе,
Энди онбеш джылым баш болду,
Байла, бийле барысы
Бизни дуниядан тас болду.

Совет къралда джарыкълыкъ джа-
шайды,

Джас майда чакъгъан ханс кирик.
Сыйлы Лениннге джырла джазама,
Онбеш джылы толгъан джаш кирик.

Мен онбеш джыл тергеб турама
Совет власта атыма,
Уруш болгъанлай, мен да чыгъарыкъма,
Бир джау келелмез къатыма.

Мени сыйлы джуртума этген джырларым
Чырт джетмейдиле кѣлюме,
Джуртха ёшюн салгъан джауланы
Джибермем сыйлы джериме.

Кѣб тенгизле кѣуршалаб туралла
Мени джуртуму джагъасын,
Бизни партиябыз бере, таба биледи
Кѣарт джырчылары багъасын.

Колхозларыбыз кенг джерле алыб,
Тюзледе сабан сюрелле.
Стахановчула кѣбден кѣб болуб,
Этер ишлерин билелле.

Соруула.

1. Патчахлыкны заманында джарлы халкны джашауу кѣалай эди?
Джырчы ол джашауну кѣалай эпитетле, метафорала бла суратлайды?
2. Ленинге, партиягъа джырчы не ючюн махтау салады?

ЛЕНИН.

«Ленин» деген назмуну Къасбот Владимир Ильич ёлгенинде этгенди. Назмуда Ленин кесини осиятында партияны кирсиз тутаргъа аманат этгенин, урунганланы Ленинни ёлгенине мардасыз уллу бушууларын, Ленинни иши ёлмезлигин суратлайды.

ЛЕНИН.

Ленин бизге джашауу бериб кетгенди.
Барыбызгъа ол осият этгенди
Партияны ариу, кирсиз сакъларгъа,
Урунганланы ит кѣауумдан джакъларгъа,
Алдан алгъа хаман хорлаб атларгъа.
Хорламланы онла бла кѣатларгъа.
Кѣаргъаны, кѣузгъунну билген тилин.
Джашауну узакъдан кѣрген Ленин,
Джокъду бизни арабызда ол бюгюн,
Алай а джарытад ол тийирген кюн.
Ленин келгенлей, ууалдыла джаула, тушманла,
Ленинни ёлгенин эшитиб джылалла урунганла,
Алтын кимсан бла джазылгъанды Ленинни сынына.
Накѣут-налмаз салыныбды кешенесине.
Урунганны минут сайын ол тюшеди эсине.
Ленинни кѣреши акъыл бла тюзлюк эди,
Он бармагъы аны алтын терек эди.
Ленин тууб, урунганланы шох этди,
Адам джекген кѣауумланы джокъ этди.

Ленини аты джашарыкъды ёмюрлеге,
Аны иши юлгюлюдю кёб эрлеге.
Партиягъа бизни этгенди Ленин аманат.
Джашауубуз сейирликди,аламат.

Соруула бла иш.

1. Джырчы назмусунда Ленини сыфатын къалай береди?
2. «Къаргъаны, къузгъунну билген тилин», деб Ленинге джырчы нек айтады?
3. Ленини юсюнден айтылгъан таб сёзлени тетрадарыгъызгъа джазыгъыз.
4. Ленини юсюнден мындан сора да къайсы чыгъармаланы билесиз, эм да аланы кимле джазгъандыла?
5. Назмуну азбар этигиз.

Джанибекланы
Аппа (Къалай
улу)
(1860—1934)

Джанибекланы Аппа Къалагерийни джашы (Къалай улу псевдонимиди), къартла айтыугъа кёре, 1860 джылгъа джууукъ джыллада Учкуланда кесини къыйыны бла урунуб джашагъан джарлы эллини юдегисинде туугъанды.

Аппа — юйюр тамада — джарлылыкъны, джашауда кемликни эртдеден огъуна сынай, закон да патчахлыкъ власть да байны джакълагъанын кёре, джаш джылларын ашырады. Ол, джети-сегиз джылы толгъандан башлаб, саны-сюеги къатхан джаш болгъучу, эл малны кютюб айланады.

Акыл-балыкъ болуб башлагъанлай, Аппа тегерегинде зорлукъну керюб, анга тезелмей, патчахлыкъ закон элге орнатхан администрациягъа, байлагъа аууз джетдире, самаркъау, селеке, хиликге эте джашайды. Ол себеден Аппа бла элли администрациясыны арасы табсыз болгъанды. Бай къауум Аппагъа тик къарабызындан тюшюб, кюнден кюннге аны джашауун таргъа тыя башлагъанларында, ол хаджиретликге чыкыгъанды. Юч джылны хаджирет болуб айланады. Алай болса да халкъны джарлысы анга болушуб, азыгъын, кийимин баджарыб, сууукъ кезден сакълаб турады. Халкъ анга джюрегини разылыгъын, суймеклигин танытады.

Бир кюн Аппа Джанибеклагъа джууукъ джетген, ёксюзлени асыраб тургъан, Эзиладан бир къатынны юйюне келиб, азыкъ къайгыты эте тургъанлай, мыртазакъла сезиб, юйню тегерегин къуршалайдыла. Ол кюн Аппа тутулады. Ол төрт джылны кюнню кезюн кермей, джер тюбюнде бойну бла тачка тартыб тургъанды.

Аппа бир талай джылдан амнистиягъа тюшюб, башына бош болады. Кёб турмайын Къалай улу дагъыда тутулады. Эки кере тутулуб, патчахны тюремелеринде 12 джылны тургъанды.

Къарачайгъа къайтыб келсе да, элде джарашыб джашаб тургъа Аппагъа мадар табылмагъанды. Ол малчы къошланы би-

ринден бириче кёче кьонактыкыда, ат белинде, бир кюн токъ болса, экинчи кюн ач бола, талай джылны джашайды.

Уллу Октябрь социалист революция Аппагъа эркинлик берди. Ол рахат джашаргъа мадар табды.

Гитче Къарачайгъа джангы элле тюшюб башлагъанларында, Къалай улу Аппа, юйдегили, межамлы болур мурад бла, Къызыл Покун элде кесине джер алады. Алай болса да, Аппаны джылы уллайгъан эди, заманы кетген эди, ол межам ишлеб элге джерлешелмеди, юйдеги да къураялмады.

Къарачай халкыны эм сейир адамларыны бири, поэт-сатирик, поэт-юморист, импровизатор Джанибекланы Аппа Къызыл Покун элде 1934 джылда кесини эгечи Джулдузну юйюнде ауушханды. Къабыры Къызыл Покундады.

КЪОШ НЕГЕРЛЕ.

Бу чам джырды. Джырда Къалай улу байланы адамлыкъсызлыкъларын, къызгъанчылыкъларын кёрдюзеди.

КЪОШ НЕГЕРЛЕ.

Тамбийланы Сога, Хабчаланы Байра,
Мечире улу Хоча, Теке улу Юнюс,
Малийхан улу Кърым-Герий, Айбазланы Хаджай,
Джаракчыкъ улу Чомай, Хурланы Ганга,
Чотчаланы Джаша, Батдыланы Юзейир,
Деболаны Джайылгъан, Бархоз улу Абдулла,
Шибнижия улу Макара, Къызылалий улу Идирис,
Элкъанланы Домакай, Тотуркъулланы Гырау бла Шамайыл,
Хабчаланы Тока, Лайпанланы Мырзакъул,
Полковой командирлери Дудаланы тюксюз Къасбот.
Къызгъанчылары, къазан кырыучулары Баракчыкъ улу Мырза-
Байрамукъланы Тырнакъ Бекир-Хаджи.
Гырджын приказчиклери Къарданланы Локъман Хаджи —
Бу къауум адам негер болдула,
Кышлыкъ изледиле кыш турургъа.
Джылы джер, ышыкъ джер,
Къарай тебретиле кышлыкълагъа;
Аман Къолда, Джалан Къолда, Джараклыда,
Джюмертгенде, Джантуугъан Къалада,
Багъатыр Талада,
Тууарчы Орунда,
Гюрбеджи Дорбунда.
Тешик Ташда, Чучхур Артында,
Хушту Башында —
Барысын да джаратмадыла.

Барысы да бир акъыл болуб, сора сайладыла
Бурмамут Башын.
Мекям ишледиле.
Тууар орунлары балдыргъан къаурадан,
Къой баулары марал-чѳб-башындан,
Джашай турдула алайда,
Таналары кыш кыызгъандан къотур болдула,
Оноулашыб, къотургъа дарман табдыла:
Нарсаны петегеннге къошакъ этмей,
Эртден сайын къотур таналаны джууаргъа.
Нарсанадан петеген ташыучу — Чыгырчыкъ улу Эза,
Тамбийланы Башчы-Хаджини джашы чабырлыкъэрин Салим,
Юслерине туруб оноу этиучю — Ачау улу Хаджи-Умар.
Былай бла Нарсаланы петегенсиз эте, джазгъа чыкъдыла.
Джазгъа чыгыб айырылгъынчы ол бѳлек адам
Бир бири бла гъыр-мыр болдула.
Бир бирлерине ачыуландыла.
Бурмамут Башындан ким къазанын,
Ким чоюнун, ким къашыгъын атдыла.
Аланы джай кырдыкда схауатчыла табдыла.
Бир сыннга кышыккыны да къоймай
Джыйгъан лапарлары чыгъа эди.

Соруу.

1. Джырчы адамны юсюнде не тукъум халилени самаркъау этеди эмда къаллай сѳз мадарла бла сѳфатлайды?

НАРСАНАДАГЪЫ КЪАРАЧАЙ БАЙЛА.

Джарлы къарачайлыла малларына кечинмек излей,
Чабырларын суйрей, тау ауушладан ауалла.
Нарсанадагъы къарачай байла уа
Асыры къутургъандан адамлыкъларын джоялла.

* * *

Эл джыйылгъаннга чакъырылсала да
Джарлыла бла джазыккъла,
Алагъа оноу сормадыла
Уллукарын базыкъла.

Мечиланы
Кязим
(1859—1945)

Мечиланы Кязим кѣб тюрлю халкъны джашауун сынагъан, билген поэтди. Ол дунягъа атлары айтылыб тургъан шаркъ поэтлени чыгъармалары бла шагърей болгъанды.

1920—1930-чу джыллада литературагъа джангы къошулгъанлагъа Кязим уллу болушлукъ этгенди. Аны аллай болушлугъу джангы джаза тебрегенлеге огъай, абадан поэтлеге да тийгенлей турады. Отарланы Керим, Кязимни сѣзюн «ат багъасы» эте, былай джазады:

Уллу назмучу, тюзлюкню ёкюлю,
Халкъынга къойгъанса ашхы сѣзюнгю.
Аны джукълаталмагъанд бушуу кюлю,
Сѣзюнг энтда душманлагъа къаршчы сюнгюд.

Къралда белгили поэт Къулийланы Къайсын, Кязимни эсге тюшюре, аны тау бла, кѣк терек бла, тубанны эки джарыб сюелген акъ къая бла, ёмюрде арый билмеген, тохтаусуз алгъа баргъан атлы бла тенглешидиреди.

Кязим кесини джашаууна халкъгъа къаллай бир джарагъанына кѣре багъа береди. Ол кесин къыйын заманда халкъны келечисине санагъанын «Джаралы джугъутур» деген поэмасында айтады:

«Келечиге ёлюм джокъ» —
Деген сѣз джюрюйд халкъда.
Халкъымы келечиси
Болдум къыйын сагъатда.

БИОГРАФИЯСЫ ЭМДА ТВОРЧЕСТВО ДЖОЛУ.

Кязим 1859-чу джыл Шыкъы деген элде джарлы юдегиде туугъанды. Аны атасы Беккини бийле эки-юч кере бир бирлерине сагъандыла. Алай болса да Бекки тутхан ишин деменгили тындыр-

гъан уста темирчи болгъанды. Джашы Кязимни да гитчелей темирчиликге юретгенди. Ёлюб кетгинчиге дери да Кязим ол ишин къоймагъанды. Ол себебден Кязимни юсюнден джазгъан заманда, аны гюрбеджисин да сагъынмай къоймайдыла.

Кязимни гюрбеджисине кёб адам келгенди. Хар келген а кесини кыйын джашауун, джюрек джарсыуун айгханды. Ол себебден Кязим халкъны джашауун толу билгенди. Анасындан асхакъ туугъаны себебли, талай назмусунда ол, «муну джазгъан асхакъ Кязим», деб башхартады.

Тенглик, тюзлюк болмагъанын Кязим эртде билгенди. Ол артыкъсыз да бек тиширыулары кюн кёрмегенлерине кыйналгъанды. Аны 1898-чи джыл джазылгъан «Тарыгъу» деген биринчи абадан назмусу да тиширыулары баш эркинликлери болмагъаныны юсюнденди.

Не кыйынлыкъ, не учузлукъ
Къалмады мен сынамагъан.
Къадар джылда шо бир кече
Озмады мен джыламагъан.

(Тарыгъу).

Кязим кеси иги билген затлары юслеринден джазыб тебрегенди. «Тарыгъу» деген назмусуну къалай джазылгъаныны юсюнден Кязим былай айтады: «Бир кюн меннге бир тиширыу келди. Ол кесини къаргъышлыкъ кыйын джашауундан хапар айтыб тарыкъды. Ол кеси соймей турганлай, джууукълары аны бир огъурсуз бай къартха эрге бергендиле. Ол тиширыу кеси уа бир джарлы юйюрню кызы болгъанды, кеси да бир чырайлы, батыр, джигит джашны суйгенди. Ол насыбсыз тиширыу кесини хапарын айта туруб, ачы джылай эди. Аны биргесине мен да джылай эдим. Ол кетгенлей а, аны юсюнден ма бу барыгъыз да билген джырны джазгъан эдим»

Кязим гитчелей огъуна араб харифлеге юрениб, окъуй тебрегенди. Атасы да, эфенди болса, деб джоралагъанды. Алай а Кязим эфендилик джолну сайламагъанды. Аны юйдегиси ауур болса да (Кязимни сегиз джашы бла беш кызы болгъанды), ол аланы мангылай кыйыны бла асыраргъа кюрешгенди.

Фахмулу поэт, халкъыны кыйын джашауун кёрюб, эртдеден огъуна анга джарсыб турганды:

Къарыусузлагъа хайырым тийсин деб,
Эски гюрбеджимде темир тюеме...
Халкъыма джетген азаблыкъны кёрюб,
Гюрбеджимдеги темирча, кюеме.

Кязим шаркъ къраллада «джандет топракълы» джерледе ала-мат джашау барды деб эштиб, 1910—1911 джыллада элни болуш-лугъу бла Меккагъа юч кере барады. Алай а Кязим анда урунган халкъны джашауунда иги джукъ кёрмейди. «Джарлыгъа къайда да кюн джокъ» деген сёзню тюзлюгюн Кязим анда да кёреди:

Кеме бла тенгизледен да ётдюм,
Тюркию, Арабны халкъларын да кёрдюм:
Хар къайда да джарлы джарлыча джашайд,
Къарыулу къарыусузну этин ашайд.

Кязим джашауларын кечинмек бла ашыргъан таулула бла араблыланы джашауларын тенгleshдиреди:

Араблыны кёзлери да, таулуны кёзлерича,
Бушуудан тоб-толуду.
Хар джерде бушуу кёблюгюн кёреме,
Хар факъыргъа саламымы береме.

Кябагъа хаджиликге баргъанла «джандет топракълы» джерлени махтаб келгендиле, Кязим а ол джерлени барысындан да кесини ташлы ёзенин багъалы кёргенди:

Багдадха, Стамбулгъа да бардым,
Мекканы Кяба ташына баш урдум,
Алай къайтханда джарлы джериме,
Анама джангыдан туугъанча болдум!

Кязим«джандет топракълы» джерледе да артыкълыкъдан, адам хакъ ашаудан башха джукъ кёрмегенинде, халкъгъа насыб къайдан келлигин билмей, арсар болады. Дин китабладан хайыр чыгъар деб ышаныб, кёб окъудум, алай а энди насыб къайдагъысын билмейме, дейди. Насыб джокъламагъанлыкъгъа уа, къыйынлыкъ сормай-ормай кюн сайын кеси тау элlege кириб келгенине джарсыйды. Бир болушлукъ нек болмайды деб, аллахны кесинден даулайды:

Аллах! Аллах! Кёрмеймисе таулары?
Башларын къайгъы чал этгенд аланы.

Халкъгъа насыб азлей, Кязим не бек къыйналыргъа да хазырды:

Халкъ насыбы къайдагъысын билсемед,
Джюрегими мен ат этиб джетерем,
Арабызда къан ырхыла барса да,
Джюрегими къайыкъ этиб ётерем.

Алай а Кязим кёлюн аман этмейди, чыртда тюнгюлюб къалмайды. Таула сууукъгъа, джелге, къаргъа, бузгъа чыдаб тургъанча, сен да алай чыда хар не затха да, дейди халкъына. Ол насыбдан умут юзюб къоймайды:

Къама, окъ джара да кёб саныбызда,
Тауда ташча, кёб къайгъы джаныбызда.
Биз аланы барына да чыдайбыз,
Иги муратны юзмейин турабыз.

Алай болса да Кязим ол къыйын джыллада да урунууну, ишленмекликни, адамлыкъны юсюнден джазады. 1901-чи джыл «Ачыкъ сёз» деген назмусунда тилчи, ётюрюкчю, сёзчю, къоркъакъ адамлагъа сёгюм салады. 1910-чу джыл «Ишлеген», 1912-чи джыл а «Тюзлюк» деген назмуларын джазады.

Кязим тиширыула да окъургъа керекдиле деб биринчи айтхан таулуладанды. 1910-чу джыл Арабдан юйюне назму бла джазгъан письмосунда кызларына окъугъанлай турургъа кереклисин айтады:

Окъуй, окъуй турсунла
Айшат бла Хафисат:
Джокъду джерин юсюнде
Окъуудан багъалы зат.

1914-чю джыл капиталист къралла Биринчи дуня къазауатны ачханларында, Кязим, къыйынлыкъланы кёрюб, джарсыйды, урушну ачханлагъа, урушну сюйгенлеге налат береди:

Дуня къан урушха киргенд,
Тынчлыкълны атасы ёлгенд.
Патчахха аман кюн келгенд,
Халкъны халкъгъа душман этгенд.

Къазауатны эмда патчахлыкълны халкъгъа заранлары айтхан бла Кязим, халкъ эндиге дери тёзе келсе да, мындан ары халкъ баш эркинлиги ючюн кюрешиуге хазырланнгъын билдиреди:

Муну айтхан асхакъ Кязим,
Джылай, джылай эки кёзюм.
Сизге айтама: ахыр сёзюм—
Къалмагъанды бизде тёзюм.

Уллу Октябрь социалист революциядан сора этген назмуларында Кязим джангы, джарыкъ, насыб джашауну, тенгликни, тюзлюкню, шохлукъну юсюнден джазады. Совет власть салгъан джашау Кязимни эртдеден кюсеб тургъан джашауу болады, алай а Кязим арт джыллагъа дери аллай насыб къайдан келирге боллугъун сезалмагъанды.

1918-чи джыл Кязим «Солтан-Хамитни джырын» этеди, 1920-чы джыл граждан къазауатда ёлген джашы Мухамматха назму этеди.

Кязим энди Россияны бютеу халкъларына насыбны коммунист партия келтиргенин биледи, ол партиягъа да Ленин башчылыкъ этгени Кязимни къуандырады. Кязимни 1924-чю джыл джазылгъан «Ленин» деген назмусу къарачайлыланы, малкъарлыланы литератураларында Ленинни юсюнден эм алгъа джазылгъан назмуланы бириди. Поэт ишчи-элли бир болуб, патчахны аудургъанларын айтады. Адамланы игилери Ленинни джолун тутадыла, Ленин батмазлыкъ кюндю, партия уа джашауубузну ара багъанасыды, дейди.

Ленинди тюзлюкню джолу,
Джокъду адам андан уллу.
Аны джолу бла барыр
Емюрледе адам улу.

«Окъуюкъ» деген назмусунда билимге махтау, сый бериледи. «Билим ат болуб чабады, къуш болуб кёкде учады, чабакъча, тенгиз тюрюнде батхан кемени табады».

Билим бизге джолну керир,
Билим бизге насыб берир,
Ленини окъууу бла
Сокъур дунияны кёрюр.

Патчахлыкъны заманында этилген назмуларында Кязим хаман тенгсизликни, кюнсюзлюкню юслеринден айта, джюрегим отдача кюеди, дей эди, энди уа эркин дунияда къууана, тебсей, ойнай, джырлай билирге керекди, дейди:

Бююн а той, къууанч да бизнидиле,
Бююн а кийим да, аш да бизнидиле,
Бююн джыр да, назму да бизнидиле,
Бююн халкъла къарнашдыла, тенгдиле.

Кязим энди назмуларында ара байлыкъны не къадар ёсдюрюрге чакътырады. Насыбыбызны тамалы Ленини джолунда миллетлени къарнаш шохлукъларыды дейди:

Джангы джашауну джашлары,
Тюзлюкню тенг къарнашлары,
Таулу, орус, таджик — бары
Советлени уланлары —
Биз Ленини джашларыбыз,
Партияны джаш къушларыбыз.

1941-чи джыл фашист Германия къазауат ачханында, Кязим «Биз хорларбыз» деб, джаугъа къаршчы назму этеди.

Кязим, кеси ёлсе да, аны поэзиясы халкъда ёмюрлеге джашарын билгенди. Поэтни бу тизгинлери анга шагъатлыкъ этедиле:

Елюм келир, итим чабыб тыялмаз.
Елюм келир, джашым тутуб джыгъалмаз,
Елюм келир, мени дунияда къоймаз,
Алай ол назму къаламы оялмаз.

Кязимни назмулары, поэмалары къуру ана тилде чыкъгъан бла къалмай, орус тилге кёчюрюлюб, саулай къралыбызда белгили болгъандыла.

Къулийланы Къайсын Кязимни юсюнден былай айтханды: «Биз барыбыз да мынча джылны ичинде аны поэзиясыны отджагъасында джылынабыз... Биз аны чыгъармаларында халкъыбызны, узакъ джерибизни тюрсюнюн да кёребиз.. Меннге Кязимни юсюнден къуру бир-эки сёз бла айтыб кюяргъа керек болса, фахму бла акъыл, дер эдим».

«ТЮЗЛЮК», «ИГИ СЕЗ», «ИШЛЕГЕН».

Кязим джашауда юч затха бек багъа бергенди: тюзлюк, урунуу, иги сёз. Джерни башында ёмюрлени узагъына кёб тюрлю затха тюрленмеклик келсе да, тюзлюкге джукъ боллукъ тюрлю, ол энди-ге дери кёб кыйынлыкъдан къутула келгенди, мындан ары да душ-

манла тюзлюкге джукъ да эталлыкъ тюлдюле, дейди поэт. Ол тюзлюкден бек керекликге джукъну санамайды.

«Тюзлюк» деген назму 1912-чи джыл джазылгъанды. Ол заманда джер юсюнде тюзлюк болмагъанды, алай а Қязим кеч-эртде болса да тюзлюкню тутхан адамлагъа кюн чыгъар деб ышанганнын билдиреди.

«Ишлеген» деген назмусун поэт 1910-чу джыл джазгъанды. Иш-лемеген адамгъа не заманда да къайда да сый берилмегенди, алай а Октябрь революциягъа дери ишлеб урунуб, тёрт санларын туюб юрешгенле хакъ да, сый да, джашау да табмагъандыла. Мюлк иелери уа, кеслери мангылай тер текмегенлей, джашауну кегетлерин аладыла, аны бла да къалмай, ишлеб, кечелерин-кюнлерин урунууда ашыргъанланы кеслерича адамгъа санамайдыла.

Джашауну тутуругъу урунууду, ол себебден джашауну иеси да ишлеген адам болургъа керекди, деген магъананы джазады Қязим. Қязим назмусун къысха, кесгин, ачыкъ тилде, кимни да ойлашдырырча джазгъанды. Назмуну бир къауум тизгинлери нарт сёзлеге ушайдыла.

«Иги сёз» деген назмусун Қязим 1905-чи джыл джазгъанды. Не заманда да таулула иги сёзге уллу багъа бере келгендиле. «Иги сёз — ат багъасы» деб нарт сёз да барды. Иги сёз урунганнга тюз къуллукъ этгенди. Ол себебден поэт иги сёз «зулмугъа кебин бичеди», «байгъа муджурача тиеди» джарлы юйге ёкюлча киреди» деб джазады.

Назмуну талай тизгини нарт сёзлеге къошулуб бошагъанды.

СОЛТАН-ХАМИТНИ ДЖЫРЫ.

Бу джыр тау элге эм бек джайылгъан джырланы бириди, аны бла бирча, бу джыр Октябрь революциядан сора этилген биринчи джырладанды.

Қылабекланы Солтан-Хамит патчахлыкъны заманында, артыкълыкъгъа бой салмай, абрек болуб айланганды. Қязим бла Солтан-Хамит бир-бирлерин иги таныгъандыла. 1917-чи джылдан башлаб Солтан-Хамит Шымал Кавказда совет власть салыр ючюн юрешиб тебренгенди. 1918-чи джыл Терк башында акъ офицерле эки тау элни бир бирлерине удугъандыла. Дженгил огъуна эки джанындан да шок атыну тыяргъа керек болгъанды. С. М. Кировну башчылыгъы бла Солтан-Хамит эмда башхала керексизге бир бирлерин ёлтюрюню тыяргъа деб, бир бет-джандан бирине кёче, эки къауумуну да джангылгъанларын, кеслерин алдатханларын ангылатыргъа юрешгендиле. Ол кёзюуде совет власты джаулары Кировну ёлтюрюрге оноулашхандыла. Акъ офицер Кировну ышанга салгъанын кёрюб, башха мадар этерге кеч болгъаны себебли, Солтан-Хамит эрлай тюз къатында

тургъан Кировну къучакълайды. Олсагъат герох атылыб, окъ Солтан-Хамитни тюз кёкюрегинден тиеди. Киров суйген тенги джигит Солтан-Хамитни ёлгенине уллу бушуу этеди.

Солтан-Хамит айтыб, Киров Мечиевден хапарлы болгъанды. Ол себебден Киров, Солтан-Хамитге джыр этсин деб, Кязимге атлы ийгенди. Кязим да бу джырны андан сора этгенди.

Джырда Солтан-Хамитни ёлгенине къыйналыу айтылыб къалмайды. Ёлгенини юсюнден айтылгъанлыкъгъа, бу кюу тюлдю, джигитликге этилген джырды.

ДЖАРАЛЫ ДЖУГЪУТУР.

(Поэма).

Мечиланы Кязим «Джаралы джугъутур» деген поэмасындан сора джукъ джазмай къойса да, ол уллу поэтге саналгъанлай къаллыкъ эди. Кязим бу терен магъаналы поэмасын 1917-чи джыл джазгъанды. Ол кёзюу Россияда революцион къозгъалыула джангы джукъланыб тургъан кёзюу болгъанды. Урунган халкъны хар бир эркинлиги сыйырылгъанды, залимле сыйралмай къалгъан джангыз сёз, хапар эмда джырдыла, дейди поэт.

ПОЭМАНЫ ТЕМАСЫ ЭМДА ИННЕТИ.

Поэманы темасы—кеси къыйыны бла джашаб тургъан тюз иннетли уучуну, бир терслиги болмагъанлай, артыкълыкъ кёл-тюргенин, бир джангыз джарыкъ кюню болмагъанын кёргюзтюдю. Ол теманы ачыкълай, Кязим уучуну юйдегисини джашаугъа къалай къарагъанын эмда бийни урунган халкъгъа къалай къарагъанын ачыкълайды. Поэманы иннети баш эркинлик ючюн, тюзлюк ючюн, тенглик джашау ючюн кюреширге керек болгъанын ангылатыуду. Баш эркинлик болмай, джашау боллукъ тюлдю, алай а баш эркинлик ючюн бирем-бирем кюрешиу джукъ да берлик тюлдю, халкъ бирингиб, бирден, бир иннетде, бирге—алай кюреширге керекди. Уучу Хашим кесичала бла бир болуб кюрешсе, джюреги кюе-бише къаллыкъ тюл эди.

ХАШИМНЫ СЫФАТЫ.

Поэманы темасы Хашимни юсю бла ачыкъланады. Хашим уучулукъ бла кесин кечиндирирге кюрешген, тюз иннетли, таза джюрекли, ёмюрюнде кишиге хыянаты болмагъан адамды. Ол тауда бир уучу джаралы этиб кетген джугъутурну бёрю сюрюб, джугъутур да асхай-асхай къачыб баргъанын кёреди да, бёрюню ёлтюрюб, джугъутурну таулагъа бармагъа къояды. Сора, башха кийик да табмай, Хашим ингирде юйге къурулай келсе да, юйде

ашары болмаса да, алай кыйналмайды. Ол джугьутурну бёрюден кьутхаргъанына кьууанады. Шхуурсуз юйдегиси да Хашимни этгенин тюзсюнеди. Огьурсуз бий а меннге кийик эт нек келтирмегенсе деб, Хашимни муджурасы бла урады. Бийни шапалары да Хашимни туююб, эшикге атадыла.

Хашим кесини тюз, бийни уа терс болгъанын биледи, алай а тюзлюкню аны бла бир иннет болуб джакъларгъа киши табылмайды.

ПОЭМАДА АВТОРНУ СЕЗЮ.

Кязим поэманы тюз аллындан башлаб аягъына дери поэмада айтылгъанлагъа къалай къарагъаныны юсюнден джазады. Ол эм алгъа джашауну мутхузлугъун, кыйынлыгъын, кесини джюрек джарасын да айтады. Артда Хашимни джаралы джугьутургъа тенг этеди, алай а джаралы джугьутурну Хашим кьутхаргъан эди, энди Хашимни кесин а ким кьутхарсын?

Джугьутургъа ушайса,
Аныча, джараларынг
Кыйнай, алай джашайса.

Алай а Кязим Хашимни кыйынлыгъын алай тюз айтыб, былай болгъанды деб кыймайды, ол джарсуу, Хашимни джюрек джарасы, Кязимни да джюрегин эритеди. Сора артдан поэт бютеу халкъны да джаралы джугьутур бла тенгледиреди:

Ой, мени джарлы халкъым,
Кыйынлыкъда тураса,
Сен да, бир башха болмай,
Джаралы джугьутурса.

ЖАНР БЛА КОМПОЗИЦИЯ.

«Джаралы джугьутур» лиро-эпика поэмады. Аны композициясы таб кьуралгъанды. Эм алгъа Кязим халкъны кюню болмагъанындан 10 строфада джазады. Андан сора джугьутур сюрююк бла эркин айланганындан 13 строфада айтады. Дагъыда 13 строфада Хашим, бёрюню ёлтюрюб, джаралы джугьутурну кьутхаргъаны айтылады. 5 строфада, Хашим юйге кьурулай келсе да, юйдегисини анга разы болгъанын кёргюзтеди. 14 строфада Хашим бла бийни юсюнден айтылады. 12 строфада автор Хашимге кыйналгъанын айтады. 10 строфада да Кязим халкъны эмда кесини юсюнден айтады.

ТЮЗЛЮК

Оюлмаз къая дуняда—
Тюзлюкдю, кючлю джокъ андан.
Тюзлюк аджашмаз тубанда,
Ол ёлмес, кетиб къаядан.

Махтанмагъыз бай да, бий да,
Бизнича инсансыз сиз да,
Къалмазбыз биз бирибиз да,
Неди байлыкъ, мюлк да, юй да?

Тюзлюк а ёлмез, чиримез,
Аны бир къылыч да кесмез,
Залим аты теблеб кетмез,
Джюрегинден къама ётмез.

Ол кёб залим бойнун бургъанд,
Ол патчахладан къутулгъанд,
Зинданладан учуб чыкыгъанд,
Темир бугъоу джоялмагъанд.

Муну айтхан асхакъ Кязим,
Келгинчиннге меннге ёлюм,
Къысылгъынчы эки кёзюм,
Тюзлюкге къулд мени сёзюм.

Соруула бла ишле.

1. Назмуда тюзлюкню юсюнден автор не айтады?
2. Джашауда тюзлюкню магъанасын ачыкълагъыз.
3. Тюзлюкню юсюнден билген нарт сёзлеригизни айтыгъыз.

ИШЛЕГЕН.

Осал адам эринеди,
Ишлеген насыб кёреди.
Эринчеклик деген неди?
Эринчек—саудан ёледи.

Ишъегенни кёлю джарыкъ,
Ишлемеген болур арыкъ.
Дунияда биз махтау аллыкъ—
Ишди бизни къууандырлыкъ.

Ишлемесенг — азыкъсызлай,
Ишлемесенг — гырджынсызлай,
Ишлемесенг — чабырсызлай,
Ишлемесенг — намыссызлай

Айданырса, парий кибик,
Къууанмазса, дарий кийиб,
Къатынынг джашамаз суйюб,
Анаг джашар бишиб, куйюб.

Ишди дуняда кѣз джарыкъ,
Ишди бизни кѣуандырлыкъ.
Ишлегенни кѣлю джарыкъ,
Ишлемеген болур джазыкъ.

Ишле.

1. Урунуугъа махтау, сый берген, джалкъаулдукъга сѣгюм салгъан: нарт сѣз-
лени джазыгъыз...

2. «Джигерлик» деген темагъа кесигиз джашагъан джерде алчы адамланч
юсюнден юлгюле келтириб, хапар айтыгъыз.

ИГИ СЕЗ.

Иги сѣзню бычакъ кесмез,
Иги сѣзню боран элтмез,
Иги сѣз отда да кюймез,
Иги сѣзге багъа джетмез.

Иги сѣзсюз джашау неди? —
Тузсуз хантха теббе-тенгди.
Иги сѣзню айтхан эрди,
Акъылы, джюреги кенгди.

Иги сѣз халкъны кючюдю,
Зулмугъа кебин бичеди,
Ол игилени ишиди,
Осаллагъа къамчиди.

Иги сѣз къоркъгъанны билмейд,
Байгъа муджурача тиед,
Джарлы юйге ёкюлча киред,
Къыйынлыгъа ол онг беред.

Окъ джерине джетиб суууйд,
Суу да бир заманда кѣуруйд,
Иги сѣз кѣурумаз, сууумаз,
Аны киши тутуб тыймаз.

Иги сѣз джомакъды, джырды,
Иги сѣзсюз дуня тарды.
Джюрек джол да къарангыды.
Иги сѣз кѣз джарыгъынгды.
Джылы отду отджагъангда,
Ол къоруулайд душманынгдан.

Тоюнҗ, кѣуанчынҗ—иги сѣз,
Кюнҗе джубанчынҗ—иги сѣз,
Кюнҗе таянчагынҗ—иги сѣз,
Кѣаманҗ, кѣылычынҗ—иги сѣз.

Иги сѣз джол нѣгер болад,
Кѣыйын кюн биргенге барад,
Биз ълсек, иги сѣз кѣалад,
Ол сау кѣалгѣанлагѣа джарайд.

Кѣзим сѣзюн бермез сизге,
Зулмуну сѣйген бетсизле,
Мени сѣзюм нѣгерд сизге,
Таянчакѣ факѣыргѣа, ѣксюзге.

Соруула бла иш.

1. Бу назмуда кѣайсы тизгинле нарт сѣзлеге кѣошулургѣа боллукѣдула?
2. Иги сѣзню эмҗа аман сѣзню адамны джашауунда орну, магѣанасы кѣалайды?
3. Назмуну азбар этигиз.

БАРЫСЫН ДА КЕРДЮ КЯЗИМ.

Бийле ариу кие элле,
Тынч джашаргѣа сѣе элле,
Кѣулланы ишге ие элле,
Бармасала, тѣе элле.

Тынчлыкѣ бермей, джашатмайын,
Кѣулну сѣзюн ушатмайын,
Ашны игисин ашатмайын,
Кѣыйынлыкѣдан бошатмайын.

Отун ташыб, сууун алыб,
Кѣюзюде биченин чалыб,
Кѣышхыда малын багѣыб,
Сабан сѣрюб, суу сугѣарыб.

Бар деген джерине барыб,
Болмаз эди кѣулдан хариб,
Бир болмай эди джарыб,
Бийни джашына эмчек салыб,

Ешюнлерин анга салыб,
Кеси джашы ѣксюз кѣалыб,
Эки кѣзю кѣкге аралыб,
Сѣютсюзлей, ашсызлай кѣалыб.—

Алай эд хар иш хар кьайда,
Къарнаш элле бий да, бай да.
Алада эд джер да, той да,
Аланы эд тууар, кьой да.

Бизге совет власть джетди,
Зулму дуния бизден кетди,
Залимлени бойнун буудукъ,
Ол кирлени джерден кьуудукъ.

Энд аладан биз кьутулдукъ,
Джашаугъа биз эркин болдукъ,
Энди биз болмазбыз арыкъ,
Ачлыкъны артда кьалдырдыкъ.

Табарыкъбыз кийим, азыкъ,
Бизге тиймез налат кьязыкъ,
Джокъ бизни басынчакъларыкъ,
Джокъду бизге палах саллыкъ.

Муну айтхан — асхакъ Кязим,
Халкъны сёзюд мени сёзюм—
Барысын да кёрдю Кязим,
Кёб зат сынагъанма ёзюм.

Соруула.

1. Эски джашауну зорлугъундан автор не билдиреди?
2. Джангы джашаугъа назмуда кьаллай махтау салынады?

СОЛТАН-ХАМИТНИ ДЖЫРЫ.

Кировгъа нёгер болгъан эд,
Джарлылагъа джараргъа,
Къара халкъгъа эркинликни,
Эркинликни алыргъа.

Солтан-Хамит тау кьушу эд,
Джаудан кьоркъа билмеген.
Байла сла бийле элле
Ол джигитни скоймеген.

Солтан-Хамит джыгъылгъан эд
Къаны кызартхан атдан,
Таулада къан къатыш джауум
Джаугъанед олсагъатдан.

Солтан-Хамит сёлешиучю эд
Киров бла олтуруб.
Солтан-Хамит къайытханды,
Алтын гулла толтуруб.

Арта турургъа болмаучу эд,
Намысына уялыб,
Аты халкъгъа кишнеб келди,
Къызыл къаннга боялыб.

Душман огъу джыкъгъан эди
Аны тер басхан атдан,
Халкъ башчысы Киров анга
Джылагъанд ол сагъатда.

Киров джабханд ёлюгюне
Бек алгъа джамчыны,
Алтын гуллагъа салдыргъанд
Ёлюгюн ол батырны.

Солтан-Хамит болуучу эд
Таууланы батыры,
Кенг болсун, джумушакъ болсун
Аны джатхан ктабыры.

Сен ёлгенсе Ленин берген
Байрагъынгы тюбюнде,
Джылау этелле тауларынг,
Айырылдыла сенден.

Солтан-Хамит болуучу эд
Таууланы ашхысы.
Аны кърнаш этген эди
Киров—халкъны башчысы.

Джигит ёлсе, джигитлиги
Къалад халкъны ичинде.
Къазим да бу джырны андан
Этсд сени юсюнгден.

Соруула бла ишле.

1. Къалабекланы Солтан-Хамит ким болгъанды?
2. Солтан-Хамитни совет власть ючюн кюрешгенинден джырда не айтылады?
3. Сиз граждан къазауатха къатышхан джигитлени юсюнден не джырла
силесиз?
4. Джырны азбар этигиз.

ДЖАРАЛЫ ДЖУГЪУТУР.

(Поэма)

1.

Барыбыз да билебиз
Джашау кыйынын, тарын.
Джаралы джугъутурну
Айтайым мен хапарын.

Ол хапар эсге тюшсе,
Мен кзуру да кюеме.
Аны сиз барыгъыз да
Эштсегиз, бек сюеме.

Зарфха¹ уруб чыгъарыргъа,
Зарфыбыз джокъду бизни,
Къарангылыкъ ачдырмай
Турад кезлерибизни.

Китаб окъуй билген аз,
Джахилд джарлы халкъыбыз.
Джашайбыз, тсгъубуздан
Кёб болганлай ачыбыз.

Бююн тауда кяр джауад,
Арбазланы толтуруб.
Хапарымы башлайма,
Отджагъада стуруб.

Сыйырадыла джерни,
Сыйыралла гырджынны,
Къолдан келмейд сыйырыргъа
Хапарны бла джырны.

Залимледе аллай кюч
Джокъду. Шукур аллахха!
Биз джюрек сёзюбюзню
Бермезбиз малгъунлагъа.

Джаралы джугъутурну
Окъ джарасы джанганча,
Джанады джюрек джарам,
Къама кириб къалганча.

¹ Зарф—басма.

Айтайым хапарымы,
Сизге манга да асыуд.
Адамлагъа айтмасанг,
Кюйдюрюб къояд джарсыу.

Ой, джаралы джугъутур,
Мен да сеннге ушайма,—
Джирегими къан джууа,
Хапарымы башлайма.

2

Арну айбаш джугъутур
Отлай эд ыранлада,
Кече эниб иче эд
Тауда къара сууладан.

Ыранда кийик сюрюу
Солуй джатыб тургъанда,
Къарауул джугъутур
Бола эд къаялада.

Ол кёб къутхаргъан эди
Сюрюуюн уучуладан,
Кеси да кёб къутула
Келген эди аджалдан.

Бир джол, танг джарыгъанлай,
Кийик сюрюу суу ичиб
Ыранлы гелеу бетни
Бара эд ёрге кетиб.

Алайлай бирси бетден
Ачы шкок атылды.
Сюрюу къачды. Джугъутур
Джаралы болуб къалды.

Ол, ёрге баралмайын,
Мыллыгын энишге атды,
Терен сызгъа ичине
Кетиб, термиле джатды.

Уучу джугъутур къайры
Думп болгъанын билмеди,
Ол не кёб излесе да,
Къайдагъысын кёрмеди.

Кёб айланыб, зат табмай,
Къара ачыуу келди,
Башха кийик мараргъа
Бир башха джерге кетди.

Джауорунун окъ тешген
Джугъутур ол сызгада
Сау кюн, сау кече турду,
Къутулуб мараучудан.

Тауда гелеу кырдыкга
Къатхан эд таза къаны,
Ачий эди, кюе эд
Луур джарасы аны.

Ол эрча кёлтюре эд
Джарасыны ачыуун,
Джигитча кюреше эд
Къутхарыргъа джашауун.

Джарасы ачыб аны,
Къоймаса да атларгъа,
Юзмей эди умутун
Ол сюрююн табаргъа.

Джюреги тартдыра эд
Къаяланы башына.
Кёзюн алмай, къарай эд
Сюрюу кетген джанына.

3

Биз ээли джарлы уучу,
Хашим, танг джарыгъанлай,
Чыкыгъан эди таулагъа,
Кийик, джугъутур марай.

Ол, таулада айлана,
Кийиклени ёлтюре,
Алай бла джашай эд,
Юйорюн кечиндире.

Хашим, тик джолну чыгыб
Баргъанлай бирси бетге,
Ол асхакъ джугъутурну ,
Кёрдю да, сейир этди.

Ол джаралы джугъутур
Ёрге къачыб бара эд,
Эркинликге къаст этиб,
Джарасын унута эд.

Джугъутурну ызындан
Хашим кёрдю: бир бёрю
Къууб, джете баргъанын,
Тояйым деб къанындан.

Хашим шкогун сермеб,
Къол юсюнден терк атды.
Бёрю, ёрге секириб,
Сора сойланыб къалды.

Джугъутур, энтда шкок
Анга атылгъан сунуб¹,
Суху² да бир къарады,
Башын артха терк буруб.

Алай ол джол анга огъай,
Шкок джаууна атылды.
Джугъутур таугъа кетди,
Бёрю джоюлуб къалды.

Джаралы джаныуарны
Къуугъан зулмучу бёрю
Тюзлюк огъу ызындан
Джетиб, алайда ёлдю.

Алай къара кюн келиб
Къутулгъан джугъутургъа
Хашим тиймеди, эркин
Кетерге къойду таугъа.

Аны ызындан къараб,
Хашим тёште олтурду,
Ол къаяда артына
Аугъунчу, къараб турду.

Джаралары сау болуб,
Джаралы джугъутурну
Таулада энтда джашар,
Джангы къууанчдан толуб.

---

1. С у н у б—санаб

2. С у х у—къызыу

Таулары, эркинликни
Чексиз суйген джугьутур!
Ызынгдан окъ джетмесин,
Джауларынг джоялмай тур!

4

Джаралы джугьутурну
Къутхаргъанындан сора,
Хашим, джаныуар атмай,
Юйюне къайтыб барад.

Кийик эти келед деб,
Сабийлери чаблыла.
Алай гла ол кече
Кийик этсиз къалдыла.

Хашим юйдегисине
Джугьутурну хапарын
Айтды, болгъан халын да
Гизиб айтды ол барын.

Къатыны: «Тюз этгенсе,
Джаным къор болсун санга!—
Деди.— Джаным ауруду
Ол джарлы джаныуаргъа.

Биз да ачдан ёлмезбиз,
Худур¹ этиб ичсек да,
Ёе этериксе? Чыдарбыз,
Не къыйынлыкъ кёрсек да».

5

Ашхамны къарангысы
Элге тынч кириб келди.
Джамболат бий Хашимге
Джумушчусун джиберди.

Бийни сер джумушчусу
Ашхамда салыб келди.
— Бийим сени чакъырад,
Хайда, джюр, Хашим!— деди.

---

1. Худур—биямуку

Хашим эски чебгевин
Дженгил ктаблал юсюне,
Джумушчуну ызындан
Барды бийни юйюне.

Хашим, эшикден кириб,
—Юйге игилик!—деди.
Джамболатны бетини
Кюйсюз болганын кердю.

—Бюгюн ууга бардынгмы?—
Деб сорду бий уучуга.
Хашим ууда хапарын
Герк огъуна айтды анга.

--Ай сен аман!—деди бий,—
Эр туйюлсе, кьатынса,
Джюрегинг кьоргъашынча
Эрий турган, аманса!

Мен бийинг болганымы
Унутханмы этгенсе?
Бу арт кезюуде манга
Кийик нек келтирмейсе?

—Бийим, кесинг билесе,
Беш-алты сабийим бард.
Кючюм джетмейд, юйдегим
Ачдан кыйналыб турад.

—Ит кючюклени ач
Болганы манга неди!
Хашим, джюреги джана:
— Биз да адамбыз!—деди.

—Ауузунгу кыс!—деди бий,
Секириб ерге туруб,
Муджурасын сермеб ол,
Джарлы Хашимни урду.

Хашим эшик артына
Джыггылды, алай кючден
Къобуб мыллыгын атды
Зорчу бийни юсюне.

Ол бийни бууб огъуна
Къоярыкъ эди, алай
Шапалары чабдыла,
Ач берюле чабханлай.

Джарлы уучуну туююб,
Атхан элле эшикге.
Ала апга этгенни
Адам этмейди итге.

Бий муджурасы тийиб,
Сындыргъан эд билегин,
Залимликни ёртени
Кюйдюрген эд джюрегин.

6

Хашим! Ач бёрю кьуугъан
Джаралы джугьутургъа
Тенг болдунг кесинг, алай
Киши болушмад санга!

Санга чабхан бёрюню
Киши атыб урмады,
Ол бёрюню къанындан
Къара джер кьызармады.

Чолакь бслуб кьайытдынг
Джарлы кьурум юйюнге,
Сау болмаз джара тюшдю
Огъурлу джюрегинге.

Тауда ол сен кьутхаргъан
Джугьутургъа ушайса,
Аныча, джараларынг
Къыйнай, алай джашайса.

Залимликни таягъы
Бизге аман тиеди,
Не этсин джарлы Кязим—
Джаны отда кюеди.

Хашим! Аман ачыдынг,
Бизге палах азмыды?
Кёзлерим джашдан тола,
Этеме бу назмуну.

Сени джарсыуунг—мени
Джарсыуумд, джарлы уучу.
Иишалах, ийнанабыз—
Келир бир дерт алыучу!

Джарлы Хашим, кесинг да
Джаралы джугъутурса,
Кёрген кыйынлыгъынгы
Сен кьачан унутурса?

Сени ургъан залимни
Аллах урсун!—дейме мен,
Палахланы ырхысын
Анга бурсун!—дейме мен.

Санга этген артыкълыгъы
Аны кесине джетсин,
Кязим бергенча, анга
Аллах да налат берсин!

...Кюн сайын аны кёрюб,
Мен амалсыз болама,
Башха джолну табмайын,
Назмуланы тагъама.

7

Ой, мени джарлы халкъым,
Кыйынлыкъда тураса,
Сен да, бир башха болмай,
Джаралы джугъутурса.

Зыгъырлы къолда зыгъыр
Кибик, кёб кыйынлыгъынг.
Не затха чыдамады
Сени кыйынлы джанынг!

Къурум оджакъларынгдан
Кечеге кьар джаугъанча,
Джауад къайгъы юсюнге,
Сени аллах кьаргъагъанча.

Джаз джабалакъ таулагъа
Джаугъан кибик, юсюнге
Къара палах джауады,
Кириб келед юйюнге.

Къайгъыларынга джарсый,
Джарлы Кязим талгъанды,
Ол башын тау Черекге¹
Атар кибик болгъанды.

---

¹ Черек—суу

Джарлы халкъым! Бөрюле
Къууб баргъан, джаралы
Джугъутурса. Не этейим?
Ким болур бизни джанлы?

Ким кёрю сени ызынгдан
Джумулгъан бөрюлени?
Къайгъыларын ким кёрю
Джарлы таулу эллени?

Сени сюрген бөрюге
Кимни огъу агылыр?
Фитнаны, залимликни
Тили къачан тартылыр?!

Бар къыйшылыкъларынгы
Джарлы Кязим кёреди,
Джюреги къандан тола.
Ачы назму этеди.

8

Джаралы джугъутурну
Айтдым сизге хапарын,
Алай ол сау эталмаз
Джюрекле джараларын.

Аны эштген бирсине
Айта, халкъгъа джайылса,
Джарлы отджагъалада
Айтылыб, алай турса,

Ким билед, асыу болур
Къайгъылы джюреклеге,
Ким билед, ачыу болур
Зулмучу залимлеге.

Аланы къолларындан
Келмейд манга тиерге,
Джарлы уучу Хашимни
Тюйген кибики, тюерге.

Тишлик къоймай сояргъа
Къолларындан келсе эд.
Уруб, тюйюб, джояргъа
Атым амал берсе эд.

Бир кюн джашатмаз элле
Ала мени дуняда,
Ичер сууум тюгениб
Къалыр эди таулада.

«Келечиге ёлюм джокъ»
Деген сёз барды халкъда.
Халкъымы келечиси
Болдум къыйын сагъатда.

Мен Меккягъа баргъанма,
Тиерге базымайла,
Алэй бычагъ билеуно,
Джаныгъаны: къоймайла.

Ит юргенни джел элтед,
Юрме къой джауларымы.
Къыйын кюю ёкюлюнлей
Къалырма мени халкъымы.

Джарлы халкъым, кюрешдим,
Асыу болур деб сёзюм,
Санга игилик излеи,
Джашайд дуняда Кязим.

Сорццла бла иш.

1. Поэма джети бёлюмге нек юлешингенди?
3. Эм алгъа халкъны джашаууну юсюнден нек айтылады?
3. Джаралы джугъутурну хапары башлангынчы, поэт джюрегини къыйналгъанын аллай бир нек айтыб турады?
4. Джугъутур сюрююу бла тауда эркин айланган заман алай ариу нек джазылады?
5. Хашим ууда асхакъ джугъутурну нек ёлтюрмеди?
6. Хашим кийик этсиз къайтханына юдегиси къалай къарайды, бий къалай къарайды?
7. Автор Хашимни джаралы джугъутур бла нек тенглеширдеди?
8. Залимлени Кязимге артыкъ сёлеширге, Хашимни ургъанча, аны да уругъа къолларындан нек келмегенди?
9. Хашимни эмда халкъны джарсыууна поэтни къыйналгъанын билдирген джарлени поэмада табыб айтыгъыз.
10. Поэт халкъны джаралы джугъутур бла нек тенглеширгенин айтыгъыз.

БУЗДЖИГИТ.

(Поэма къысхартылыб бериледи).

...Бир шахарда джашагъанд
Дейле бир юй устасы,
Сора ол къарт болгъанды,
Чачын-башын чал басыб.

Кёблеге юй ишлегенд,
Къууана ол ишине,
Ол юйлени барысын
Ишлегенча кесине.

Бузджигит деген джангыз
Джашы болгъанды аны.
Аны бла биргеед
Ол къарт устаны джаны.

Атасы джашын, кеси
Кибик, юй уста этгенд,
«Мен ёлсем, усталыгъым
Сеннге къаллыкъды»,—дегенд.

«Усталыкъ,—дегенди ол,—
Барыбыздан да уллуд,
Ансыз къалса, кюнсюзлей
Къалыр эд адам улу.

Усталыкъ суймекликге
Бла кюннге тенг болад,
Устала ёлгенликге,
Усталыкъ саулай къалад.

Биз, устала, дунягъа
Ишлер ючюн тууабыз.
Сууукъ, тилсиз ташланы
Биз джырлагъа бурабыз.

Ташладан, агъачладан
Биз хастанла этебиз,
Аланы бу дунягъа
Къююб, алай кетебиз.

Мен джашадым дуняда
Кишиге хата этмей,
Усталыкъ ишден сора
Бир башха зат излемей.

Бу хыйла кёб дуняда
Джаннга хыйла этмедим,
Джауларым да дуняда
Тюб болсунла демедим.

Бу артыкълыкъ кёб джерде
Бир артыкълыкъ этмедим,
Къан кёб тегюлген джерде
Инсан къанын текмедим.

...Сен да алай джашасанг,
Джарсымам къадарыма,

Ол заманда ырахат
Джатарма къабырымда..

Махтау келир кесиме
Деб, ачытма кишини,
Аны ючюн текдюрме
Кёз джашын бир сабийни.

Махтау деген чарс кибик
Бир затды дуняда,
Бир сабий къууандырсанг,
Ол мийкиди махтаудан.

Махтау, байлыкъ да кетер,
Кертилей къал тюзлюкге,
Дуняда бир зат джетмейд
Халаллыкъгъа, игиликге.

...Къууанч, бушуу да келир,
Кёзюу болалла ала.
На затла сынасанг да,
Адамлайын къал, балам!»

* * *

Бузджигит джумуш бла
Узакъ шахаргъа барды,
Ол анда кёб айланыб,
Аллыкъ затларын алды.

Сора кёрдю бир къызны,
Ол кёзлерин къаматды.
Къыз не ариу болса да,
Ол да джашны джаратды.

...Нёгерлери бла къыз
Бир ариу юйге кирди.
Андан чыкъмай къалды да,
Бузджигитни кюйдюрдю.

Эки кёзю, чолпанла
Джаннган кибик,
джаннганлай,
Ол къыз алай бара эд,
Кырдыкда джыр баргъанлай.
Хар атлагъаны сайын
Джер андан уялгъанча,

Терекле, кырдыкла да
Ол кыызга баш ургъанча.

Аны кѳргенле бары
Къалмайын кыызаргъанча,
Аны кѳрген къартла да
Джашла болуб къалгъанча.

Ол болмаса, дуняда
Кюн джарытмай къаллыкъча,
Ансыз къалса, дуняны
Саз тубан басарыкъча.

Ансыз къалса, дуняда
Кѳгетле бишмезликча.
Джерни къургъакълыкъ алыб.
Сабанла битмезликча.

..Кѳб айланды Бузджигит
Алайда, ол тийреде,
Кѳзюн алалмагъанлай
Ол тийреден, юледен.

Хайра: Болуб айланды,
Не этерин билмейин,
Ол тийреден кетерге
Джюреги джибермейин.

Ол кимди? Кимни кызыд?
Бузджигит билмей эди,
Аны табыб сѳлешир
Джолун да кѳрмей эди.

..Ол кече ортасында
Къонакъбайына барды,
Хоншуда къарт къатынны
Ариу айтыб чакъырды.

Бузджигит ол къатыннга
Айтды бютеу хапарын,
Анасына айтханча,
Айтды бар къайгыларын.

Къатын билди хапардан
Джашны кимни кѳргенин,
Бузджигитге айтды ол
Джаш хан кызыны сюегенин.

Къарт къатын.
— Балам, сен ханны кызын
Кѳрюб келгенсе, джаным,
Кѳб хан, бий улула да
Тилеб туралла аны.

Андан ариу кыыз джокъду
Биз джашагъан джерледе.
Аныча акъыллы джокъ
Шахарлада, элдеде.

...Не бла болушайым,
Джарсыулу балам, санга?
Джарлы къатынны сѳзю
Джеталмаз улуу ханнга.

Бузджигит.
— Ханнга сѳлеш демейме,
Хан мени да джокъламаз.
Юй устасыны джашын
Ол тенгине санамаз.

Кызыны кесине барыб,
Мени кѳргеними айт.
Аны кюннге тенг этиб,
Мени кюйгеними айт.

Къарт къатын.
— Хан къабагъы аллында
Елюм сакълаб турса да,
Хан буйрукъ этиб, мени
Зийданинга салдырса да,

Барайым, халал балам,
Болушалсам—кѳрейим.
Зулихатха: «Кюсеген
Джанынг табылгъанд!» —

дейим.

Ол къарт къатын кѳлундан
Келгенни кѳймай этди,—
Ол джашны бла кызыны
Бире бирине тубетди.

Бузджигит Зулихатны
Кёре турду бара да.
Сюймеклик кюнден-кюннге
Ёсе барды арада.

Къыз биле эд атасы
Бузджигитге бермезин,
Юй устаны уланын
Анга дурус кёрмезин.

Амал табыб къачаргъа
Ала оноу этдиле.
«Джан сау болуб, бир-бирни
Ташламазбыз!»—дедиле.

Харам адам азмыды,—
Сёз джетдирдиле ханнга,
«Къызынг эл кюлкюлюгю
Этеди»,—делле анга.

Хан къызын чакъырды да
Аямай, кёб сёлешди.
Ол не кёб кюрешсе да,
Сёзю бармазын билди.

Урушуб да кюрешди,
Ариу айтыб да кёрдю.
Къыз антына ёлмезин
Атасы төлу билди.

Хан.

Къызым, айтханамы эт,
Бош керексиз терилме.
Эл багъасы Зейтуннга,
Къызым, сени берирме.

Тенгиздеги юзmezден¹
Сени мюлкюнг кёб болур,
Джюз къарауашынг, балам,
Санга баш уруб турур.

Мен хан улу Зейтуннга,
Къызым, сени берирме,
Ханны сыйлы юйюнде
Насыбынгы кёрюрме.

Джюз тюели керуан
Келир узакъ джерледен,
Джюклениб накъут бла
Налмазладан, дарийден.

Къызы.

— Къой, къой, атам, къой,
атам,

Бош къыйнама джанамы.
Аллах берген кесиме
Къой мени төрт санымы.

Дарийлени не этерме,
Накъут бла налмазны?
Бузджигитсиз дуняда
Къаным къуруб къалмазмы?

Кериуанла келсинле
Башхаланы юйюне,
Башха къызла турсунла
Алтынлагъа суйюне.

Хан улуланы барын
Бузджигитча кёралмам,
Бузджигитни тырнагъын
Мен барына бералмам.

Хан.

— Къызым, джарыкъ
кюнкюмсе,

Къыйнама мени былай.
Эл кюлкюлюгю этме
Атангы, джаны саулай.

Къызы.

— Джюрегим мен айтханны
Этмейд. Кеч, атам, манга.
Неда, атам, санаб къой
Мени аллах ургъаннга.

Хан.

— Олмуду ахыр сёзюнг,
Къызым, балам, атанга?
Не хата этген эдим
Мен ёмюрюмде санга?

¹ Юзmez—къум.

К ы з ы .

— Менге дуня джарыгъын
Берген сен эдинг, атам.
Сенден къатылыкъ, хата
Кёрмеген эдим, атам.

Кеч сен джарлы кызынга,
Джокъду башха айтырым.
Таукел болгъанма, атам,
Джокъду артха къайтырым!

Хан тюнгюлдю кызындан,
Зат эталмазын билди.
Къызы кетди, баш ура,
Къарт хан кыйын кючсюндю.

Хан амал изледи да,
Табды къара амалны.
Бузджигитни джояргъа
Келди эсине ханны.

Адамларын джыйыб, хан
Бузджигитни тутдурду.
Къызыны джарыкъ кюнюн
Тар зийданига сукъдурду.

Бузджигитни сойдула
Кечени арасында.
Къарт уста айырылды
Ол джангыз баласындан.

..Ташлада тил джокъ ансы,
Ала къаргъар эдиле,
Ташлада кёз джокъ ансы,
Ала да джылар элле.

Къаллай юйле ишлер эд
Бузджигит ол ташладан.
Зулму айырды аны
Джашаудан, усталыкъдан.

Кюн билсе ол зорлукъну,
Ол эртденде чыкъмаз эд,

Бузча сууукъ шаудан суу
Шууулдамаз, акъмаз эд.

Тереклени кёклюго
Къаб-къара болур эди,
Кёгериб тургъан кырдык
Саргъалыб кюрур эди.

* * *

Зулихат джылаб-сарнаб,
Алайда сыйыт этди.
Кюню къарангы болуб,
Ол атасына джетди.

Х а н .

— Не болгъанды, кызым,
санга,

Неге сыйыт этесе?
Къызым, кёз джашларынгы
Не зат ючюн тегесе?

З у л и х а т .

—Бу къара кюнден башлаб,
Сени кызынг болалмам,
Мени кюнюм батханды,
Мен юйюнгде туралмам.

Къолларында къатханды
Бузджигитни нюр къаны.
Бир кызгъа да бермесин
Аллах сенлей атаны.

Х а н .

—Къызым, бу ачы сёзню
Къалай айтаса манга?
Бузджигит кеси ёлгенди,
Ёлюм тёред инсаннга.

З у л и х а т .

— Къызым, деме сен манга,
Атам деялмам санга!
Юйюнг да, арбазынг да
Боялгъандыла къаннга.

Юйюнг къабырдан эрши
Кёрюнед манга энди.
Манга ата, юй да джокъ,
Ахыр кюнюм келгенди.

Х а н.

—Алай айтма сен, балам,
Сеннге минг ат берирме,
Минг тюени алтындан
Джюклетиб, келтирирме...

К ы з ы.

— Мен атланы не этерме,
Атха минер кишим джокъ,
Дарийлени не этерме—
Дарий киер кишим джокъ.

Мени кюнюм батханды,
Кюн джокъду меннге алда.
Мени ары чакъыра,
Кюнюм джатад къабырда.

Х а н.

—Кеч энди меннге, балам,
Бузджигит ёлдю, кетди.
Аны сау этер амал
Джокъду дуняда энди.

Элген ёлюб кетсе да,
Сау джашаргъа керекди.

Аллахны къадарына
Атанг не этерикди?

Ариу къала ишлетиб,
Бузджигитни мен анда
Асыратырма, кызым,
Сыйлы этиб халкъ аллында.

* * *

Хан, айтханыча, къала
Ишлетиб, Бузджигитни
Намыслы асыратды,
Асырагъанча джигитни.

Ол аны бла бирге
Кызыны къуанчын да
Асырады, набысын
Къоймай джерни башында.

Зулихат ол къалагъа
Кириб бек кёб джылады.
Ол къаланы эшигин
Бир киши ачалмады.

Бузджигитни юсюне
Къабланыб, джылай-джылай,
Зулихат ёлюб къалды,
Бузджигитни ташламай.

Саулай бирге джашаргъа
Къоймадыла аланы,
Ёлюб, бирге къалдыла
Ичинде ол къаланы..

Соруула.

1. Бузджигитни атасы къаллай адам болгъанды эмда джашын пеге, къаллай адам болургъа юретгенди?
2. Бузджигит бла Зулихат насыбларын бир нек эталмадыла?

Акъбайланы
Исмаил
(1877—1938)

Акъбайланы Окъубну джашы Исмаил 1877-чи джыл Огъары Тебердиде туугъанды. Ол къарачай литератураны аллын башлагъанланы бириди, халкъгъа билим джайыу бла уа Исмаил кесини заманында эм кѳб этгенлени бирине саналады.

Исмаил джарлы юдегиде туумаса да, гитчеликден огъуна урунуу бек суйгенди. Джужуугъу-тенги болсун, башха адам болсун, инджилгеннге къуру да болушлукъ излегенлей тургъанды.

Исмаил Басханда муслиманча окъуб, афендилик алыб келсе да, ол афендиликге башха тюрлю къарагъанды. Ол Огъары Тебердиде афенди болгъан джылларында ары дери афендиле кеслерине табыча джюрюте тургъан талай осал адетни тохтатханды. Ары дери афендиле кеслерине алыучу ёлю джабыуну Исмаил тохтатханды, керексиз кѳб схат, аш бериуню ол тохтатханды, ол себден башха афендиле аны алай этгенин бир да онгсунмагъандыла. Урунган халкъ а Исмаилны игилиги, ашхылыгъы, акъыллылыгъы, терен ишленмеклиги ючюн бек суйгенди.

Адамла андан акъыл соруб тургъан — Исмаил аллай адам болгъанды. Ол тиширыуну унукъдуруугъа къаршчы баргъанды, байды, джарлыды демей, кимге да тенглик тюзлюк излегенди.

Исмаилны элде джюрюген аты Чокуна болгъанды, ол себебден тебердичиле анга бюгюн да Чокуна афенди дейдиле.

Исмаилны джашауда баш сагъышы халкъгъа джарыкълык джайыу болгъанды, ол заманлада уа ана тилде джазма да бол-

магъанды. Ол себебден Исмаил 1914-чю джыл, афендиликни кьо-
люб, ана тилде китаб чыгъарыр иннетде ишлейди. 1916-чы джыл
Исмаил Тбилисиде «Ана тили» деген китабын чыгъарады. Ке-
сини ана тилинде биринчи китабын чыгъаргъан адамны аты
ёмюрде да унутуллукъ тюлдю. Исмаил китабына кесини талай
назмусун эмда Крыловну басняларында кечюргенлерин да кьо-
шады.

Исмаил, поэт, просветитель, суратчы Кърымшаухалланы Ис-
лам, уллу тегей поэт Коста Хетагуров эмда айтылгъан суратчы
Н.Я. Ярошенко къысха шагърей болгъандыла. Ярошенко Исмаил-
ны суратчы да салгъанды, алай а ол сурат бусагъатда къайда бол-
гъаны белгили тюлдю.

Октябрь революциядан сора Исмаил Огъары Тебердиде эмда
Теберди шахарда юйлерин кеси разылыгъы бла къралгъа берген-
ди. 1924-чы джылдан башлаб Исмаил ана тилде чыкыгъан газет-
лени редакцияларында, китаб издательстволада ишлейди. 1924-чю
джыл «Ана тил» деген азбука китабын чыгъарады, 1926-чы джыл-
да аны «Орус тилден къарачайчагъа тылмач китабы» чыгады.
Ол китабла кеслерини заманларына бек керекли, бек магъаналы
эмда бек хайырлы китабла боладыла.

«Нёгерлик». Исмаил бу назмусунда энчиликни заранын айта,
биригиб, бир иннетде ишлеуню барына да бирча хайырын кёрюз-
теди. Талай адам биригиб бирге ишлеу колхозла кьуралыуну ал-
лы бла 1920-чы джыллада болгъанды. Тюрлю-тюрлю джорукъда
бирге ишлеуге ол заманда ТОЗ (товарищество по совместной об-
работке земли), СОЗ (совместная обработка земли), дегендиле.
«Нёгерлик» деген назмуда ол кезюуню юсюнден джазылады.

«Оракъ бла чёгюч». Исмаил бу назмусунда элмюлк бла про-
мышленность биригиб ишлериклерини юслеринден джазады.
Оракъ бла чёгюч бир болсала, ала джашаугъа ие боллукъларын
айтады. 1920-чы джыллада партия эмда правительство шахар бла
элни бирикдириуде уллу иш бардыргъандыла. Къарачайны тау
эллеринде ол заманлада промышленность болмаса да, Исмаил
бютеу къралда промышленностну юсюнден джазады, таулулагъа
да промышленность амалсыз керекли болгъанын билдиреди.

«Сакъла, кесме!» Акъбай улу Кавказны сейирлик табигъаты-
на уллу багъа бергенди. Эллеге джууукъ джерледе, ёзен ичледе,
таулада субай ёсген наратланы, къайынланы мекам ишлеуге, баш-
ха затлагъа да кесиб баргъанларын кёрюб, бек кыйналгъанды.
Чегетлени сакълагъыз, тала айбатлыкъдан сора да адамлагъа
саулукъ да бердидиле, деб, ол юретгенлей, айтханлай тургъанды.
Аны бла да кьалмай «Сакъла, кесме!» деген назмуну джаз-
гъанды.

Исмаил чегетлени сакълауну хар адамгъа борчха санайды,
чегетле учсуз-кыйырсыз болсала да, дагъыда керекли джерлеге
терек орнатыргъа керекди, дейди.

Бек мыдахды Ажгерий,
Къолу-аягъы тутмайды:
Джокъду аны ёгюзю,
Къаладжюк, урлукъ
табмайды.

Тынгъысызды Бекмырза:
Урлукъчугъу бар эди,
Къаладжюксюз, ёгюзсюз
Сабан сюрге болмайды.

Ёгюз бар эд Алийде,
Къууанмайды ол да анга:
Къаладжюксюз, урлукъсуз!
Къалай чыкъсын сабаннга?

Ючюсю да ныгъышда
Бир бирлерин табдыла,
Кенгеш этиб, джарашыб,
Сабан нёгер болдула.

Къарыуларын бир этиб,
Сабан сюрюб башлалла.
Сюрюб бошаб, сабаннга
Урлук чачыб бошалла.

Нёгерликни хайырын
Ала ариу билдиле,
Бир-бирине къарашыб,
Къууанч болуб кюлдюле.

ЧЕГЮЧ БЛА ОРАКЪ.

О р а к ъ.

— Чёгюч, джолдаш, къарна-
шым!

Биз джашайыкъ джанаша.
Колхоз сабан битдириб,
Мен оргъандан сен да аша.
Шохлугъубуз арада
Къурч бедеклей бегисин.
Аны кёрюб джаулары
Джюреклерин эрисин.

Ч ё г ю ч.

— Оракъ, джолдаш, тас бол-
маз

Этген затынг меннге атаб.
Къараб турмам къайтармай,
Сен этгенден мен ашаб.
Арабызда шохлукъну
Тамам кючлю бегитиб,
Тас этербиз джаулары,
Джазгъы къарлай эритиб.

О р а к ъ.

— Байла, бийле джашау та-
быб

Бизге къарыу бермелле,
Къыйынлыкъда тутдула,
Адам кибик кёрмелле.
Арабызны айырыб,
Бирикмезча кенг этиб,
Бизни джегиб турдула,
Хайыуанлагъа тенг этиб.

Ч ё г ю ч.

— Кече, кюндюз тохтауруз
Байгъа, бийге урунуб,
Залимликни тюрбюнде
Мугур болуб унугуб,
Кёб заманны ичинде
Биз джашадыкъ къыйналыб,
Алдаучула сёзюне
Джахилликден ийнаныб.

О р а к ь.

—Къулач бойнун табынны
Бугъа кибик семиртдик,
Этибизни ашатыб,
Сюеклерин кемиртдик.

Ч ё г ю ч:

—Джогъед бизни кючюбюз
Къаршчы дауур этерге,
Къолларындан къутулуб,
Башха джары кетерге.
Ленин устаз джолунда
Бирлешиуню кючюнден,
Чёгюч, оракъ тайдырды
Залимликни юсюнден.
Къуш суратны тайдырыб,
Кърал тамгъа болгъанбыз,
Хукуматны къолгъа алыб,
Диктатура салгъанбыз.

О р а к ь.

—Эски джашау, эски адет,
Сизден узакъ къачханбыз.
Социализм джолунда
Джангы джашау ачханбыз.
Оракъ-колхоз джыйыннга
Чёгюч—Союз бирлешиб,
Кърал мюлкню ёсдюрюк
Бир акъылда кюрешиб.

Ч ё г ю ч.

—Устазыбыз Ленинни
Политика сууунда
Къатдырылгъан бедегим,
Бек бегибди орнунда.
Чюйорюлмез, майрышмаз,
Тийген джерин кенг созар.
Мюлк ёсдюрюк ишинде
Къралладан алгъа озар.

Соруула бла иш.

1. «Оракъ бла чёгюч» деб поэт назмусуна алай нек атагъанды?
2. Оракъ бла чёгюч бир бирлерине не айтадыла?

О р а к ь.

—Бешд жыллыкъны планын
Толтурурбуз кюрешиб,
Социализм къуарарбыз
Экибиз да бирлешиб.
Социалист эришиу
Тириликни табдырыр,
Мюлкюбюзню ёсюмюк
Дженгил алгъа чабдырыр.

Ч ё г ю ч.

—Хар керекли иш сауут
Менден санга терк джетер,
Къыйын, ауур ишлени
Барын санга тынч этер.
Тёрт бюгюлюб иш этиб
Къынгырланган саңынга,
Ауурлукъну тайдырыб,
Тынчлыкъ берир джанынга.

О р а к ь.

—Сен да, мен да бирликде
Джангы джашау къуарарбыз.
Хакъ ашаучу табынны
Дуния юсюнден къууарбыз.
Капиталны ууатыб
Хукуматны алырбыз,
Сау дунияны башына
Совет власть салырбыз.

Ч ё г ю ч.

—Ол заманда хар миллет
Къарнашланыр, бирлешир,
Хар не тукъум иште да
Бир муратха келишир.
Сау дуниягъа арада
Кърал тамгъа болурбуз,
Андан сора тынчайыб,
Сен да, мен да солурбуз.

3. Эски джашаугъа назмуда къалай къаралады?

4. «Къуш суратны тайдырыб,

Кърал тамгъа болгъанбыз», —

деген тизгинлени магъаналарын къалай ангылагъаныгъызыны айтыгъыз.

5. Назмуну рольла бла окъугъуз.

САКЪЛА, КЕСМЕ!

Уллу борчду адамлагъа чегетлени сакъларгъа,
Орнатыргъа, ёсдюрюрге, сакъ болгъа!

Сакъла, кесме джаш агъачны, чапракълансын, суйюнсюн,
Сакъла, кесме, суйген джуртунг джалан болмай, кийинсин.

Сакъла, кесме, джел ургъанда шууулдасын, сайлансын,
Ананг Кавказ, ёлю болмай, саугъа ушасын, жанлансын.

Сакъла, кесме, тюблеринден сууукъ, салкъын джел келсин,
Ортасында кюн таякъла джарыкъ берсин, нюр берин.

Сакъла, кесме, хар бутакъда бир къанатлы джырласын,
Сакъла, кесме, салкъынында арыгъан ишчи тынчайсын.

Соруула бла иш.

1. Хар тизгинни аллында «Сакъла, кесме» деб айтылгъаны назмуда нени «чертеди»?

2. Терек баччаланы, чегетлени адамланы джашауунда къаллай магъанасы барды?

3. Сиз джашагъан джерледе терек орнатыугъа сиз къалай къатышасыз?

СССР-де социализмни тамалын салгъан кезюуде къарачай литература (1917—1929 джылла.)

Уллу Октябрь социалист революциягъа дери къуру эки къарачай джазыучу болгъанды—Кърымшаухалланы Ислам бла Акъбайланы Исмаил. Ана тилде окъуу болмагъаны себебли, билимли адам мардасы аз — халкъны къуру он проценти — болгъаны себебли, аланы джазгъанларын да къб адам билмегенди.

Коммунист партияны ленинчи миллет политикасыны кючюнден бизни къралны къалгъан халкълары бла бирге къарачайлыланы да бютеу джашаулары, аны ичинде культуралары, литературалары Совет власть болгъандан сора ёсуб башлайдыла. 1913-чю джыл Къарачайда къуру 12 школ болгъан эсе, Совет властны биринчи джылларында огъуна аланы санлары эки-юч къат ёседи, алада урунганланы сабийлери ана тилде да, орус тилде да окъуйдула, уллула уа ликбезлеге джорюйдюле. Отузунчу джыллагъа уа Къарачайда окъуй-джаза билмеген хазна къалмайды. Джашауу иги болгъан бла бирге, халкъны окъууу, билими да ёседи. 1924 джыл октябрь айдан башлаб къарачай тилде «Таулу джашау» деген газет чыгыб башлайды. Къарачайны культурасын, литературасын ёсдюрге ол газетни магъанасы бек уллу болгъанды. Ол джыл огъуна къарачай тилде латин шрифт бла джазылгъан биринчи букварь—«Джангы къарачай элибле» — чыгъады. Аны белгили революционер эмда алим Алийланы Джачыуну джашы Умар джазыб Москвада чыгаргъан эди. Андан сора Акъбайланы Исмаил, Биджиланы Асхат дагъыда башхала джазыб, джыйырманчы джыллада талай учебник чыгъады. Аланы ичинде Биджи улуну «Билим» (1926 джыл), Алий улуну «Бирликде тирлик» (1929 джыл) окъуу китабларыны магъаналары артыкъсыз да уллуду. Орус тилге юренирге болушханды Акъбай улуну «Тылмач» деген орус—къарачай словары (1926 дж.).

Окъуу-билим ёсген бла бирге, сураглау литература да ёседи. Биринчи хапарланы, назмуланы ол башында айтылгъан авторла джазыб, кеслерини учебниклерине салгъандыла. Къарачай тилде «Джангы джырла» деген биринчи назму китаб 1924 джыл Москвада чыгъады. Аны автору пахмалу джазыучу Къаракетланы Исса эди. Ол «Интернационал» бла «Смело, товарищи, в ногу» деген революцион джырланы бизни тилге биринчи кечюргенди (андан сора «Интернационалны» Алийланы Умар кечюргенди). Узаймай Исса дагъыда «Революцион джырла» деген назму китаб джазгъанды. 1927 джыл башха пахмалу поэтни Ёртенланы Азретни «Джангы джырла», 1929 джыл «Эркинликни джилтинлери» деген назму китаблары чыгъадыла. Ол джыллада къарачай литературагъа талай назму, джыр, пьеса джазыб Боташланы Абидат, Батчаланы Абдул-Керим, Байкъулланы Даут, Гебенланы Гемма къошуладыла. Халкъ джырчыла Къочхарланы Къасбол бла Джанибекланы Аппа да джангы джашауну юсюн-

ден джангы джырла эгедиле. Бу башында айтылгъан адамла къарачай совет литератураны тамалын салгъандыла.

Ала кеслерини джазгъанларында (аланы асламысы назмула джазгъандыла) суратлау халда джангы совет джашауну ачыкъ, терен кѳргюзедиле. Поэтле эски заманны айгъакълайдыла, джангы заманны махтайдыла, В. И. Ленинни, Октябрны, индустриализацияны, коллективизацияны юсюнден джазадыла, класс кюрешни кѳргюзедиле, эскиликге къаршчы кюрешедиле, тишируланы джакълайдыла, халкъны социализм къуаргъа чакъырадыла.

Алийланы
Умар Джашыуну
джашы
(1895—1938)

Алийланы Умар 1895 джыл 25 августда Къарт-Джуртда джарлы кйдегиде туугъанды. Гитчелигинден да хар затха тырмашхан тири эмда пахмулу сабий болгъанды. 1902—1906 джыллада ол Къарт-Джуртдагы ал башланган орус школда окъуб, аны айырма бошаб чыгъады. Андан ары атасы аны окъутургъа мадар табмай, тууар кютерге джалгъа неди, алай а окъургъа термилиб турган сабий 11 джылында къошдан окъургъа къачыб кетеди. Орус школга кирирге ачхасы болмагъаны себебли, Малкъарда, Дагъыстанда муслиман школада окъуйду эмда 1915 джылда Темир-Хан-Шурада (Буйнакскеде) экзамен бериб, устазлыкъ къагъыт алады. Анда окъугъан кёзююнде ол араб, тюрк, иран тилlege уста болады, араб грамматиканы, литератураны, риториканы, логиканы, правону терен биледи.

16-17 джыл толгъан заманда Умар Марксны, Энгельсни, Ленини джазгъанларын окъуйду, большевикле бла шагърей болады, революцияны ишине къатышыб башлайды. Ол Дагъыстанда (Кумтаркала), Тифлисте, Уфада араб, тюрк тиллени, литератураны устазы болуб ишлеген бла биргелей, революцион иш да бардырады. Февраль революция хорлагъанында, 1917 джыл ол эм алгъа Уфада муслиман устазланы профсоюзуну, андан сора Къазанда Бюгеуроссия муслиман устазланы профсоюзуну тамада болады, «Укутучу» деген журналга редакторлукъ этеди.

Октябрь революцияны биринчи кюнлеринден башлаб Умар уллу политика, ангылатыу, къурау иш бардырады, Къазахстанда, Орта Азияда, Кавказда болады. 1918 джыл 10 апрелден 1919 джылгъа дери ол Наркомнацда уллу къуллаукъда ишлейди, Кавказда, Кърымда революцион иш бардырады, Г. К. Орджоникидзеги башчылыгъы бла таулуланы акъгвардиячылагъа къаршы къобарыб кюрешеди. Артдаракъда ол Кърымда, Кавказда

да акълагъа къаршчы таша ишни бардыргъан коммунистлени ичинде болады.

1920 джыл Умар Наркомнацы Север Кавказда уполномоченный болуб ишлейди, Коминтерни II Конгрессини делегаты болады, таулулагъа автономия къурагъан кёзюде Г. К. Орджоникидзе, С. М. Кировну башчылыгъы бла кёб иш этеди, Къарачай миллет округда тамадагъа салынады. 1922—1925 джыллада Наркомнаца, Центриздатда ишлейди. Андан сора беш джылны Северо-Кавказ крайда Нацсоветни, Крайнациздатны, Крайонону, Тау илму-излем институтну тамадалары болуб къуллукъ этеди.

Ол джыллада пахмулу алим отузгъа джууукъ китаб эмда статья джазгъанды (историядаң, этнографиядан, тилден, литературадан). Аны «Кара-Халк», «Карачай», «Адыгея» (1927 джыл), «Национальный вопрос и национальная культура в Северо-Кавказском крае» (1926 дж.), «Карачаево-балкарская грамматика» (1930 дж.), «Бирликде тирилик» (1929 дж.) деген китабларында ол кёб терен мағаналы затла джазгъанды.

В. И. Ленин таныгъан белгили революционер, партия, кърал къуллукъчу эмда алим Алийланы Умар къарачай литератураны ёсюмюне да кёб юлюш къошханды, талай хапар, назму джазгъанды, «Интернациональны» къарачай тилге кечюргенди.

БИЛИМ.

Хайда, аланла, джюрюгюз, биз окъургъа барайыкъ,
Туугъан кеси тилибизде билим, акъыл алайыкъ.
Заманында къадалыб, окъуюкъ мектаблада,
Джарыкъ билим ачхычларын кёрейик китаблада.
Окъумагъан сокъурду, сокъур ташха абыныр,
Эндиги дуняда кёз ачмагъан къабылыр.
Билим—дуня тутхучу, билим—ёсюм бачхычы,
Хар не затны сен сюйсенг, билим—аны ачхычы.
Билим кюч бла учалла темир къушлагъа миниб,
Чабакъ кибик джюзелле, тенгиз тюбюне кириб,
Билим, излеб, таулада алтын, кюмюш табады,
Джюз минг атны кючлерин баргъан суудан алады.
Ат джегилмей, машина барад сабанны сюрюб,
Арбала да баралла темир джоллада джюрюб.
Биз окъуюкъ, билейик хар бир затны болумун:
Сабан сюрюб, мал кютюб, юй тутууну оноун.
Алтын, кюмюш джашырыб, тауларыбыз кюелле,
Окъугъан адамла уа аны таба билелле.
Къобан къачыб барады, хар кюн сайын шууудаб,
Биз, окъусакъ, билирбиз ол айтханны ангылаб.
Энди бурун джашаула джарамаздан кетдиле,

Хар ким баш бошлукъ табхан бир заманла джетдиле.
Джахилликни ташлайыкъ, бурун джолну къояйыкъ,
Джангы джашау кѣргюзген тюз джоллада барайыкъ.

Соруула бла ишле.

1. Алийланы Умар, билимни уллу кючюн кѣргюзюр ючюн, суратлау литератураны къаллай мадарлары бла хайырланады?
2. Эпитетлени, метафораланы, тенглешириуленн табыб айтыгъыз.
3. Сайлаб бир кесегин азбар этигиз.

Къаракетланы
Исса
(1900—1942)

Къаракетланы Заурбекни джашы Исса къарачай литератураны башлагъан джазычуларыбызны бириди.

Исса 1900-чю джыл Джэгетей элде туугъанды. Аны атасы элде иигородныйге саналыб джашагъанды, байлыгы болмагъанды. Иссагъа сегиз джыл болгъанында, атасы ёлюб, анасы бла къалгъанды. Иссаны окъуб башлагъаны медреседе болгъанды. Ол окъургъа суйсе да, ёксюзлюгю анга чырмау болуб, акъыл-балыкъ болгъунчу окъургъа мадар табмагъанды.

Бизни къралыбызны уллу шахарларына биринчи окъургъа джиберилген къарачайлыланы ичинде Къаракетланы Исса да болгъанды. Ол 1921 джылда Москвада КУТВ-гъа (Коммунистический университет трудящихся Востока) киргенди. 1923 джылда аны бошаб чыкъгъанды. Бу кёзюуде Исса джууаблы партия ишледе ишлейди. Ол Хумара округну исполкомуну председатели, Къарачай облсовпрофну председатели болуб ишлейди. 1933 джылда Орджоникидзе шахарда Тау эл мюлк институтну бошаб келгенден сора, Учкулан райисполкомну председатели болуб, зоотехник болуб ишлейди.

Къаракетланы Иссаны литература творчествосу Совет власть кирген джылла бла байланыбды. Иссаны биринчи чыгъармалары «Интернационал», «Смело, товарищи, в ногу» деген революцион джырланы къарачай тилге кёчюргениди. Биринчи назму китабы—«Джангы джырла» деген сборник 1924 джыл Москвада басмаланганды. Бу китабны чыгъарыргъа Биджиланы Асхат да бо-

лушханды. Ол кезюде Асхат Москвада Миллет литератураны ара издательствосунда ишлегенди. 1931 джылда Нарсанада «Революцион джырла» деб экинчи назму, джыр китабы чыгады. Ол китабда 1926 джылдан 1931 джылгъа дери джазыб турган назмулары, джырлары басмаланадыла.

Экинчи китабы чыгъар заманнга Исса Къарачайны белгили поэти болады. Аны юсюнден Хубийланы Ислам (Къарачайлы) Къарачайны джазычуларыны юсюнден джазган статьясында былай айтады: «Къаракетланы Исса Къарачайны джаш джазычуларыны бириди. Аны орус поэтлени назмуларын, «Интернациональны» кечюренини, кесини чыгъармаларыны юсюнден эртде огъуна да айтхан эдик. Андан бери да Къаракет улу уллу ёгенди, назмулары кючлю болгандыла. «Таулу джашауну» литература бетлеринде басмаланган чыгъармалары анга шагъатлыкъ этедиле».

Къаракетланы Иссаны назмуларыны магъанасы теренди. Исса эски джашаугъа, диннге, динни кюллукучуларына къаршчы турады, джан джашау кзуаргъа, культураны ёсдюрюге, таулу тиширыулагъа баш эркинлик берирге чакъырады. Иссаны назмуларында джалгъанлыкъ, субайлыкъ джочкду. Ол аланы туугъан къралын, халкъын, совет властны, партияны тамам джюреги бла суйюб этгенди. Аны таза иннетлиligere иши шагъатлыкъ этеди. 1941 джыл бизни Ата джуртубузгъа герман фашистле чабханларында, ол джыл огъуна декабрь айда Исса Къарачайда фронтха кеслери суйюб барган адамланы бири болады. Ол Ставрополь крайда кзуаралган добровольческий полкну ичинде генерал Доватор командирлик этген Красное Знамя орденли гвардиячы корпусда Мозыр атлы 4-чю гвардиячы дивизиягъа барады. Ол дивизияны Красное Знамя орденли 16-чы гвардиячы полкунда солдат болуб уруш этеди. 1942 джылда Смоленск об-ластда Гжатск шахардан узакъ болмай къаты урушда уллу джигитлик этиб ёлгенди. Иссаны ёлюгю да анда асыралганды. Исса ёлгенден сора, джигитлик этиб ёлгени ючюн, командование-ни буйругуу бла ол «Красная звезда» орден бла саугъаланады. Аны аты эскадронну списогуна ёмюрлюкге джазылганлай къалганды.

ПОЭТНИ ЛИРИКАСЫ.

Къаракетланы Иссаны лирикасыны къарачай халкъны культу-расыны историясында уллу магъанасы барды. Ана тилде бирин-чи назму китабны («Джангы джырла», Москва, 1924 джыл) Исса чыгъарганды. Ол къарачай джазма литератураны тамалын са-лыб башлагъанланы бириди. Къаракет улу 1922-чи джылдан джазыб башлагъанды. Авторну экинчи китабы «Революцион джырла» 1931 джыл Нарсанада басмаланганды. Поэт В. И.

Ленинни, Октябрь революцияны, къралны индустриализациясын, эл мюлкню, жарыкчылыкны, туугъан джерини юсюнден д.а. к. темалагъа кесини сейирлик назмуларын джазганды.

ОКТЯБРЬ РЕВОЛЮЦИЯНЫ ТЕМАСЫ.

Бизни совет къралда социалист революцияны уллу магъанасын туугъан халкъына ангылатыр ючюн, ол талай назму джазганды. Сёз ючюн, «Хар къралда чанчылыр», «Хар къралда этерге». Эки назмуда да Октябрь революцияны миллетлеге берген эркинлиги суратланады. «Хар къралда этерге» деген назмуну алыб къарайыкъ. Тар ёзенледе урунганланы кыйын джашауларын кёребиз. Байла, бийле революциягъа дери къарангы халкъны унукъдуруб тургъандыла.

Джашай эдик элдеде,
Мюрзеу битмез джерледе,
Башы ачыкъ гёзенде,
Ташлы, агъачлы ёзенде.

Джалчы, малчы биз болуб,
Байгъа, бийге мюлк этиб,
Ишибизни татыуу
Себебсиз болуб кетиб.

Поэт назмуну экинчи кесегинде эски болум бла тенглешириб джангы джашауну, совет власть берген эркинликни, тенгликни айтады.

Кёлтюрейик мюлклени,
Бирикген кючню салыб,
Урунайыкъ, ишлейик,
Пайыбызны тенг алыб,

Аренд алгъан джерибиз
Табылады бошуна,
Эрикмейин чалкъы тарт,
Бичен ишле кышынга.

Революцияны хорлагъаны символично кёрюнеди: «джерни къан джуугъанлай», «къарангы джашауну булутлары кёлтюрюлюб», «джарыкъ джудуз туугъанды». Бурун окъумагъан таулулагъа шқолланы эшиклери кенг ачылгъандыла. Ауругъанланы энди афенди дууа суу бла бакъмайды, больницалада къарайдыла. Поэт совет властны кючюнден табылгъан джетимшлени джакъларгъа урунганланы чакъырады. Ол былай айтады:

Не буруу да тыймайын,
Коммунагъа джетерге!

Октябрь революцияны иннети башха къраллагъа да джайылыб, урунган халкъла биригирле, капитализмни хорлаб, социализмни джолуна тюшерле деб поэт ийнаналды. Бу назмула джазылгъандан бери арадан алай кѣб заман кетмесе да, урунганланы муратлары эмда фахмулу поэтни сѣзлери джашауда тола барганларына шагъатбыз: бусагъатда социализм къурагъан къралланы саны кѣбден кѣб болуб барады. «Оюм тенгизинде джюземи» деген назмуда иннет да бу тема бла аякълашыб келеди. Джазыучуну керти халал пролетар джюреги кѣб затха сагъыш этеди. Ол сагъышланы бири восток къраллада алкъын капиталны боюнхасыны тюбюнде урунганланы инджилгенине къайгъы этеди.

Тауладан къанатсыз учуб ѳтеме,
Бу джуртладан кенгиге узакъ кетеме.
Бютеу шаркъ къраллагъа да кириб,
Андан оюм алгъан джерлеге джетеме.

Кѳреме дагъыда терлеб, кюйюб,
Байла ючюн ишлеб сан туююб,
Бел тюзетмей ишлеб миллион ишчиле,
Солуусуз, тохтаусуз ишлегенле.

Ахырында, урунган халкъ бу зорлукъладан чыгъар ючюн, социализмден башха мадар джокъду, деген оюм ачыкъланады.

В. И. ЛЕНИННИ ЮСЮНДЕН НАЗМУЛА.

Коммунист партияны къурагъан, урунганланы ѳкюлю эмда башчысы В. И. Ленинге атаб, поэт «Хорладынг», «Унутмазбыз» деген назмуларын джазгъанды. Бу назмулада автор В. И. Ленинни джарыкъ сыфатын, ол билимин, кючюн, фахмусун халкъгъа аямай бергенин, аны окъуууну дуняда кетмезлик магъанасын кѳргюзеди.

«Партиясы—тушман чачмазлыкъ тауду», деб коммунист партияны онгду кючюн, бирикмеклигин суратлайды.

Ленин ѳлгенди, осияты кългъанды,
Ленинизм ѳллюк туююлду, сауду.
Аны бизге саугъа этиб къойгъанды,
Партиясы — тушман чачмазлыкъ тауду.

Ленинни окъууу кѳгет терек бла тенгleshдириледи. Ол терекни тамырлары терендиле, алай демеклик, халкъ бла кючлю байламлыды. «Кѳгетлери къраллагъа джайыла» деген сѣзлери ленинизмни иши кългъан башха халкълагъа да сингер деген магъананы бердиле. Алай бла Ленинни сыйлы образы, ѳмюрледе да унутулмаз мураты, ишлери джер юсюнде джарыкъ бериб, джашауда тола барлыгъын кѳребиз. Уллү Ленинни осиятларын совет халкъ толтурады, аны аты биргебизге хорламдан хорламгъа элтеди.

Ленини туугъан къралы Совет Союз бусагъатда дунягъа эм белгили, алчы, бай къралды. Ленинчи коммунист партия совет халкъны коммунизмге таукел алыб барады.

В. И. ЛЕНИНИ ЮСЮНДЕН НАЗМУЛА.

Бу къауумгъа «Сельмаш завод», «Нефть анасы Бакугъа», «Сюрючюню ауузундан», «Колхоз джыр», «Колхозчуну джыры» д. а. к. назмуланы санаргъа боллукъду. Быладан биз эки назмуну, «Сельмаш завод» бла «Колхоз джырны» сюзейик.

Россияда революция хорлаб, ишчилени, эллилени къралы болду. Халкъны мюлкюне, рысхысына граждан къазауат салгъан джараланы багъа, къаджыкъмай урунуу бла биринчи совет кърал аякъ юсюне миниб, ишлеб башлады. 30-чу джыллада бизни джуртубузда индустриализацияны бардырунуу, эл мюлкде энчиликден коллективизациягъа кечююню бек уллу магъанасы болгъанды. Ол ишледе совет власть бурун кёбюсюне малчылыкъ бла юрешген таулулагъа таймаздан болушлукъ этгенлей тургъанды. Ростовда биринчи бешджыллыкъны планы бла элмюлкге машинала чыгъаргъан уллу завод ишленгенди. Ол заводну ишлеуде ишчи халкъны джигитлиги, джигерлиги кёрюнгенди. Джерге урунууда, джашауну тынч, иги этер ючюн техника база къурургъа Север Кавказда тау миллетлеге джууукъ ишленген заводну амалсыз джарарыгъы ачыкъды. Ол себебден поэт бу гигантха сейрсиниб, аны магъанасын таулулагъа ангылатыр ючюн «Сельмаш завод» деген назмусун джазады. Назмуну аллында заводну тюшген джери — «шош чайкъалгъан сабыр Донну этеги, Къызыл Аскер къан бла сугъаргъан дангыл тюзю» деб суратлайды. Ызы бла элмюлкню «кърч темирден къаласы» тохтаусуз ишлегени кёрюнеди.

Оджакъларынг тюкюредиле от, тютюн,
Тёшге чёгюч урадыла ненча минг..
Темир къоллу, кърч кёкюрек ишчиле,
Хар бириси бирер ишни бишире.

Андан сора, элли бла завод сёлешгенча, аланы ушакълары джазылады. Деу заводну от джюреги теиб, ашыкъмай элчиге тюшондюрюрча хапар айтады. Эллилени ауур ишлери дженгилленникди. Ат, ёгюз джекмегенлей, машинала сабан сюрлюкдюле. Будай орлукъдула, бичен чаллыкъдыла. Алай а машинала толу хайырланыр ючюн, эркин джюрюр ючюн, гитче энчи мюлклени ырджылары кетиб, джерле ара мюлкнюкю болургъа керекдиле. Ол себебден эллиле аны магъанасын ангылаб, колхозлагъа кирирге тыйыншлыдыла. Ара мюлк ёссе, ол къадар хайырлы иш боллукъду. Адамланы арасында тенглик болуб, джашауларын иги

джанына тюрлендирликди. Ахырында, элли сагъыш этиб, ойланыб, энци мюлкден ара мюлкню таблыгъын сайлайды. Назму 1929-чу джыл Къарачайда биринчи колхозла къуралгъан кёзюуде джазылгъанды. Аны элчилени ангыларын ёсдюрюуде магъанасы теренди.

Поэт «Колхоз джыр» деген назмуда урунганланы Ленинни байрагъына тюз болгъанларын, бирикмекликлерин кёрдюзеди.

Партияны башчылыгъы бла урунган эллиле ара мюлкню жолауна тюшедиле, къууаныб ишлейдиле, алай а джер бошуна берилиб, эркин джашау чыкъса да, алкъын джалкъаула, эринчекле къурумагъандыла. «Ишсиз турма» деген назмуда «санлары сау адамъа борч болады ишлерге» деб, поэт халкъын джигер урунуу-гъа чакъырады. «Ишлемеген ашамаз» деген парт сёзю да автор назмугъа экинчи баш этиб, аны ючюн салгъанды. Поэтни ачыкъ магъаналы, халкъ ангыларча тынч тилде джазылгъан назмулары джыр болуб джырланыб тургъандыла.

Къарачайны башха эллерини ёсгенлери бла бирча, Октябрь революцияны он джыллыкъ байрамына 1927-чи джылда Микоян-Шахар (бусагъатдагъы Карачаевск) ачылгъанды. Ол къарачай халкъны уллу байрамы, къууанчы болгъанды. Тау элге джарыкълыкъны джаяргъа биринчи къарачай шахарны магъанасы уллуду. Ол шахар а Октябрь революцияны кючюнден, уллу орус халкъны къарнаш болушлугъу бла этилгенди, джангы тау шахар-гъа поэт джангы метафорала, эпитетле табады: «эркинликни саугъасы», «эркинликни фонары», «ариулукъну сабыры». Бюгюнлюкде Карачаевск алгъындан да бек ёсюб, джашнаб, Север Кавказда эм арну шахарланы бириди.

ТУУГЪАН ДЖЕРНИ ЮСЮНДЕН.

Къаракетланы Иссаны туугъан джерни табигъатны суратлагъан назмулары эм джарыкъ, эм кючлю произведениелеридиле. Поэт туугъан джерни юсюнден «Кавказ» деген назмусунда уллу сюймеклик бла джазады. Кавказны онгмазлыкъ ариулугъу къарачай литературагъа кетмезлик оюула болуб тюшгенди.

Ёхтем Кавказ, салам айтама санга,
Тюрлю-тюрлю мийик, ариу таулагъа.
Узакъ джерден келиб къонакъ болуучу,
Кёк булутла юйюрсюноб къонуучу.

Мамукъ кибики булутла, билезик тубанла, чокъуракъ суула, назик макъамлы булбулла, субай санлы буула, турна кёзлю ариу таула — хар бир зат назмуда кеси тили бла сёлешеди. Поэт кесини терен сезимли фахмусу бла тау джерлени суратын салгъанды. Кавказ тауланы ёхтемлиги аны халкъыны ёхтемлиги-ча, ариулугъуча ангылашыныб, окъугъанны учундурады.

20—30-чу джыллада къарачай литераторла табиғатны юсюнден кёб лирика назму джазгъандыла: Ертенланы Азрет—«Кавказ таула», Бостанланы Хасан — «Бизни тауларыбыз». Орусланы Махамет — «Минги Тау», «Хурла кёл». Къаракетланы Иссаны «Кавказ» деген назмусу Къарачайда эмда Малкварда бютюн да бек белгилиди.

ПОЭМА «КУЛАК БЛА ДЖАЛЧЫ».

20-чы джылланы аягында, элмюлкде коллективизация къурауну аллында, башха джерледеча, Къарачайда кулакла джарлыланы, хакъларын табдырмай, кёб кыйнагъандыла. Аланы бир къауумлары энчи мюлклерин, кеслерини байлыкъларын ёсдюрюючюн, башха адамлагъа не аманлыкъ этерге да артларына турмагъандыла.

1928-чи джыл тау эллени биринде кулак, джалчысына тёлеген малына зарланыб, аны ёлтюрюб, малын ызына сыйыргъанды. Бу затха джюреги асыры бек кыйналгъандан Къаракетланы Исса «Кулак бла джалчы» деген поэмасын джазгъанды. Поэмада авторну баш мураты—элчи таулулагъа класс айрылыкъны терен кёргюзююдю. Къазандан келген бир джаш ишге джарашыргъа излейди. Ол кулакга джолугъады. Кулак аны бла ушакъ этиб, ёксюз, джакъсыз болгъанын биледи. Харам кулак аллында анга бек хыйла, кука сёлешеди. Бай джарлы джашха «дин къарнашым», «бир баламча кёрюрме», «тёзген теш ашар», «кёб адам кьош этгенди келиб мени кьошумда» деб алдайды. Ачыкъ кёллю джаш байгъа къой кютерге беш джылгъа джарашады.

Беш джылны ичинде джалчы кыйынын аямай, байны малын кютеди, халал ишлейди. Джалчыны халы былай суратланады:

Джатаргъа орнунг малда,
Къайда кеч болса, анда,
Джастыгъынг да—таякъ-таш,
Ашагъанынг—сууукъ аш...

Болджалы джетиб, хакъына алгъан малларын сюрюб. джаш ёзенде кетиб баргъанлай, аман иннетли бай атха миниб джетеди. Джарлы, малын къайтарыб, джанын сау къалдырыргъа излейди:

Малдан эсе, джан татлы,
Санга къойдум малымы,
Хатер эт, сууукъ атлы,
Алма мени джанымы.

Кулак джалчыгъа, чыртда кечим этмей, кемсиз къаты сёлешеди:

Сени джазыкъсыныб тау,
Къалтыраса агъач-таш,
Джалчы — манга къанлы джау,
Башынга этмезме бош.

Аллах кеси айтса да,
Не къамамам, уялмам,
Тиймез буйрукъ этсе да,
Сени былай къоялмам.

Бай алгъын айтхан «дин къарнашын» джаныуарча соялы. Сау-
утсуз джарлыны шокдан атыб ёлтюрюб, малланы да сюрюб,
ызына айланады.

Поэмада диалог, монолог, лирика сагъышла аны магъанасын,
кертилигин ачыкъларча, тамам терен сингдирирча этедиле.

Не боллугъед ёлмейин,
(Ол да джанед) джашаса,
Тёрт саныны къыйынын
Кеси рахат ашаса?

Джамагъат ирият бериб, сюд этиб, джалчыны ёлтюрген мур-
дар джоюлгъанды. Поэмада зорчу къауумгъа тёзюм болмазлы-
гъы, урунганланы анга къалай къарагъаны айтылады:

Ишчи, элчи джарлыла
Сенден джийиргендиле.
Эр, тиши да джыйылыб,
Бары налат бердиле.

Бу поэманы ахырында джарлыланы уллу оюм этдирген сёзле
бардыла:

Джарлыла да, алданмазча,
Энди ачыкъ билдиле,
Кулак, таб тюшсе, союб,
Къан ичгенин кёрдюле.

30-чу джыллада Учкулан райисполкомну тамадасы, поэт
Къаракетланы Исса, коммунист партияны политикасын тау элле-
де кеси къолу бла бардыргъанды, колхозла къурауда уллу къый-
ыны киргенди. «Кулак бла джалчыда» джазылгъан хапарны
Къаракет улу джашауда болгъан затдан алгъанды.

ПОЭТНИ ТВОРЧЕСТВОСУНУ МАГЪАНАСЫ.

Къаракетланы Иссаны творчествосу тамам бишген сагъатын-
да тохтагъанды. Ол къарачай литературагъа андан сора да кёб
затла берлик эди. Аны 1931-чи джылдан 1942-чи джылгъа дери
джазгъааңлары тас болгъандыла.

Литератураға 20-чы джыллада, ачы класс кюрешни заманында, кириб, ол Уллу Ата джурт кызауатда ёлюб кетгинчинге дери революцияға, совет халкны ишине халал кыуллук этгенди. Кыракетланы Исса Ата джуртубузну, халкны уллу гитче ишине да сакъ болгъанлай, кыанын-джанын аямай кюрешгенди. «Интернационал» — партия гимни ана тилге кечюрген кюнюнден башлаб, аны политика лирикасы урунган таулуланы арасында коммунист партияны иннетин джаяргъа, аланы класс ангыларын ёсдюрюге болушханды. Класс джаулагъа, чирик адетлеге, муслиман динни фитна кыуллукчуларына от ачхандыла. Бурун джазмасы, традициясы болмагъан ана литературада биринчи сокъмакъ этмеклик сёзсюз кыйын болгъанды. Исса ол ишни бойнуна алгъанды. Кыракетланы Иссаны джазгъанлары, Ёртенланы Азрет бла бирге, кыарачай поэзияны тамалын салгъандыла. Исса джазгъан темалагъа, образлагъа, назму тилни джорукъларына артда ишлеген поэтледе да тюбейбиз: Ёртенланы Азретде «Кавказ таула», «Джалчыны сойгъаннга», Батчаланы Абдул-Керимде «Сельмаш завод», Байкыулланы Даутда «Таулу кызыны тарыгыуу» д. а. к. «Кавказ» деген назмусу уа аны ызындан келгенлеге джарыкъ юлгю болгъанлай турады. Кыарачай-малкыар пейзаж лирикагъа кёб джарагъанды. Малкыар поэтле Шахмырзаланы Саид, Отарланы Керим, Кыулийланы Кыайсын Кыракетланы Иссаны джазгъанларына иги багъа бередила.

Сёз ючюн, Кыабарты-Малкыарны халкъ поэти Кыулийланы Кыайсын 1968-чи джыл «Вопросы литературы» деген журналы 11-чи номеринде басмаланган «Джашагъаным чаклы юренирикме» деген статьясында былай джазады: «Кыарачай назмучу Кыракетланы Иссаны Кыарачай бла Малкыардан тышында киши танымайды. Ол джашлай 1942-чи джыл фронтда ёлгенди. Кыарачай поэт башха халкълагъа белгили болмай кыалыр деб кыоркъама. Не к десегиз, аны назмуларын кечюрмеклик бек кыйынды, чыртда кыолдан келмезча ишди. Мында 40 джыл алгъа ол Кавказны юсюнден назму джазгъанды. Поэт ол назмуну аллай алакат, джити тил бла, аллай сейир этерча эркин, уста суратлаб джазгъанды, бюгюн да ол назму бизни тилибизде джазылгъан бек алакат чыгъармаладан бири болгъанлай турады. Манга ол назму, Кызим бла бирге, школча джарагъанды.

Малкыар поэзияда да, кыарачай поэзияда да Кыракет улуну «Кавказына» ушатыб джазылгъан назмула кёбдюле. Алай да ала бары да кыарыусуздула, кеслери башха тюрю джазылгъандыла дерча ышан джожду. Юрениу дегенинг — бек уллу усталыкды, кесинги устазларын этгенни джангыдан кыайтарыб этерге джарамайды: аладан, ала дуняны сейирлик ышанларын, ол ышанлагъа тыйыншылы кеслерини энчи бояуларын кыалай излегендерин юренирге керек болады.

Кечюрюлген орус назму болуб, мени биринчи окъугъаным — Пушкинни Кыракет улу кечюрюб, «Бугъоуланган» («Узник»)

деген назмусу эди. Ол назму, ким биледи, алай алапат кечюрюл-меген эсе да, мени учундургъан эди. Мени Пушкинге суймеклигим алай бла башланганды.

Кесими джарым ёмюрлюк джашауумда мен кёб зат кёргенме, кёб кыйынлыкъ сынагъанма, кёб да окъугъанма, искусствону, поэзияны юсюнден кёб оюм этгенме, джазгъанма; энди уа мен Пушкин манга керти поэтни юлгюсю болгъанын терен ийнаныуу бла айтама. Кертиди, джаш заманымда мен башха акъылда эдим, Ол заманда биринчиге Лермонтовну санай эдим. Ол да ангылашынады. Лермонтов артыкъсыз да бек Кавказны поэтиди. Ол а терилтмей кыймай ди. Бусагъатда да Лермонтов мени сезимимде, улуу усталаны бирича, Пушкин бла тенг турады. Не амал алагъа тыйыншлы сохта болургъа бизге бек кыйынды».

Къаракетланы Иссаны джазгъанлары литератураны, тилни тамалын салгъандыла. Талай араб сёзю айтмасакъ, джазгъанларыны тили халкъ сёлешген тилди. Поэт тилни кесгин мадарлары (тенгледиреуле, метафорала д. а. к.) кёб джюрютеди. Этими кысха тюрлюлерин назму тилге джарашдырады (Бередила— берелле), алмашланы бир къауумуну терс джегилгенлерин (меннге-манга, сеннге-санга) хайырланады.

Поэтни джашауу джолу, бютеу творчествосу бююн да джаш джазычулагъа, окъуучулагъа, халкъгъа унутулмазлыкъ ашхы юлгюлей къалады.

ХАР КЪРАЛДА ЭТЕРГЕ.

Джашай эдик элде,
Мюрзеу битмез джерледе,
Башы ачыкъ гёзенде,
Ташлы-агъачлы ёзенде.
Агъач ичи теренде,
Тёрт джаныбыз тау болуб,
Миллетлеге къошулмай,
Кёзлерибиз ау болуб.
Бугъоусузлай тагъылыб,
Эшигибиз джабылыб,
Кючлю кирит салыныб,
Байгъа, бийге джалыныб.
Тюбю-башы топуракъ,
Джалын тартыб юйюбюз,
Джарыкъ тиер джеринде
Мутхуз болуб кюнубюз.
Бойнубузда боюнсха
Баш кёлтюрюрге кыймайын,
Джарлылыкъда, кытлыкъда,
Бир кюн ашдан тоймайын.

Джалчы, малчы биз болуб,
Байгъа, бийге мюлк этиб,
Ишибизни татыуу
Себебсиз болуб кетиб.
Джарыкъ кёрмей кёзюбюз,
Кирпиклери тот болуб,
Турдукъ кюе, термиле,
Джашауубуз от болуб.
Къолубуздан келмеед
Мактаблада окъургъа,
Джазыкъсыныр киши джокъ,
Бизни ары чакъырыргъа.
Мактабланы эшиги
Ачылаед маллыгъа,
Окъур кирик мадар джокъ,
Бизни кирик джарлыгъа.
Багъыучула джокъ элле,
Джаралагъа къараргъа,
Дууа суула ичеек,
Аурууланы багъаргъа.
Мерекебни суугъа эзиб

Ичер кибик къарангы,
 Ёнге мадар табылмай,
 Багъар кибик джарангы.
 Тенг болмайын насыбынг,
 Бай, бий бла джюрюшюнг,
 Джерде, мюлкде табылмай,
 Сени бир да юлюшюнг,
 Аякъ тюбде теблениб,
 Кёб инджилиб, эзилиб,
 Къыйын ауруу кемириб,
 Джашау табмай термилиб.
 Биз бу халда тургъанлай,
 Джерни къанла джуугъанлай,
 Джарыкъ джулдуз туугъанды,
 Халкъгъа келбет салгъанды.
 Кёлтюрюлюб булутла,
 Чагъылыныб, чачылыб,
 Кенгден кюрен тартылды,
 Чууакъ аяз ачылыб.
 Байла-бийле къаласын
 Сюнгю бла чачханбыз,
 Эркинликни эшигин
 Джарлы халкъгъа ачханбыз.
 Кёлтюрейик мюлклени
 Бирикген кючню салыб,
 Урунайыкъ, ишлейик,
 Пайыбызны тенг алыб.
 Аренд алгъан джерибиз
 Табылады бошуна,
 Эринмейин чалкъы тарт,
 Бичен ишле къышынга.
 Дууа суула ичмейбиз,

Джараланы багъаргъа,
 Больницала ачылгъанд
 Ауругъаннга джараргъа.
 Кёб джарлыла къууаналла
 Коммунаны ишинден,
 Бу болумгъа биз джетдик
 Октябрьны кючюнден.
 Бай къралла муратлылла
 Мюлкюбюзню чачаргъа,
 Зорлукъ этиб, умутлулла,
 Къазауатла ачаргъа.
 Къазауатла ачсала,
 Ариу бла къоймайын,
 Ишни къолдан иймеzbиз,
 Чырт артыбыз болмайын.
 Октябрьны къууатларын
 Къраллагъа чачарбыз,
 Анда ишчи халкъланы
 Нёгерликге тартарбыз.
 Биригиб ишчи миллет,
 Бир оноугъа кёчербиз,
 Залимлени тас этиб,
 Социализм этербиз.
 Мюлкюбюзню кёлтюрюб,
 Къууанчлагъа джетишиб,
 Онунчу Октябргъа
 Сёз беребиз кюрешиб:
 Не буруу да тыймайын,
 Коммунагъа джетерге,
 Энди онунчу къууанчын
 Бютюн да иги этерге!

Соруу бла иш.

1. Бу назмуну ненча кесекге юлеширге боллукъду? Хар кесегине баш табыгъыз.
2. Назмуну темасы бла идеясын айтыгъыз.

ОЮМ ТЕНГИЗИНДЕ ДЖЮЗЕМЕ.

Кёр дуняны зорунда, кючюнде,
 Тургъан эсе джумуртханы ичинде,
 Мени акъылым кирмез энди тузакъгъа,
 Кериледи тёрт джанына узакъгъа.
 Кёб джаншайма, мен къркъмайма сёзюме,
 Барысындан бирер оюм юземе,

Барын алып кёз аллыма тиземе,
 Сора оюм тенгизинде джюземе.
 Тауладап кьанатсыз учуб ётеме,
 Бу джуртладан кенгиге узакъ кетеме,
 Бютеу шаркъ кьраллагъа да кириб,
 Адам оюм алгъан джерге джетеме.
 Кёреме анда джашла, тишируула,
 Минглеб, минглеб тентиреген адамла,
 Кёреме дагъыда кёмюркёз кызла,
 Къачан эсе да бир джаннган джулдузла.
 Кёреме ауруу эзиб, арыкъла болуб,
 Ах, ох деб кюйюб, джылаб, улуб,
 Санларындан, кёзлеринден кызыл кьанла
 Тамчы-тамчы джерге тамгъан уланла.
 Кёреме, тёмейин, ёлюмге ал буруб,
 Къама, герох бла кеслерин уруб,
 Талай джерде талай кьанлы кьолла
 Кесек-кесек болуб джерде джатханла.
 Кёреме дагъыда терлеб, кюйюб,
 Байла ючюн ишлеб сан тюйюб,
 Бел тюзетмей ишлеб миллион ишчиле,
 Солуусуз, тохтаусуз ишлегенле.
 Таймай бу халда машина буруб,
 Хакъларыш табмайын джылаб, улуб,
 Кёреме термилиб джашагъанла,
 Гырджынын джыламукъ бла тенг ашагъанла.
 Дагъыда кёреме этерге иш табмай,
 Джатар джер табмай, джукъ татмай,
 Талай минг ишчи сууукъда, кьарда,
 Къалтырай орамда, кыш боранда.
 Ташкёмюрча кьаралыб этлери,
 Кемирилиб, кёрюнюб бет сюеклери;
 Быланы былай кёрсем, чарс болуб кёзюм,
 Тыйылыб-тыйылыб чыгъады сёзюм.

Ангыладым, сездим хар хапарны:
 Социализмден башха мадарны
 Къурутмазын джаулукъну, зарлыкъны,
 Тас этмезин тарлыкъны, такъырлыкъны.

1929 дж.

Соруула.

1. «Оюм тенгизинде джюземе» деген сёзлешип магъанасы неди?
2. Поэтни не сагъышлары барды?
3. Джаулукъ, такъырлыкъ урунганлагъа не заманда къуруйду?

УНУТМАЗБЫЗ.

(В. И. Ленинни ёлген кюнүне)

Элтиб кёрге салгъанбыз январь айда
Устазыбыз инкъыйлабчы¹ Ленинни,
Ишчи миллет эм эллиле хар къайда
Эсгередице, кёб сый бериб, бу кюнню.

Аны эшитиб, джюрекле мыдах болуб,
Ишчи кёзле джыламукъладан толуб,
Къралланы барына таууш болуб,
Тенгиз чайкъалгъанча къозгъалыб, къобуб,

Кёб къралдан ишчиле эм эллиле
Келгендице, мурадларын билдире,
Бир тауушдан барысы сёз бердице
Аны ишин ахырына джетдирирге.

Ленин ёлгенди, осияты къалгъанды,
Ленинизм ёллюк туююлдо, сауду.
Аны бизге саугъа этиб къойгъанды,
Партиясы тушман чачмазлыкъ тауду.

Ленинизм татлы кёгетли терекди,
Тамырлары кенгден орун айыра,
Титиреге байла, бийле бёлекни,
Кёгетлери къраллагъа джайыла.

Биз барырбыз милюкюбюзню ёсдюрюб,
Юлгю бичиб коммунаны джолунда,
Кюнден-кюннге илмубузну кёлтюрюб,
Джол кёргюзе къралланы барына.

Сен ёлсенг да, узакъ джашар муратынг,
Ёмюрлеге унутулмайын атынг.
Джашау бла баямлана сыфатынг,
Таймай джарый, тола барыр муратынг.

1928 дж.

Соруула.

1. Ишчиле бла эллиле къаллай сёз бередице?
2. Ленинни окъуун, партияны поэт не бла тенгешдиреди?
3. Урунганлагъа Ленинни иши багъалы болгъаны неден кёрюнеди?

---

¹ Инкъыйлабчы — революционер деген магъанада айтылгъанды.

Шош чайкълалгъан сабыр Донну этеги —
 Тюппе-тюз Шимал¹ Кавказны джюреги,
 Къызыл Аскер къан бла сугъаргъан тюзюю,
 Бюгюн-бюгече да бауурун, кёкюрегин.
 Суу тегюлген кибик тегюлген тери,
 Кенгеш хукумат² туугъанлы бери,
 Солуусуз ишлеген узалыб кери,
 Ишчиле бла техника аскери.
 Энди дангыл тюзюю туура арасы,
 Элмюлкню къурч темирден къаласы,
 Къучакълайса тёрт джанына кериб къулач,
 Санынг, башынг темир кюзгю, темир таш.
 Талай минг терезе, эшик ачаса,
 Хауа бошлугъуна джилтин чачаса,
 Джабыуунгдан кюнню нюрю тегюледи,
 Кёкде учхан къушха дери кёрюнеди.
 Кёзню къысыб ачхан чакълы солумай,
 Минут кетмей машинала бурулмай,
 Кими анда, кими мында къурулуб,
 Минг-минг темир джыгырыкла бурулуб.
 Оджакъларынг тюкюредиле от, тютюн,
 Тёшге чегюч урадыла ненча минг...
 Темир къоллу, къурч кёкюрек ишчиле, ,
 Хар бириси бирер ишни бишире.
 Энди дангыл тюзюю тура арасы,
 Элмюлкню къурч темирден къаласы,
 Къучакълайса тёрт джанына кериб къулач,
 Санынг-башынг — темир кюзгю, темир таш.
 Талай минг терезе, эшик ачаса.
 Хауа болушлугъуна джилтин чачаса,
 Джабыуунгдан кюнню нюрю тегюледи,
 Кёкде учхан къушха дери кёрюнеди.
 Кёзню къысыб ачхан чакълы солумай,
 Минут кетмей машинала бурулмай,
 Кими анда, кими мында къурулуб,
 Минг-минг темир джыгырыкла бурулуб.
 Оджакъларынг тюкюредиле от, тютюн,
 Тёшге чегюч урадыла ненча минг...
 Темир къоллу, къурч кёкюрек ишчиле,
 Хар бириси бирер ишни бишире.
 Нечик уллуду сени ишинг, къууатынг,
 Неди акъылынг, неди къастынг, муратынг?

¹ Шимал Кавказ — Север Кавказ.

² Кенгеш хукумат — совет правительство.

Ангылатмай, мени ызыма ашырма,
Хар ишинги манга туура айт, джашырма!
— Мен «Сельмаш» деб айтдыргъанма атыма,
Элчи улан, джууукъ олтур къатыма,
Хар ишими бек ангылаб къайтырса,
Эллилеге менден хапар айтырса,
Мен боллукъма эл мюлкню анасы,
Менсиз сау болмаз аны джарасы,
Мюлк ёсдюрюрге ишчи-элли миллетле,
Ма, ангыла, кирибме бу иннетге.
Агъачны, къурчну, къоргъашынны, темирни,
Сууну, хансны, талай затны, ташкёмюрню
Америкагъа, Англиягъа эришиб,
Барын хайырландырама кюрешиб.
Ма кёресе, бары бериб кюч, къарыу,
Кюрешеме мен да алмайын солуу.
Эл мюлкню илму нюрю кирирча,
Ат, ёгюз да джекмей, сабан сюрюрча.
Чалкъыны да бойнугъуздан алырча,
Будай, бичен машинала чалырча,
Ишчи, элли ишлеб джашар ючюн,
Эркин кийиб, суйгенича ашар ючюн.
Эл мюлкюне машинала къурурма,
Тюзге, таугъа, хар джерге джетдирирме,
Барыны да чархын бирден бурурма,
Социализмге барын бирден тебдирирме.
Ишчи бла эллини ара джибин
Юзюлмезлик къурч темирден ишлерме.
Барыны алырма сыртында джюгюн,
Тау ёшюнюн машина бла тешерме.
Энчиликни, артыкълыкъны къурутурма,
Ара мюлкню ёсдюрюрме, кёлтюрюрме.
Хаман социализмге джууукъ барырма,
Сора аны джерни юсюне къурурма.
Буду муратым, буду мени къастым,
Таб, буду, элчи улан, мени этген антым,
Тюшюнсюнле джарыкълыкъгъа хар бири,
Тау тюбюнде артха къалгъанлагъа дери.
Къурусун энчилик, тирилсин тенглик,
Ёссюн ара мюлк, халкъгъа къууат берлик,
Барыбызгъа бир мюлк эгизлик дерик,
Биреуге болмасын артыкълыкъ, кемлик.
Тебресин, джетер джерни кёсю кёрсюн,
Ара мюлкню ёсдюрюрге кёлюн берсин.
Мени сау болур ол кюн джюрек джарам.
Эллилени барына менден салам!
Кёлюм бла тынгыладым, барын эштдим,

Ойлашыб, сора бу акъялгъа кѣдјюм:
Бюгюннге дери джахиллигиме кюйдюм,
Энчи мюлкден ара мюлкню бек сюйдюм.

Соруула.

1. Сельмаш заводну элчи урунганлагъа къаллай магъанасы барды?
2. Ишчиле къалай ишлейдиле?

КОЛХОЗ ДЖЫР.

Урунганла биригебиз
Ленинни байрагъына.
Джашасын колхозубуз
Кѣб джылланы узагъына.
Джашасын колхозубуз,
Энчиликни къурутхан,
Терен сызыб тюзлени,
Тракторланы улутхан.
Кюрешебиз эришиб,
Ишибизни бишире,
Этилинген хайырны
Ара мюлкге тюшюре.
Хайда, ишге тебрейик,
Биз турмайын абызыраб,
Кюн да чыгъыб келеди,
Алтын чачы тозураб.
Джашасын колхозубуз,
Ишге джигер къатылгъан,
Социализм джолунда
Ишге джигер тартылгъан.
Джашасын партиябыз —
Барысыны башчысы,
Ара мюлкню джолуна
Деменгили алчысы.

Соруула.

1. Назмуда энчи ишлеуню юсюнден не айтылады?
2. Халкъ ара мюлкню ёсдюрюге къалай кюрешеди?
3. Халкъны бирикдирген, башчылыкъ этген кимди?

ИШСИЗ ТУРМА

(Ишлемеген-ашамаз)

Бийле, ханла — барысы
Бизге татыу бермейин,
Бугъоуланыб тургъанбыз,
Дуня джарыкъ кѣрмейин.
Джалгъа, малгъа биз барыб,
Кесибизни туйгенбиз.

Эркинликсиз дуняны
Сыагъанбыз, билгенбиз.

Сатыб алмай, ортакъ чалмай,
Бир эли джер табмайын...
Бай айтса, мадар джокъ эди,
Къуллугъуна чабмайын.

Аккъбол болуб, акъбет болуб,
Салкъын юйде олтуруб,
Хакъыгъызны ашай эди,
Къарнын къандан толтуруб.

Сатыб алыучу джеринги
Санга ачхасыз берелле,
Ишлей, уруна сен билсенг,

Сени сыйлы кёрелле.

Къачда мюрзеу джыялла
Урлукъ атхан адамла,
Орамланы ёлчелейле
Ишлемеген аманла.

Заманында сабан сюр,
Кюз джетгенлей чалкъы чал.
Джер да, суу да тенг болсун,
Къоймай юлюшонгю ал.

Санлары сау адамгъа
Борч болады ишлерге,
Айыб тюлмюд, сагъыш эт,
Ишлемейин, тилерге.

Соруула бла ишле.

1. Эркинликсиз дуняда джарлыла къалай джашагъандыла? Кимге ишлендиле?
2. Бизни къралда ишлегеннге къаллай сый бериледи?
3. Урунууну юсюнден билген парт сёзлеригизни джазыб алыгъыз.

ЭРКИНЛИКНИ САУГЪАСЫ.

(Микоян-Шахарны ачылгъанына)

Эки суу арасына,
Тауланы ортасына
Шахар салдыкъ джашаргъа,
Джарыкълыкъгъа чыгъаргъа.

Тауну этеги салкъында
Эркинликни фонары,
Мындан ары аллында
Бютюн джарыкъ джанары.

Темир джолла ётдююрбюз
Биз бир таудан бир таугъа,

Ашхы муратха джетдирир
Революция этген саугъа.

Узакъдан къарагъан кёзге
Нечик ариу боласа,
Сен джашагъан тар ёзеннге
Нечик келбет саласа!

Ненча тюрлю затла ача,
Октябрны багъасы,
Джашагъын сен, кёб джаша,
Эркинликни саугъасы!

Соруула.

1. Эркинликни саугъасы, деб не ючюн айтылгъанды?
2. Къарачайда шахар ишленгеннини магъанасы къалайды?
3. Табигъатны кийик джерлерин совет адамла къалай хорлайдыла?

Ёхтем Кавказ, салам айтама санга,
 Тюрлю-тюрлю мийик, ариу таулагъа!
 Кёк булутла юйюрсюнюб къонуучу,
 Узакъ джерден келиб къонакъ болуучу.
 Къачадыла ызларындан сюргенлей,
 Булгъаналла, къыппа кибиб, чырмалыб.
 Ма ол халда джитилеге миннгенлей,
 Рахат болуб, джатадыла чулгъаныб.
 Чардакъ тубан эм булутла джыйылыб,
 Джалкъаларын артларына къайырыб,
 Чайкъалалла бир-бирине урушуб,
 Демлешелле ёшюнлерин бурушуб.
 Къарачыгъыз, ол таулагъа сюелиб,
 Тёппелери булутлагъа тирелиб,
 Булутланы ичлерин бери джарыб,
 Джулдузлагъа джетерме деб узалыб.
 Ууакъ, улуу, тергеусюз кёб санлары,
 Кёк джибекден сыланады джаллары,
 Хар заманда бирча тюлдю халлары,
 Кёзююнде къачыб къалад къанлары.
 Таууш-туйюш этедиле дюнгордеб,
 Мынгаялла бир-бирине гюрюлдеб,
 Сыйдам болуб, мамукъ кибиб, агъарыб,
 Этеклери кюрен тартыб, къаралыб.
 Турна кёзлю ариу таула къубулуб,
 Кирпиклери ачылмайын, джумулуб,
 Кёз тиер деб, ау тубюнде джашыныб,
 Бугъойланы ауузлары ачылыб.
 Сора эрий тебрейдиле суйюнюб,
 Джасаналла тюрлю-тюрлю кийиниб,
 Мийик таула тубанлагъа бёлениб,
 Ёзенлери кём-кём ариу кёгериб.
 Тёппелери акъ кыйюзден джасалыб,
 Кюн джетгенлей, ариу джылтыраб, джаныб
 Кёкню этеги, таугъа джете, къызарыб,
 Ёрлегенлей джетер халда узалыб.
 Минги тауду ариулукъну анасы,
 Кюмюш кибиб, джылтырайды джагъасы,
 Не келеди бу залимни эсине,
 Бир тауну да тенг этмейди кесине...
 Алтын, кюмюш къозлайдыла тауларым,
 Шууулдайла тюрлю-тюрлю сууларым,
 Джарайдыла суусабха, джер суугъарыргъа,
 Дармандыла аурууланы багъаргъа.
 Энди манга къоркъуусуз болуб джолла,

Келедиле къралладан адамла,
Къараб кърюб, суйюнюшюб кетелле,
Барыгъыздан мени къабыл этелле.
Сынджыр таула джылтырайла-джаналла.
Эринлерин чюйюрелле къаяла.
Мермер ташла джылтырайла-джаналла,
Езенлеге сейир келбет салалла.
Бет джанлары къалын ариу чегетле,
Ичлеринде хар бир тюрлю кегетле,
Субай ёсген нарат, нызы терекле,
Салкъын, джууаш аяз ура, келекке.
Аяз урса, бары бирден къымылдаб,
Силкинелле бири бирине шыбырдаб,
Джашнайдыла кём-кёк ариу кийиниб,
Баш уралла, таула таба ийлиб.
Минингендиле бутакъланы юсюне,
Шатлыкъ келгенд булбулланы эсине,
Джююлдейле андан-мындан сызгъырыб,
Джырлайдыла ариу тюрлю къычырыб.
Буу, джугъутур, хар джаныуар къозгъалыб,
Ойнайдыла кенг чатлада къууаныб,
Марал кийик гелеулеге узала,
Къашха эчки къая ранда джубана.
Чегетлери адам ётмез шындыкла,
Талалары гелеу, тарлау кырдыкла.
Нарт сёз джюрюйд: «Гелеу кёрсенг, джер
сорма».

Аны киби, «келбет кёрсенг, эр сорма».
Кенг чатлада къошла салыб, олтуруб
Малла отлайла талаланы толтуруб,
Сюрючюле ойнайдыла джыйылыб,
Къаяладан суула агъа, къуюлуб.
Чачылалла шоркъа болуб джылтыраб,
Сууукъдула къолунг тёмей къалтыраб,
Тёнгерейле бир-бирине чырмалыб,
Чайкъалалла ташха-агъачха булгъаныб.
Кими кёзлеу, кими чучхур чокъуракъ,
Къара суула, исси суула, кими акъ,
Кюзюдеча, ташы, къуму кёрюне,
Агъадыла ары-бери бёлюне.
— Гузаба этиб къалайлагъа барасыз?
— Бизни атабыз сууукъ куртле, булутла,
Чыкыгъаныбыз ташлы, агъачлы бу джуртла.
Биз джол салыб ёзенлеге, тюзлеге.
Тигим эте, сахарлагъа, элlege,
Эниш сюрем тенгизлеге келебиз.

Мыдах болуб, обабызгъа киребиз.
Бир заманда айырылыб кебинден,
Биз къутулуб, кемелени тюбюнден,
Булут болуб, хауалагъа чыгъабыз,
Къайтыб келиб, бу таулагъа къонабыз.

Ишле.

1. Назмуну планын салыгъыз.
2. «Кавказ таула» деген темагъа сочинение джазыгъыз.

КУЛАК БЛА ДЖАЛЧЫ.

(Поэма)

Ачлыкъ, бек кемсиз къытлыкъ
Дунияны къалтыратыб,
Сыгъыб, ийириб джутлукъ,
Миллетни абызыратыб.

Тергеу алчы къара да,
Ата, ана, бала да.
Бир бирине болушмай,
Бир юйюрча къонушмай...
Сен да, джашауу такъыр,
Кёб зарауатлыкъ джетиб,
Баш къалдырыргъа, факъыр,
Келген энг мурат этиб.

Джюреги ит бир адам
Тюбеди: берди салам,
Кёб тинтиб, къармаб хаман,
Алдарын билиб тамам.
«Джангыз къарын ашына,
Джегерме, — деб, — бошуна»,
Файда излеб башына,
Алдаб элтди къошуна.

Кулак:

— Айт, джолунг, ызынг
къайдан!

Не излейсе, ашхы улан?

Джалчы:

— Узун-узакъ джол джюрюб,
Мен келгенме Къазандан
Къыйынымы сатаргъа,
Урунуб баш тутаргъа.

Кулак:

— Бармыды да къонушунг,
Шагърейинг, танышынг?

Джалчы:

— Ма буд мени келгеним,
Джокъду мында билгеним.

Кулак:

— Алай болса, джолдашым,
Бютюн да дин къарнашым,

Ийнанлыкъ болсанг манга,
Джюрегим, кёлум санга:
Бир баламча кёрлюкме,
Сени ючюн ёллюкме,
Инджилгенинги таныб
Келтиргенме къошума,
Ишлесенг, белинг талыб,
Мюлк этерсе башынга,
«Ишлеменг тишлемез»,
Иш къыйын болса да, тёз,
Хауле болма бошуна, —
Эт рысхы башынга.

Бир башхасы болмайын
Джашым кирик кёрюрме,
Андан артха къоймайын,
Тенг хакъынги берирме.
Алай ийнан сёзюме:
Чёб болуб тюш кёзюме,
Умам хатер этмейин,
Кёлюнге да джетмейин
Къоймам къолумдан келиб.
Амма, сен да ишлерсе,
Аллах айтса, кёл бериб,
Бир да къоймай эриниб.
Таб кёрмесенг башынга,

Сор тийреме, хоншума:
Кёб джарлы мюлк этгенди,
Келиб мени кьошума!

Д ж а л ч ы:

— Джюрегимден мен сеннге
Разылыкь береме,
Айтхан сёзюнгю меннге
Бек багъалы кёреме.
Ма, кёресе халымы.
Кес айыма джалымы,
Джумушунгу этерме,
Бек кёлюнге джетерме.

К у л а к:

— Беш джылгъа хакь кесейим
Да, кьой джалчы этейим.
Отуз кьой мал берирме,
Андан ёнге не этейим!
Бу беш джылны ичинде
Сени сынаб кёрюрме,
Хар иштинги джаратсам,
Таб кьызымы берирме.
Мени ариу кьызымы,
Аллах айтса, алырса,
Рысхыма эм мюлкуюе
Ие болуб кьалырса.
«Тёзген, джаным, тёш ашар».
Ишлемейин ким джашар;
Бу беш джылны ичинде
Татыса да кючюнге,
Джашауунгу кёбюсю
Мындан ары аллынгда,
Инджилмезсе, кертиси,
Малынг болса аллынгда.

Д ж а л ч ы:

— Атам, анам джокь мени...
Юйюрсюндюм сёзюнгден,
Энди кёрюрме сени
Ата, ана кёзюнден.
Бек ишлерме, урунурма,
Бу беш джылны турурма.
Аманнга бел бермезме,
Туз болуб эримезме.

К у л а к:

Аллах айтса, сау-эсен
Бу беш джылгъа джетербиз,
Андан ары джашаугъа
Бирден оноу этербиз.

* * *

Харамлыкь билмей ёзге,
Терилиб кулак сёзге,
Джумдурукьгъа ийнаныб,
Тер чыгъардынг кьыйналыб.
Кьой джалчы деб атынга...
Сен да ийнаныб антына,
Бир да харамлыкь билмей,
Ишлединг тынчлыкь кёрмей.
Джатаргъа орнунг малда,
Къайда кеч болса, анда,
Джастыгъынг да—таякь, таш,
Ашагъанынг сууукь аш!..
Тенг къатына бармайын,
Бир бош кюнюнг болмайын,
Сен кёлюне джетерге
Эмда разы этерге,
Болджалынг да битерге,
Мал юлешиб кетерге,
Джашауунгу кьуаргъа,
Эсен, рахат болургъа...
«Менден анга мал кетмесин,
Кьойларымы аз этмесин»,
Деген харам мурат бла,
Кьуууб джетди ол ат бла.
Къарангы агъачда, ташда,
Джан болмай сенден башха,
Джетгенин джыртар, бууар,
Къан ичиучю джаныуар.

К у л а к:

— Тохта алайда, атламай,
Джетгенд сени болджалынг,—
Бир минутну сакъламай,
Ма бусагъат аджалынг.

Джюрегинг кьоркьуу алыб,
Сескеклениб къарадынг.
Аман муратын таныб,
Кёб джыладынг, таралдынг.

Д ж а л ч ы:

— Ий, ёлтюрме сен мени,
Тюзлюгом иймез сени...
Мен да инсан, мен да джан,
Нек ичесе адам къан!..
Адам къаннга бояргъа

Хазырладынг кьолунгу,
Джумушха ийиб сояргъа
Сакълагъанса джолуму.
Сёзюм, ишим бир болуб,
Юсюм, башым кир болуб,
Джумушунгу этгенме,
Кёлюнге бек джетгенме.
Къарыууму къызгъанмай,
Ма беш джылны кюрешдим,
Артыкъ малгъа узалмай,
Тенг хакъымы юлешдим.
Манга джетген юч-тёрт кьой
Чарс этдириб кёзюнгю,
Джетишген кюн унутдунг,
Алгъын айтхан сёзюнгю.
Малдан эсе, джан татлы,
Санга кьойдум малымы,
Хатер эт, сууукъ атлы,
Алма мени джанымы.
Джанымы кьалдырыр ючюн,
Аны багъалы кёрюб,
Эриб къарыуум, кючюм,
Узакъ, узун джол джюрюб,
Эгеч-къарнашдан башлаб,
Барын Къазанда ташлаб,
Харам этиб кьойгъанма,
Келиб кьулунг болгъанма.
Джазыкъсынмай джюрегинг,
Тутуб кьолунг, билегинг,
Алырмыса джанымы?
Тёгермисе кьанымы?

Ку л а к:

— Келген эсенг кьолума,
Къарагъанма къарнынга,
Дауунг джокъду малыма,
Ашырайым джолунга!

Д ж а л ч ы:

— Джыйдынг ташха-агъачха,
Джазылдым санга ашха,
Ашаргъа эт табмагъын
Мени этимден башха!..
Кишим джокъду къатымда,
Кимим кьалсын артымда,
Тюздю джюрегим, джаным,
Къурумаз мени кьаным.

Марда джокъду зорунгда,
Джаным сени кьолунгда...
Ие тюшюн да кечим сал,
Не термилтмей, джанымы ал!..

Ку л а к:

— Сени джазыкъсыныб тау,
Къалтыраса агъач, таш,
Джалчы меннге къанлы джау,
Этмезме башынга бош.
Аллах кеси айтса да,
Не къамамам, уялмам,
Тиймез буйрукъ этсе да,
Сени былай къоялмам..
Бир къарама кёзюме,
Тюз боллукъма сёзюме!
Джалчыла эм джарлыла ---
Бары меннге къаплыла, —
Деб тартыб, шок атыб,
Джелке къанынгы тёкдю.
Сен да джан бере джатыб,
Кёкюрегинге чёкдю.
Санларынгы туурады,
Бир бирине чырмады,
Къанынгы ичди, эмди,
Терен шындыкка кёмдю.
Чырпы къалын агъачда —
Тиллисиз чауулда, ташда,
Кимге кычыр, кимни уят?!
Кимге этгин осият?!!

Мурат узун... не файда...
Бешджыллыкъ джалынг

къайда...

Джалчы санынг ууалды...
Къызыл къаннга боялды...
Муну эшитген адамла,
Бары джазгъан къаламла,

Закон бла бирлешиб,
Сен мурдаргъа демлешиб,
Билиб харам ишинги,
Бютюн этген кючюнгю,
Тар джашаугъа тыйдыла,
Такъыр джерге джыйдыла.
Ишчи, элли джарлыла
Сенден джийиргендиле:

Эр, тиши да джыйылыб,
Бары налат бердиле...

Сен этгенсе кѳанлы иш —
Джюрек кѳлтюрмезлик кюч:
Джылан киби, кѳан эмдинг,
Урдунг да джерге кѳмдюнг...

Не боллукъ эд ѳлмейин,
(Ол да жан эд) джашаса?
Тѳрт саныны кѳыйынын,
Кеси рахат ашаса?

Не эди сени дертинг,
Артыкълыгы бармы эди?
Ол джашаса дуняда,
Санга джашау тармы эди?

Кѳыйынын кѳарнынга уруб,
Кѳрпеслениб, кѳб тойдунг,
Сингирелмей, кѳбутуруб,
Сора джалчынгы сойдунг!..

Джан ачы бир минутду:
глдю, кетди, унутду!
Сен этинги кемирirse,
Бек кѳб кюнню термилирсе!

Сени киби джаныуарла
Сенден оюм алырла,
Санга джетген такырлыкъ
Дерс боллукъду барына!

Джалчыла да, алданмазча,
Энди ачыкъ билдиле,
Кулак таб тюшсе, союб,
Кѳан ичгенин кѳрдюле.

Ишле.

1. Текстни рольла бла окъугъуз (автор, джалчы, джумдурукъ).
2. Джалчы бла кулакга башха-башха характеристика беригиз.
3. Поэманы планын салыгъыз эмда сочинение джазыгъыз.

Биджиланы
Асхат
(1900—1958)

Биджиланы Асхат Басиятны джашы 1900 джыл Учкуланда туугъанды. Ол, Майкопда техникумну бошагъандан сора, Москвада окъуб, медицина институтну бошагъанды. 1935 джылда Асхат медицина илмуланы кандидаты болгъанды. Ол Къарачай школлагъа ана тилде биринчи окъуу китабланы («Билим», «Малчы») чыгъаргъанды, сабийлеге кѳб назмула, хапарчыкъла джазгъанды. Биджиланы Асхатны уллу пахмусу орус тилден къарачай тилге кѳчюрюуде толу ачыкъланады. Асхат М. Горькийни «Боранбилгич», «Илячинни джыры» деген назмуларын, М. Лермонтовну «Ибилис» деген поэмасын, А. Пушкинни «Капитанская дочка» деген повестин, «Къабыр тегенечи» деген хапарын, А. Крыловну «Тюлкю бла къаргъа» деген баснясын къарачай тилге сейирлик кѳчюргенди. Коммунист, Биджиланы Асхат — поэт, алим, врач, устаз болгъанды. Биджиланы Асхат СССР-ни джазыучуларыны союзуна член эди.

Ол ююнчю майда 1958-чи джыл Москвада джюрек ауруудан ѳлгенди. 1964 джыл Асхатны сайлама назмулары бла кѳчюргенлери бир китаб болуб чыкгъандыла.

КЮН.

Тау артындан джылтыраб,
Кюн башлагъа тийгенди.
Къарлы тау да башында
Алтын джабыу кийгенди.

Кюнбетни кюн эниште
Кириш тутуб келеди,
Кёлекге да аллында
Ууакъ-ууакъ энеди.
Эртден чыккыны ханслада
Кюнтаякъ кзурутады,
Гокга ханс да башчыгын
Силкиб, ёрге тутады.
Ууакъ-ууакъ тие, кюн
Ёзенлеге энгенди,
Элибизни джарытыб,
Ариу кзууат бергенди.

Соруула бла иш.

1. Джазыучу кюнню калай суратлайды?
2. Тилни суратлау мадарларын табыгъыз.
3. Бу назмуну азбар этигиз.

КЪАРНАШЛА.

Биз тюз туугъан
къарнашлабыз —
Сен сабанчы, мен ишчи,
Экибизни кучагъыбыз
Ташдан, темирден кючлю.
Къарнаш, мен темир ишлейме,
Сен а сабан сюресе,
Муратыбыз бир болгъанын
Кесинг ариу билесе.
Джер кязыб, темир чыгъарыб,
Тёшге салыб тюеме.
Андан къаладжюк, чалкы
этиб,

Шохум, сениге неме.
Къаладжюк бла тюзледе
Бачха, сабан сюресе.

Сен да меннге аны орнуна
Ун, бышлакъ, джау иесе.
Бизни хыртды кюлларыбыз
Бютеу къалмай берчлиди,
Джюрегибиз сууумагъанды,
Залимлеге дертлиди.
Залимлик джетген кюн, алан,
Бир-бирибизни тутарбыз.
Джети башлы сарубекни
Биз башларын бутарбыз.
Биз тюз туугъан
къарнашлабыз —

Сен сабанчы, мен ишчи:
Экибизни кучагъыбыз
Ташдан, темирден кючлю.

Соруула бла ишле.

1. Ишчи бла элчини шохлугъу, къарнашлыгъы не ишледе танылады?
2. Бирикмекликни каллай магъанасы барды?
3. Ишчиле бла колхозчула бир-бирине калай болушадыла? Бусагъада джашаудаң юлгюле айтыгъыз.
4. Рольла бла окъугъуз.

ИБИЛИС.

(Юзюклери)

(М. Ю. Лермонтовдан).

IV башы

Бираз арлакъ озгъанында,
 Кѳргенди таула арасында,
 Къолан кюйюзча джайылыб,
 Ырджылары айырылыб
 Тургъан гюрджюлю джерлени,
 Сылгъыч, мийик бусакъланы,
 Ёзенлени, къулакъланы,
 Таракъ таула этегинден
 Саркъгъан чокъуракъ кѳк сууланы,
 Гокга хансланы тюбюнден,
 Джырлаб тургъан булбулланы.
 Чырмауукъ ханс басыб тургъан
 Тюбю салкъын чынарланы,
 Кюн иссиден бугъуб тургъан
 Дорбунлада сакъ бууланы.
 Кѳргенди ол чапракъланы
 Шыбырдаша тургъанларын,
 Джюз-минг тюрсюнлю хансланы
 Солууларын алгъанларын,
 Кѳргенди ол тюш заманда
 Булутсуз исси кюнлени,
 Мылы тартыб тургъан анда
 Къалын чыкълы кечелени.
 Кѳкде джудуз болгъан бирча
 Чыгъа-бугъа бара элле,
 Гюрджю кызыны кѳзлерича,
 Бузмагъанлай джана элле.
 Ибилисге уа ол ариулукъ,
 Ол сейирлик, тамашалыкъ
 Дуния, къуру сууукъ зарлыкъ
 Болмай, башха джукъ бермейди,
 Акъылына, аны эсине,
 Туйюмчекли джюрегине
 Дертден башха джукъ келмейди.

VII башы

Ант этеме кече арада
 Чыкъгъан темиркъазакъ бла,
 Эртден, ингир тау башлада
 Къызаргъан кюн таякъ бла;

Ёмюрюнде бир къаджар шах,
 Дуния башында бир патчах
 Андан ариу кыыз кѳрмегенд,
 Аллай кызыны убба этмегенд.
 Гареминде джангыз ханны
 Суу чачыучу бир фонтаны
 Кюн иссиде эркелетиб,
 Богъагъына бютеу джетиб
 Джуумагъанды аллай санны.
 Аллай кызыны адам къолу
 Эркелетиб, сырты толу
 Къутас чачын эшмегенди.
 Дюллю-дуня къуралгъанлы,
 Ант этеме, ол маталлы,
 Кыбыла джанында айыбсыз
 Ёсмегенди джангыз бир кыыз.

X башы

Кечигиб ашхам заманнга
 Атын къара кѳсеу этиб,
 Гудаллада тойгъа-оюннга
 Келе эди кюеу джетиб.
 Ол сау-эсен кѳб къалмайын
 Арагвагъа джете эди,
 Ашыкъгъандан чыдамайын
 Атха къамчи тѳшей эди.
 Тюрлю-тюрлю саугъаладан
 Ауур джюклениб тюеле
 Келе элле аны ызындан
 Тизилиб джолну сюркеле.
 Нохтасында хар тюени
 Къонгурауу зынгырдаед,
 Ол Синодал деген джерин
 Иеси эд, уллу бай эд.
 Белибауун ол белине
 Кючлю тартыб кысыхан эди.
 Къамасы, бычагъы кюнде
 Джылтыраед, джана эди.
 Къарасауут шкогу да
 Бойнундаед, чухасыны!
 Эки дженгин уруб джел да
 Тарай эди, чыркъ-чыркыныны

1 Чуха — бурун гюрджю эркишини тыш кийимини бир тюрлюсюс.

Окъаданед джасалгъаны.
 Эки къашы атджерини
 Бютеу созгъан алтын эди.
 Ичиндеги кѣбчегини
 Кѣк кийикни тюю эди.
 Кѣбчеги да тизилгенед
 Кийик тасма тикгич бла,
 Мюйюшлери тигилгенед
 Алтын окъа кириш бла.
 Къууушханы, ёшонлюго,
 Джюгени, къалгъан кереги —
 Бютеу бары от алтынед,
 Миннген аты да ол джашны
 Джигер атлы Къарабахны
 Чынты сыйлы тукъумуед,
 Къошбаш къулакъ, къанторуед.
 Ол ат ариу келе келиб,
 Не эс да илгенеед,
 Пырх-чырх этиб, сесеклениб,
 Бир джанына секиреед.
 Бир ишексиз, ол аллында
 Не эсе да кѣре эди.
 Джити-джити суу джанында
 Чаууллагъа къарай эди.
 Ол джол тигед, кемсиз таред,
 Сол джаны чынгыл къаяед.
 Онг джаны уа Арагваед,
 Суу джагъасы мийик джаред,
 Кеч болгъанед. Акъ тубандан
 Толгъан элле тар ёзенле,
 Тюзде къалмай, къонакъбайгъа
 Джетер кибик, тынчайыргъа
 Ышырылдыла тюеле.

XIII башы

Юсюне къара тер уруб,
 Бурун сюеклери туруб,
 Эки къулагъын джумгъанлай,
 Джалын, къуйругъун джел тара
 Чаба-джорта, сабыр бола,
 Тыгъылгъандан ичин ура,
 Джолуу тюз арасын тартыб,
 Артын, аллын букъулатыб,
 Къызыл тору бир ат келед.
 Ол бир аман хапар беред.
 Ат юсюнде да адам
 Джан берирге джетиб тамам,

Атны бойнуна къабланыб,
 Бютеу саплары тартыныб,
 Кѣм-кѣк болуб эринлери,
 Джумулуб ариу кѣзлери,
 Башын ары-бери ата,
 Келед атджерде джан тарта.
 Эки къолу ол адамны
 Джюген тутханны къойгъанды,
 Джарасындан акъгъан къаны
 Атны бойнун къызартханды.
 Тулпар, кече джау къолундан
 Къутхаргъаненг сен иенги,
 Алай болгъанлыкъгъа, ызындам
 Джетгенди огъу тегейлини.

XIV башы

Акъ кѣмюк басыб, тыгъылыб,
 Гудаллагъа бир ат келгенд.
 Эшик аллында джыгъылыб
 Былай джетер-джетмез ёлгенд.
 Мычымайын халкъ, джамагъат
 Юй аллына басыннганды:
 «Кимники болуб келди бу ат?
 Бу адам да не адамды?»
 «Къан джугъу болуб болгъаны,
 Акъ учхун болуб бет къаны,
 Джумулуб кѣз къабакълары,
 Тартышыб джаякълары,
 Джан тер уруб аны бети,
 Къабыр сууукъ тартыб эти,
 Джюген билекге къоллары,
 Езеннгиге аякълары
 Къарышханлай ёлюб тургъан
 Кимди бу джан, кимди бу джан??...»
 Джаш джан бере, Гудаллагъа
 Болджал кюнюне келгенди,
 Саламлашмай Тамарагъа,
 Джетер-джетмез ол ёлгенди.
 Келгенликге уа, не келсин,
 Экинчиде атха минмез,
 Тамара да джылаб не этсин,
 Таралгъанын эри билмез.

XV башы

Гудаллагъа бошнакъгъа
 Аллах кемсиз ачыу салгъанд.
 Тамара да орундукъгъа

Баурланыб, кёб джылагъанд.	Кёб минг джулдуз кече сайын
Кёзлеринден кёз джашлары	Кёкде бузмай джаналла,
Джуммай-джуммай тама элле,	Джолларындан аджашмайын,
Эринлери, джаякълары,	Ол бир кемде баралла.
Отда кибиб, джана элле.	Кёк кенгинде акъ булутла
Термилгенден джаш джюреги	Чачылыб устуккулай,
Къысха-къысха сенкилдеед,	Сюрюю-сюрюю айланалла
Субай битген кёкюреги,	Сокъмакъсызлай, ызсызлай.
Джая кибиб, люуюлдеед.	Джолукъсала къалсала да,
Сора ол къыз джылагъандан	Асыу, къууанч билмейле,
Эм артында бираз сённогенд.	Не гузаба барсала да,
Былай айтыб олсагъатдан	Бир зат излеб сюрмейле.
Къулагъына таууш келгенд:	Бушуу кюнде сен быллагъа
«Бошнакъгъа джылама сен.	Тюшюне тур, джылама,
Аны энди джер джуханды,	Джер башында къайгъылагъа
Къобмаз кибиб, тюз юсюнден	Бош джанынгы къыйнама».
Къара топракъ басханды.	Акъ таулары, ёзенлени
Сени сарнагъан тауушунг,	Кюн кеч болуб къаралтханлай,
Бош инджилме, анга джетмез.	Джукъу басыб тау эллени.
Тамчы болуб джыламугъунг	Адам аягы тыннганлай,
Къабыр къангасындан ётмез.	Къая эринде къургъакъ къаудан
Назик сабий! Бош ёкюмне,	Джел-къуз джетиб чайкъалгъанлай,
Ол ёлгенди — тыннганд сёзю,	Кечегиде бугъуб тургъан
Кёрлюк тюлдю, бош термилме.	Чыбыкчыкъ эркин учханлай,
Джумулгъанды эки кёзю.	Гокга хансны кечегиде
Терк огъунакъ ёлюк чириб,	Джюзюм терекни тюбюнде
Тёбе-тёбе къуртдан толур,	Къалын чыкъ юсюн басханлай,
Эти, териси титилиб,	Ол къурмашча акъ чакъгъанлай,
Кёрде сан-сан, джик-джик болур.	Санга алтын ауун атыб,
Ёлюрге туугъан бир адам,	Тюрсюнюнго джарытханлай,
Таб, анга да саулай адам	Кёкню сёнге учуб келиб,
Къошулса да — бу барысы	Таннга деричи турурма;
Термилгенинги багъасы	Сёнге татлы джукъу бериб,
Болмаз, ийнан, билеме,	Кирник къакъмай олтурурма.
Сабырлыкъ сал, джылама сен!	

СУРАТЛАУ ЧЫГЪАРМАЛАНЫ КЕЧЮРЮУ.

Бир тилде джазылгъанны башха тилни амаллары бла кёрдю-зюрге суратлау чыгъарманы кёчюрюу дейдиле.

Хар бир сёзю башха тилге, союб алгъанча, кёчюрген бла иш тыныб къалмайын, магъанасындан сора да дюккючюню суратлау дараджасын да берирге керекди.

Уста кёчюрюлген кеси энчи чыгъармача джашайды. Орус тилден аллай кёчюрюлгенлеге Биджиланы Асхатны И. А. Крыловдан, М. Ю Лермонтовдан, М. Горькийден, Къаракетланы Иссаны А. С. Пушкинден, М. Ю. Лермонтовдан кёчюргенлерин санаргъа боллукъду.

Сёз ючюн, «Ибилис» поэманы Х башындан бир кесекчикни алыб тенгледирейик.

Измучив доброго коня,
На брачный пир к закату дня
Спешил жених нетерпеливый.
Арагвы светлой он счастливо
Достиг зеленых берегов.

Кечигиб ашхам заманга,
Атын къара кёсеу этиб,

Гудаллада тойгъа-оюннга
Келе эди кюеу джетиб.
Ол сау-эсен кёб къалмайын
Арагвагъа джете эди.
Ашыкъгъандан чыдамайын,
Атха къамчи тёшей эди.

Орусча тизгинле 8—9 бёлюмден къуралгъандыла, къарачайча да алайды. Орусча беш тизгин кёчюрюлген сагъатда 8 болгъанды. Алай а магъана толу чыкъгъанды.

Суратлау литератураны бир тилден башха тилге кёчюрюу литератураны бай этерге, миллетлени арасында шохлукъну туртаргъа, бегитирге джарайды.

Ёртенланы Азрет.

Ёртенланы Азрет Локъманны джашы 1907 джыл Къарт-Джурт элде туугъанды. Ол къарачай литератураны джарыкъ джаннган джулдузларыны бириди. Аны терен магъаналы затланы юслеринден фахмулу джазылгъан назмулары эмда поэмалары ёмюрлени джашарыкъдыла.

Ёртенланы Азрет джангы къурала тебреген къарачай литератураны биринчи поэтлеринден болса да, ол кесин къуру кесини миллетини поэтине санаб къоймагъанды, ол къуру кесини миллетине къайгырыб, сагъыш этиб къоймагъанды. Ол кесин Совет Ата джуртубузну поэтине санагъанды, джангы джарыкъ джашауну юсюнден тыйыншлы джазаргъа кесине къаст этгенди. Аны бла да къалмай, Азрет бютеу джер джюзюнде кеси къыйынлары бла джашагъанлагъа, капиталны бугъоуунда термилгенлеге къайгыргъанды, аланы инджиулерине аны джюреги джарсыгъанды, адам хакъ ашаучулагъа, дунияны залимлерине къаршчы назмула джазгъанды.

Мийик тауланы ичлеринде джалчылыкъ бла ёсген къарачайлыланы Октябрь революцияны кючюнден насыб джашаугъа чыгыб, бютеу совет халкъла бла бирге социализм ишлегенлери поэти къууандыргъандыла. Урунууда алчылагъа, джигерлеге окъуу, билим алгъан джаш тёлюге, учсуз-кыйырсыз къралыбызны чеклерин къадама кибиб сакълаб тургъан ётгюр совет аскерчилеге поэт кёб назму джазгъанды.

Дуния къуралгъанлы джер юсюне тюзлюк, тенглик, насыб джашау чыгъаргъан Коммунист партиягъа башчылыкъ этген В. И. Ленинни сифаты Ёртенланы Азретни творчествосунда уллу орун алады.

Ленинни иши, иннети тюзлюк, тенглик джашауну байрагъы болгъанлары себебли, Ленин бютеу дунияда эм багъалы адам

джазгъандан сора да бютеу литератураны ёсююне эс бёлгенлей, къайгъыргъанлай тургъанды. Поэзиягъа тырмашхан джаш тёлуге Ёртеп улу кёб болушханды. Къарачай шахарда педучилищени «Джашлыкъ» деген литература кружогуна башчылыкъ этгенди. Ол джаш тёлуге хар чыгъармада биринчи орунну класс магъана алыргъа керекди, ызы бла — суратлау хал, деб юретгенди.

1930-чу джыллада « Къызыл Къарачай» газетни бетлеринде кёзюу-кёзююу бла «Сюрюючу Хамит» рубрика берилгенлей тургъанды. Ол рубрикада джалкъаулагъа, бошбеллеге, джахилликге таргъанлагъа, экибетлилеге, эки сёзлюлеге къаршчылыкъ баргъанды. Ол къаршчылыкъ чам, асламысына уа самаркъау халда баргъанды. Ёртенланы Азрет «Сюрюючу Хамит» деген рубриканы къурагъанланы эмда ол рубрикагъа кёб джазгъанланы бири болгъанды.

Халкъда джюрюген таурухланы, джомакъланы, нарт сёзлени, артыкъсыз да джырланы Азрет бек сюйгенди, аланы джыяргъа эмда басмаларгъа амалсыз керекди деб алай къарагъанды. Насра-Ходжаны юсюнден къарачай халкъда да кёб хапар джюрюгенди. Азрет аланы джыйыб, джарашдырыб, 1931-чи джыл энчи китаб этиб чыгъарады.

Азретни алай этгени аны чам хапарланы бек сюйгенин да билдиреди.

Уллу орус поэтлени белгили чыгъармаларын ана тилге кёчюрюню ол бек керекли ишге санагъанды, кеси да Пушкинни «Сказка с царе Салтане», «Сказка о попе и его работнике Балде», «Сказка о рыбаке и рыбке» деген чыгъармаларын кёчюргенди. Ол кёчюргенле 1937 джыл китаб болуб чыкъгъандыла.

Халкъгъа джарыкълыкъ джайыугъа динни уллу заран салгъанын кёрюб, Азрет кеси диннге къаршчы чыгъармала джазгъандан сора да, 1931-чи джыл орус тилден кёчюрюб, «Диннге къаршчы окъуу китабы» чыгъарады.

Джаш джазычуланы китабларын басмагъа хазырлауда да поэтни къыйыны уллуду.

Джылдан джылгъа адамланы санлары ёсе баргъанча, Ёртеп улуну терен магъаналы чыгъармаларын окъугъанланы санлары да ёсгенден ёсе барлыгъына сёз джожьду.

«Башладым». Азрет «Башладым» деген назмусун 1929-чу джыл чыкъгъан экинчи китабыны аллына салса да, бу назму аны бютеу творчествосуну аллына салырча алай джазылгъанды. Анда Азретни поэт этген, джарыкъ джашаугъа чыгъаргъан Октябрьни джарыгъы болгъаны айтылады. Ол джарыкъ хар кимге да бирча джетгени да назмуда аныгъашынады.

«Ана тилим». Эски заманлада ол къадар артыкълыкъларгъа къаршчы джазарча, миллетге джарыкълыкъланы джарыча ана тил болмагъанына поэт къыйналады.

«Джазар эдим да ачар эдим ана тилимде
Болгъан тотуму джюрегимде, кѣлюмде», —

деб поэт аны ючюн айтады назмусунда. Ол ѳмюрлери къара та-
нымагъанлай кетиб кългъанлагъа джарсыйды. Энди уа, Ленини-
ни иннетлерин джашауда бардыра, СССР-ни миллетлерини ана
гиллери ѳсерге, чагъаргъа мадар болгъанына къууанады. Поэт
ана тилини болушлугъу бла эскиликге къаршчы кюреш барды-
рыргъа, джангылыкъны терен магъанасын ангылатыргъа деб
учунады. 1920 — 1930-чу джыллада ана тилни кючю бла эски,
джахил джашауну заранын айгъакълауда эмда социалист обще-
ство ишлеуге чакъырыуда къарачай поэтлени ичлеринде Азрет
эм кѳб этгенди дерге эркинбиз.

«Биз ѳсебиз». Бу назму поэтни ючюнчю китабына киреди, ке-
си да колхозчу джаш тѳлюге аталады. Ол себебден сѳз да назму-
да джаш тѳлюню юсюнден барады.

Эскилик кери атылыб, джаш тѳлю джангы джашаугъа къанат
кериб, учунуб, алгъа таукел атлайды, Ленини ишине хар къуру
да тюзлейин турлугъуна къууаныб, сѳз береди.

«Энди биз да кюлейик». Энди муратыбызгъа джетгенбиз, тау-
кел болуб, кѳз-къаш кериб джашайыкъ деб назмуну аягъында
алай айтыр ючюн, поэт ары дери урунган халкъны бютеу кѳр-
ген кыйынлыкъын хапарлайды. Джангылыкъны игилигин, эски-
лики артыкълыгъын суратлай, поэт окъуучуларын тюзюндю-
реди. «Алгъын не халда эдик, энди къалай болгъанбыз?» деб,
назму алай аны ючюн башланады.

Эндиге дери адамла урунганлыкъгъа, кюн кѳрмедиле, къаш
кермедиле, ышармадыла, джашауларын аман бла ийдиле, дейди
поэт. Назмуда баш айтылгъанланы бири: эски дунияны кесинден
къутулгъанлыкъгъа, джахиллик халкъдан кетиб бошамагъанди,
аны кетерир ючюн а къадалыб окъургъа, билим алыргъа керекди,
деб олду.

Поэт таулуланы джашауларын энчи алыб къоймай, бютеу
къралны джашауу бла бирге алады, таулуланы насыблары Рос-
сияны насыбы бла, Ата Джуртубузну насыбы бла бирге болгъа-
нын кѳргюзеди.

«Афенди бла аджал». Бу поэма совет власть бегинден сора,
урунган халкъ бирикгенден сора джазылгъанды. Поэмада буса-
гъатда динден заран джетеди деб айтылмайды. Энди таулула
джангы иннетге кѳчюб, межгитни, афендини сан этмейдиле деб,
тарыгъыргъа киши табмай, Наиб афенди аллахны кесине тары-
гъады. Аллахны аты джюрекледен орунсуз бола баргъаны афенди-
ни джюрегин кемсиз кыйшайды. Джахиллик кетиб, аны ауаз
бергенине тынгыларгъа адам табылмайды, энди аны ышаныр,
умут этер джери кълмагъанды:

Сокъур умут
болмаса, джукъ
ышан да джокъ.
Суу кѣмюкге
таянмасам,
таянчакъ да джокъ.
Бай шохланы
алгъынча энд
кючлери джокъ.

Афендини алгъыннгы джашауу бютеу кѣз аллында кѣрюнеди. Узаймай дуняны тутуругъу Иш афендиге келечисин иеди, ол келечи уа афендиге аджал болады. Ол келечи афендини эртдеден бери этиб тургъан терсликлерин биледи. Иш ийген келечи энди афендиге джашауда орун болмагъанын айтады.

«Сафият».

Азрет эски джашауну кыйынлыгъындан кѣб чыгъарма джазгъанды, аланы ичлеринде эм биринчи орунну алгъан аны «Сафият» деген поэмасыды. Не тюрю джаны бла да къарачай поэзияда эскиликни заранын «Сафият» толу кѣргюзтеди. Поэманы баш сыфаты таулу къыз Сафиятды, алай болса да поэмада артыкълыкъ джашауну кѣб тюрю джоллары кѣрюнедиле, ачыкъланадыла.

Азрет кесини окъуучуларына эртде заманлада тишируланы кюнлери къарангы болгъанды деб алай айтыб къояргъа излемейди. Революция болгъунчуинга дерн тишируну башына толу эркинлиги болмагъанды: ол толу адамгъа саналмагъанды, дерге излейди. Ол себебден бу поэмада сѣз XIX-чу ѳмюрден бармайды, ол огъай эсенг, XX-чы ѳмюр джангы башланган заманда да бармайды — 1916-чы джылда барады.

Поэт дагъыда кесини поэмасында тишириуну эркинлиги джокъ эди алгъын, деб аны айтыб къоймайды, эски дуняда кимге да насыб джашау болмагъанын да джазады. Ол себебден, Сафиятны юсюнден айтырны аллы бла халкыгъа джашау бермеген эски дунягъа налат бериледи:

Эски дунья,
Эски закон,
Эски джорукъ,
Эски джол
Тау джарлыланы
Ангыларын
Тюзге
Ийдирген эди...

Хаман джюк кёлтюре,
Талчыкыгъан эдик,
Тинибиз талгъан эди,
Джюрек кыллларыбыз
Дынг ууалгъан эди.

Сафиятны сыфаты.

Эскиликни кыйынлыгъын айтхандан сора автор Сафиятны сыфатын суратларгъа кечеди. Сафият таза джюрекли, тюз иннетли, хоншугъа-тийреге балча джагъылыб сёлешген, джарлы юй-юрден чыкыгъан джангы джетген джаш кыыз болгъанды. Ол эртденнигиде тау башланы кызартыучу кюн таякыгъа ушагъанды. Сафият Сюлемен деб кесича бир огъурлу джашны суйгенди. Насыбы болургъа тыйыншылы бу таулу кыыз насыб кёрмейди. Ол Мекер байгъа малгъа сатылыб, тёртюнчю юй бийче болады. Мекер бай аны зор бла алса да, анга джашау бермейди. Сафият Мекер байны юйюнде кёрмеген кыйынлыкъ къалмайды. Мекер бай, Сафиятны кьоруулар орнуна, ол да къалгъанлагъа кьошулуб, джарлы тиширыуну чыртда аякъ орунсуз этеди. Джаны саулай къайынларыны ичинде ёлгенден эсе, бир мадар болур эсе уа деген иннет бла Сафият джашыртын ата юйюне кьчаады. Мекер байдан келгенле аны ызына элтирге излегенлерин билиб, аланы кьолларына тюшгенден эсе, ёлген игиди деб, Сафият башын суугъа атады. Сафиятны андан башха мадары болмагъанды. Ол ызына къайтыб келгенде, атасы бла анасы аны терссингендиле. Сюлемен анга болушалмайды. Алай а Сафият джаш кыыз болса да, да не этейим, джазыуум былай болур эди деб, Мекерни юйюнде къалыб кетмейди. Ол джашауну зорлугъуна баш ийилтмейди.

Ол заманлада тиширыу эрин кьоюб кетген тере болмагъанды, тиширыугъа аллай эркинлик берилмегенди. Алай а Сафият, барын да кьулакыгъа алмай, эр юйюнден кетеди. Зорчуланы айтханларын этиб, ала бла баргъандан эсе, кеси разылыгъы бла, кесини оноуу бла ёлюрге разы болады.

Атасы бла анасы аны малгъа сатханлыкыгъа, ол аланы этген ишлерине хо деб кьоймайды. Сафиятны ызына элтебиз деб келгенлени, старшина бла эфенди да аланы башчылары болуб, Сафият кёрюрге да излемейди, не айтханларын эштирге да суймейди.

Сафият ёлюб кетеди. Мекер, старшина, эфенди эмда аланы джетеклери, бир таулу тиширыугъа айтханларын этдирирге кьарулары джетмей, сирелиб къаладыла.

Мекерни сыфаты.

Мекерни адамлыгы, ишленмеклиги, адеби, намысы джокъду. Ол джанууар кылыгы болган адамды, кесинден джарлыны кеситенгли адамга санамайды. Тойда Сафиятны кѳрюб, андан сейирлик джокъду деб турганлай, дагыда «Бу арыкъ Хамитни кызычыгы тюмюдю?» деб сорады.

Сафият анга барырга разы боллукъмуду — кваллыкъмыды, Мекерге башхасы джокъду, ол байлыгына базады. Мекер Сафиятны кюнюн кечеге бурады, джашауун къарангы этеди. Ол Сафиятны ызына къайтарыгыз деб адамла ийгенликге, этген терсликлерине сокъуранмагъанды, аны аллында кечмеклик излер акылы джокъду, мындан ары сенсе-менсе деб джашарбыз демейди. Аны излегени: Сафият аны эркиши къачын этмей кетгени юнюп, ызына арбаны артына тагыб элтирге тыйыншы кѳреди. Мекерни адамлыгы болмагъанлыкъга, ол байды, закон, шерият аны джанындадыла.

БАШЛАДЫМ.

Къоркъунчлу къара тубан
Къуршалаб турган кѳкню
Урду да темир табан,
Джерге джарыгъын тѳкдю.
Ол кюн джыртыучу къушда:
Къутулган бир къанатлы
«Хур бол!» деген муратда
Манга сауга узатды.
Саугъаны алдым андан,
Джылтырадым, джашнадым,
Асыры къууаннгандан,
Джырла джырлаб башладым.

АНА ТИЛИМ.

Хей, тотланган, мутхузланган ана тилим!
Сенсе мени бауурум, джаным эм тиним.
Сенсе азат миллетлени тюсю-тюню!..
Сенсе халкъны ичине нюр себген кюню!..

Мен да сени таб бѳ къадар суймез эдим,
Тотлансанг да, мортлансанг да, кюймез эдим,
Сенде мен бир татлылыкъ сезмесем эди,
Тилсизликден быллай бир безмесем эди.

Сен джол ачсанг, джаш тѐлю да алгъа барыр,
Азатлыкъдан андан кѐб файдаланыр.
Аллында буруу къоймаз, джыгъар, аудурур.
Коммунагъа алмаз ташдан джулдуз салдырыр..

. . . . .
. . . . .
. . . . .

Джахил, сокъур, джазыкъ болуб къалмаз эдим.
Хауа тюбде быллай бир ууалмаз эдим.
Уллу физик болуудан сууумаз эдим.
Табигъатха бийликден къол джуумаз эдим!...

Джазар эдим да ачар эдим ана тилимде
Болгъан тотуму джюрегимде, кѐлюмде,
Хайда, бауурум, заман келди, джарыб башла,
Бу тот джюреклени тотун къыр да ташла!

Хар бир ангы бар инсан къарыуун, кючюн
Салыб ишлейди, сени ёсдюрюр ючюн.
Амма, биз эсгермедик, сени унутдукъ.
Хар джарлылыкъдан да сени тѐбен тутдукъ.

СССР-де хар бир артха къалгъан миллет,
Тилинги сыйла эм тилинге хурмет эт!
Сени дженгил джарыр джолунг тилингдеди...
Деб осият этиб кетген Ленин эди!

Хайда, хайда, ашыгъабыз, ёсюб башла,
Къарангылыкъны темирин кесиб ташла.
Сенсе, халкъны кѐб-кѐб джарлы этген керек,
Сени кереклилинги сезген джюрек,

Тюрю ушакъла арасында джюрюсе,
Талай аууз: «Ана тил!»... дегенин кѐрсе,
Аны тенгиз болуруна термиледи,
Къара халкъ анда джюзсюн дерн келеди.

Кѐл бер да бир къарачы ол ташха, таргъа,
Ол тюгел башы джабылмагъан къабыргъа,
Эслериксе, ичинде тууб таш къолну,
Санга керек болуб тургъан комсомолну,

Мюйюшюнде къалыб кетиб СССР-ни,
Тилин табса, суулай ичер пионерни!..
Эслериксе бели муккур аккаланы—
Тил керекли болуб къалгъан «гыккаланы»!

Джюзлеб-джюзлеб эслериксе аммаланы,
Эслериксе эскиликде джаш кызланы.
Джахилликни тоту басыб ма кезлерин,
Кесиб кьойгъанды тиллерин эм сёзлерин.

Джокъду сенсиз керекли, алагъа файда,
Чыгъар аланы джарыкъгъа хайда, хайда!..
Энди бизни кёчюуюбюз — сен бар орам,
Сен бар чакъда бизге сокъур джашау харам!..

Соруула бла ишле.

1. Ана тилни эски заманда болумуну юсюнден поэт алай кыйналыб неж джазады?
2. Ана тил болса, аны кьаллай хайыры боллукъ эди?
3. Энди ана тил бизге кимни, нени кючюнден берилди?
4. Бусагъатда ана тилибизни ёсюмюн кёргюзюгюз.
5. Орус тил бизни экинчи ана тилибиз болгъанындан хапар айтыгъыз.

КАВКАЗ ТАУЛАРЫ.

Кёкде кылыч тургъан кибиқ кынгырланыб,
Терк бла тенгизни орталарын алыб
ауругъаннга дарманлыкъ этген суулары,
чегетде чегети, ичинде буулары.

Не кыыш, не джай кетмеген кыраулары,
Бир аламат кёрюнеди Кавказны таулары.
Быланы бирлери айырылыб бек ёсюб,
кьалгъанланы уа ёсдюрмей башын кесиб.

Каспий тенгизге айланыб къарагъанча,
бу турушу джюрегине джарагъанча,
Къатында кьалтыраб къачхан тосу-джауу,
сейир туююлмюд «гяуурчукъ» — Минги тауу?!

Негерлери муну сайлаб ариу кёрюб,
буздан къардан юлюш алмай, мынга бериб,
«Джангызыбыз» деб эркелетиб кийиқ этиб,
беш верстадан да артыкъ мийиқ этиб,

тёгереге да дарманлы таза хауа,
булут бойнундан къучакълаб, джангур джауа,
кёрюниген джер кьалмай — ол тауну бузлары!
зекийдиле джашлары эмда кызлары!

Малчылыкъны сайлаб алгъанды аталары,
Бир аз да окъусала, не эд хаталары?!
Ичинде джашагъан халкъла бу тауланы
къая ранда ишлейдиле кьой бауланы.
Табигъат саугъагъа берген байлыкълары

чегет чауулланы ичинде джайлыкълары.
Ол тауладады мени да ёсгеним, тауларым,
Башлары тешик, тюбю чирик бауларым.
Бу затлары бары мени суюдюрелле.
Эсиме тюшсе, джюрегими кюйдюрелле...
Онг бермеген джюрегимде тотума,
Джаным кърман суююмлю тургъан джуртума!

БИЗ ЁСЕБИЗ.

(Колхозчу джаш тёлую джыры)

Биз ёсебиз джангы джолда
Эм дженгебиз хар иште,
Чачыратабыз чырмауланы
Колхоз ючюн кюрешде.

Бу кюрешде отпор бердик
Душманланы барына,
Ёлюм удар капиталны
Энтда кългъанларына.

Къызыл урлукъ себгенбиз
Колхоз сабанларына,
Джау дертлиди колхозланы
Мюлкюне, малларына.

Тозураб битди джахил молла,
Эскиликни сагъына,
Тиш къысад ол коллективни
Дженгилмез байрагъына.

Класс англы колхозчу халкъ
Тюшмейд дин тузагъына,
Багушха кюрелди молла
Ёмюрле узагъына.

Къабыр къазыб, кёмдюк динни
«Кафына, ламларына»,
Хайда, тёлю, джангы джолну
Джангы хорламларына.

Минг берекет Ленинге
Бизни сагъайтханына,
Биз ёлгюнчю тюз боллукъбуз
Ленинни айтханына.

ЭНДИ БИЗ ДА КЮЛЕИИК!

Алгъын не халда эдик, энди къалай болгъанбыз?
Алгъын къуршоу къыса эди, энди эркинлик алгъанбыз,
Ол заманны къатында энди насыбдан толгъанбыз,
Эмиучюлени бошаб, рахатлыкъда къалгъанбыз.

Киши джокъду билмеген эскиликни халларын.
Тюймеген да бек азды капиталгъа санларын.

Дуня къуралгъанлы да тар къабырда джашадыкъ.
Мугурлукъ джыламугъун гырджын бла ашадыкъ.
Байгъа, бийге уруна, кючюбюзню бошадыкъ.
Кёзюбюзню ауу барды, сокъурлагъа ушадыкъ.

Бизни инджитмекликден бир минут бошамалла.
Белгили эгибизни бишириб ашамалла.

Ишсиз, юйсюз мискинни арбазындан сюргенде,
«Джал бер» деген джалчыгъа патрон, окъ бергенде.
Ёксюзню кёрген джерде, кет лагъанат, дегенде.
Хиппил къоллу ишчиге ма бу халла келгенде,

Къыйынын, джалын табмай, ачдан джанла ёлгенде —
Ким да печик чыдаред бу зорлукъну кёргенде.

«Ишлесем да, ёлеме, ишлемесем да, ёлеме,
Ачлыкъдан къырылсакъ да суюнюнюгюн билеме.
Къылыгъын кёре туруб, аллына нек келеме,
Мындан тюзлюк излеген — мен мындан да телеме», —

Деген оноу сингиген эд бютюн дуня ишчиге,
Артыкъсыз да Рессейде, ишчи бла элчиге.

Инкъилабчыларыбыз муратларын кёрдюле,
Бизни къутхарыр ючюн, кече-кюн джюрюдюле.
«Джазыкъланы джеринде биз ёлейик»—дедиле,
Чархларын къаннга бояб, хурлукъ алыб бердиле.

Бизни ючюн бек сыйлыла. бизни ючюн джан бергенле!
Халекликге кетерча халыбызны кёргенле.

Бу солуусуз джюклени кёлтюргенле талдыла,
Ненча ишчи, эллиле индекледе къалдыла?!
Эм хакъын ашаб, эмда кёбню джанын алдыла,
Санаусуз, сансыз кюнде зорлукълагъа салдыла.

Екюннюк бир затыбыз: асыры кѣб тѣзгенбиз.
Шукур болсун, энди уа тамырларың юзгенбиз.

Бурунгуланы сѣзю: «кѣбген бир кюн атылыр,
Чекден озуб зат сюрме, ишексиз бол, къатылыр.
Хулмуну да кѣб къуума, бар джашауунг сатылыр.
Кючлюкню арты бир кюнде джер тюбюнде джатылыр»

Дегенге ушаб, бизни да чекден озуб сыкъдыла.
Мазлумлада аланы энди уруб джыкъдыла.

Энди эсе артыкъланы эшиги джабылды,
Ишчи къандан тоймагъан капиталист къабылды.
Рессей залимлерини тулукълары къагъылды,
Факъырла джарлылагъа тамам хурлукъ табылды.

Аладан къутулгъанек, джахилликге кюебиз,
Сокъур джашау тас болсун, биз да окъургъа сюебиз.

Къызыл джулдуз чыкъгъанлы, сокъур кѣзле да кѣрдюле,
Окъургъа деб кюрешиб, тилсизлеге тил бердиле.
Кѣб халкъны джахилликден узакъ джерлеге сюрдю.
Бу джулдузну хар джери джарлылар ючюн нюрдю.

Биз да джахил халкълабыз, джарыкълыгъын алайыкъ.
Кѣб заман артха къалдыкъ, энди алгъа барайыкъ!

Муну нюрю тийгенле муратына джетелле,
Бу джарыкълыкъ тенгизди, мынга кѣбле кетелле.
Бу болгъан джерде байла, джашау табмай, бителле.
Бютюн дуня джарлысы мындан умут этелле.

Муну берген затларын башхасындан табмайбыз,
Илму джарыкълыкъ болса, кишиге «ий» деб чабмайбыз.

Хайдагъыз, джолдашларым, джарыкъ джашау излеик!
Керек затыбыз болса, берликди, андан тилейик.
Къарт, джашды деб къарамай, илму билейик,
Кѣбдю джылагъаныбыз, энди биз да кюлейик!

Соруула бла иш.

1. Алгъын заманлада урунганла не болумда тургъанларындан назмуда не айтылады?
2. Поэтни джюреги не затха бек къыйналады?
3. Илмуну халкъгъа магъанасындан назмуда къалай айтылады?
4. Поэт назмусуна «Энди биз да кюлейик» деб нек атагъанын айтыгъыз.

(Поэма)

Совет джурт
                                 джылы къучагъын
   джайыб эркин,
 Кюн джарлыгъа
                                 нюрюн себиб
   ийген бир кюн,
 Къонгур джылларында
                                 тоуб, дынг тогъайыб,
 Сёгюнч бетде
                                 неге эсе да мынгайыб,
 Тобукъланыб,
                                 къалкъаларын
   кёкге джайыб,
 Аллахындан
                                 тилеед афенди Найыб:
 „Аллах, керти да джокъмуса!..
   Не аджайыб!..

Нек къызгъандынг
                                 иерге балах, бир айыб
 Джахиллики
                                 джукъусундан
   бу сагъайыб,
 Айланган халкъгъа
                                 динни джолундан
   тайыб?

Джюреклед
                                 орунсуз болгъанды атынг...

Тюкню да тебдиртмейд
                                 къаранчха къууатынг!
 Джокъламайды
                                 энди сени
   джарлы, джалчы,
 Хей, къудурет,
                                 межгитлеге
   бир кёз салчы.

Чибин аула кючлеб минбар-
                                 михрабларын,
 Къуранларын, тюрюлю-тюрюлю
   китабларын,
 Унку-букъу басханд аны
   хар бир джерин,

Керексе жангылыкъны
Бар эсенг сен, джёнюн юзерге,
Аллах! барлыгъынгы кёргюзюрге!
бир балах иерсе, деб бир минут
Эсден чыгъармай,
этеме сенден умут.
Басар джолун
халкъ таныды,
Хабджюклюкча болгъай энди,
атылды молла,
афенди*.

* * *

Олсагъат
кёкюреги дингиз
болду кёбюб—
Урду молланы
джюреги тебиб-тебиб.
Кюйдюрд да ичин бир зат
шибижи себиб,
Кёзлеринде
суу къалды
кебиб-кебиб.
Салпы-салпы тюшюшдюле
эки къашы.
Джерге таба
ийилди чалмалы башы.
Кёз аллытын
тизилдиле ётгенлери,
Бары
ёмюрю
бойнуна
этгенлери:
Бир заманда
ёрледен
болуб
тургъаны,
Джыйылыуда
тёрге

чыгъыб
 олтургъаны.
 Шохлары:
 дуркъучула,
 байла,
 тебсиле,
 Тебсиледе
 халыуа атлы
 тегерекле.
 Ол хычышла, ол локъумла
 эм бѳрекле,
 Анда джумуш
 этген кызыла—гинджилеча,
 Ышаргъанда тишчиклери
 инджилеча,
 Къатын-кутам
 терезеге
 басыннганы,
 Къаш тюбюнден
 къараб, муну
 ахсыннганы,
 Къалтыраб
 кызынса
 молланы санлары,
 Эслетмей, кыызгъа
 онг кѳзюн
 кысханлары,
 Кетиб бара
 бурулуб джолдан
 терс джары,
 Тартышыб-тартышыб
 туруб къусханлары...
 Мюлклю тенгле муну
 эрхелетгенлери,
 Дауда, иште
 джалгъан шагъат
 этгенлери,
 „Сайны“ тюртюб,
 байны кючлю
 тутханлары,
 Динни байны
 джанына
 уютханлары,
 Ауаз бериб, кѳзлеге
 тубан
 юргени!
 Джарлыны хаман

тѣзюмге
 юсдюргени.
 Къаратон келин
 дууа деб келгенлери,
 Муну анга
 алдырланыб
 кюлгенлери,
 Тиширыуну
 ким чакълы да
 суюгенлери,
 Табы тюшгенлей
 зор этиб ийгенлери...
 Ахырында
 молланы аллына
 келиб,
 Тохтады, бир
 адам ауана
 сюелиб:
 Советлени
 Гербин къадаб
 кѣкюрегине,
 Ичинде оракъ-чѣгюч
 сурат кѣрюне,
 Молла
 къабакъларын кериб
 ийди эсин,
 Чирчик чыкъгъан
 тер гамчыла
 басды юсюн.
 — Табмаймыса, молла,
 жангы дуниядан дам,
 Эм табылмаз
 сенлейлеге!—деди
 ол адам.
 Чыкъды гербли
 кѣкюрекден бир
 от юрюлюб,
 Таууш берди
 от кѣлеккеча
 ёрелеб:
 — Аллах джокъду,
 кертид...
 — деди от кѣлекке.—
 Джокъдан джууаб
 сакълама бош,
 къараб кѣкге,
 Илму-окъуу

джокъну джокъ
 джары атханды.
 Аллахланы
 инсан джокъдан
 джаратханды.
 Санга джууаб
 этиу
 буюрулгъанд
 манга,
 Менме бюгюн эм тюз
 джууаб берлик
 санга.
 Мен „мёлек“ да,
 „джабраил“ да,
 „джинн“ да тюлме,
 Дуния тутуругъу
 — „Иш-ден“
 мен ёкюлме,
 Аны атына
 тюгенмез
 таджал дейле,
 Мени тюз атыма
 „санга Аджал“
 дейле!..
 — Аджал!..—деди,
 джаныб молланы кёзлери,
 Тутулду тили,
 къалкъыб боюн
 безлери..
 — Аджалма, Иш ийгенд
 „джет, деб,
 сен барына
 Эски дуняны
 къалгъан-булгъанларына.“
 Сен да эски
 дуняны
 элементисе,
 Ишни дунясына
 чырмаулукъ
 этесе.
 Бу джер джюзю
 чичек бачхагъа
 айланад,
 Сизни не?!
 Сизде аякъ, бут,
 къол байланад,
 Ол сен кёрюб

болмагъан
 ишчи, джалчыла,—
 Аладыла
 джуртда
 башчыла, алчыла,
 Тау-тау
 зорлукъланы ойду
 берч къоллары,
 Коммунагъа
 табад тутхан
 кенг джоллары.
 Джер иеле,
 джегиучюле,
 къанлы байла,
 Ишчилени къанын
 ичген
 къандагъайла,
 Джюйюсханла,
 нохла, кулакла,
 моллала,
 Ишлемейин,
 хазыр ашха
 бисмилляла.
 Была эмда
 была маталлыла
 бары,
 Сибирилелле
 джолубуздан
 узакъ джары.
 Джууаб берлик—
 джердед,
 кёкге бош джюгюнме,
 Менме джерден да
 табарыкъ,
 менме, менме!
 Унут менден
 башха затны,
 энди унут,
 Озгъанладан, кетгенледен
 этме умут...
 Файда бермез
 унку, къулху
 алхакумут,
 Энди „алхакумутлагъа“
 халкъ бек
 сууукъд.

Динни эки аты барды:
    бири хамыт,
 Бирине да бизнича
    „сыбыртхы“
    дейдиле.
 Орусчасы керек эсе,
    „кунут, кунут“...
 Бизге хамыт
    салыудан энд
    этме умут,
 Къайда дин тузакъгъа энд
    хамеши, джууурт?
 Сакъалынгы
    балла, джаула бла
    джуууб,
 Кёзлеринги потолокга
    джумуб-джумуб
 Ашаучуларынгы энди
    унут-унут...
 Къайда джарлыланы
    къартчыгъача буууб,
 Керпеслениб,
    къолларынгы
    уууб-уууб,
 Къанларын ичген кюнлеринг
    ол суууруб?
 Этме, къанджилик,
    ол кёзюуледен умут,
 Кёр, джашауну ол кюнлери
    кёмюлдюле,
 Эм кюл болуб
    топуракъгъа
    тегюлдюле.
 Алхакумут-теке-суру“
    дегенингеде,
 Джарлы халкъ, бол
    тууар сюрюу,
    дегенингеде,
 Сюрюу этдинг,
    саудунг, сойдунг,
    эмдинг аны,
 Тенгегинде
    бек аз къалгъан эди
    къаны...
 Ол заман кетгенд
    чырт къайытмаз
    джары.

Бу эрменди, бу уруя,
   бу да
   чууут,
 Бу орусду—гяуур орус,
   бу да кьумукъ,
 Бизге джауду
   муслиманладан кьалгъан
   халкъ,
 Деб уруннганланы
   бир бирине удуб,
 Салгъан джаулукъларынгдан
   энд этме умут,
 Ол тийишни тирилтиуден
   джюрек сууут.
 Ол заманда халкъда
   бар эд кьарангылыкъ,
 Кьарангылыкъны джууду энди
   джангылыкъ,
 Джетмез кючюнг
   джарыкъ кюнню
   кьаралтыргъа,
 Халкъны кёзюн
   кьарангыгъа
   кьаратыргъа:
 Эскиликни кюрерге джетсем—
   кюрекме,
 Сени да узакъгъа
   кюрерге керекме!
 Тыйылырса кьауданнга,
   кьуру кьауузгъа,
 Джокъду „бичен“
   бизде сенлей джелмауузгъа.
 Джангы дуня,
   джангы джашау,
   джангы ёмюр,
 Зор ёмюрню кюйдюрюб
   тёгеди кёмюр,
 Ёр болду джер джюзюне
   энд мадигиллик
 Идеализмге дерле
   бизде ёллюк!
 Мен керегем санга быланы
   айтыргъа,
 Энди узаймай
   керекме тынкайтыргъа...
 Ууалады хар динни
   алдау кьуругъу,

Ишди энди
джер джюзюню тутуругу!
Джашасын джангылыкъ
эм иш деген таджал!
Эскиликге хар
джангылыкъ—ёлюм аджал!

Соруула бла ишле.

1. Эфендини тарыкъдыргъан не зат болгъанды?
2. Эфенди аллахдан тилей эди демей, „аллахындан“ тилей эди дегенни къалай ангылайсыз?
3. Джашауну юсюнден эфенди не айтады?
4. Алгъын заманда эфенди джашауун къалай ётдюргенди?
5. Ишни келечиси афендини не зат ючюн терслейди?
6. Аджал эскиликге, джангылыкъга къалай къарагъанын айтыгъыз.
7. Келишген джерин рольла бла окъугъуз.

САФИЯТ.

(1916 джыл бир таулу къарачайлы
къызыны башына келген хал)

Эски дуня,
Эски закон,
Эски джорукъ,
Эски джол
Тау джарлыланы
Ангыларын
Тюзге
Ийдирген эди.
Ол заманнга
Ёкюл болгъан
«Джез тырнакълы
Темир къол»
Аланы
Башларына
Джур адет
Кийдирген эди.
Джёнгерим! биз
Джарлы халкъ
Арта къалгъанек,
Къарангылыкъ
Бояууча боялгъанек.
Артыкълыкъ—кючлюк кёре,
Кёб зулму кёре,
Солуусуз, аяусуз

Хаман джюк кёлтюре,
Талчыкыгъан эдик,
Тинибиз талгъан эди,
Джюрек кыллларыбыз
Дынг ууалгъан эди.
Эски дуняны зорлугъу
Унукъдуруб
Дини—закону,
Тёрт бюклеб,
Тунчукъдуруб
Джарлы, онгсуз тишируну —
Таулу кызыны
Кёзлеринден къан къатышлы
Суу тамызды..
Джарлылыкъ бу
Таулада да
Кёб сыннганды,
Даим артыкылыкъ джекгенди,
Ахсыннганды.
Бай-бийме, деб бирле,
Юсюбюзге миниб,
Къаныбызны
Джыланлача
Ичиб, эмиб,
Закону,
Джоругъу,
Джолу эзиб,
Басыб,
Шеригъаты
Богъурдакъдан
Ерге асыб,
Баш кёлтюртмей
Джашатханла джерден ёрге,
Сёз бермей бизге
«Джашаудан юлюш» дерге.
Да.. биз хунер нюр
Кирмегенледен эдик,
Зордан башха зат
Кёрмегенледен эдик,
Джыртхыч
Чыгыр къушну
Тюбюден чыгъалмай
Термилиб, бу
Азатлыкыгъа ычхыналмай,
Аякъ тюбде
Эзилген,
Ууалгъан эдик,

«Меджисуу—кийикле»,— деб
Ат аталгъан эдик!..
Джалкыабызгъа
Ким мине эди эсе, ол,
Къаныбызны
Ким эме эди эсе, ол,
Кёзлеге миз
Ким тюрте эди эсе, ол,
Джарлыны кёр
Ким эте эди эсе, ол,
Власть кимни
Кёлунда эди эсе, ол,
Ким эзиуню
Джолунда эди эсе, ол —
Ма ол эди
Бу атны айтханла бизге.
(Муну суююб салдым,
Шохла, эсигизге!).
Дин,
Шеригъат,
Закон,
Хар бир чирик адет,
Ырыс,
Намыс,
Инку джорукъ,
Унку адеб—
Была бары
Болуб байгъа
Къылыч, сауут
Ишлей элле
Байны джакълаб,
Байгъа аууб.
Къаушалды энди
Ол бизни
Этген кийик,
Тюшдю тюбге,
Болду тюбдеги ёр — мийик!
(Муну кёрдюнг,
Окыуучум, класс кюрешде,
Кёрдюнг хар бир иш
мюйюшде,
Хар бир иште).
Ма мен
Ол артыкылыкыладан
Хакыгъа осал,
Амма таулу кызыла
Кёб чекген

Бир мисал
Айтайымчы.
Сен эринме да тынгыла,
Озгъан ёмюр
Не зат эди,
Бил, ангыла,
Джетдиралсам, джазама,
Сен тёз, эрикме,
Унасанг, окъуу да
Бир ойлаш, дерикме...
Джазайым, айхай,
Хапарым
Болсун ачыкъ,
Ачайым
«Оналтынчыдан»
Бир джабыучукъ.

Сафият—таулу,
Къарачайлы къыз эди,
Ол мени тенгим,
Хоншубуз эди!
Эх...
Ол джаннган,
Джулдуз эди,
Татлы эди,
Хей, джаным, ол—
Балгуз эди.
Ол туугъан юйюрюне
Бир къууанч эди,
Аны аты
Тийребизге
Джубанч эди.
Биз ашыргъан джашлыкъда
Эм гитчеликде
Бирге-бирге
Сабанлыкъда—биченликде
Кёб кюнле
Айланнган эдик,
Бузоу тыйыб,
Тюрлю-тюрлю хансла,
Чичекчикле джыйыб.
«Чичек» дейме,
Аны юлгюге
Нек тутдум,
Энди чымырталаны уа
Нек унутдум?
Эсимдеди

Джашлыкъда ашыргъаныбыз,
Бирге-бирге
Аркъа джюк
Ташыгъаныбыз.
Эсимдедиле озгъанла
Эм кёргенлерим,
Кёз аллымдад
Ташлы, таулү
Туугъан эдим.
Эсимдеди чибинлеген
Бузоучукъгъа,
Тыялмайын,
Ташны-ташны бергенлерим.
Энди сабийлеге
Аманатым олду:
Бузоулагъа узатмагъыз
Сууукъ къолну!
Заранлыды хайыуанлагъа
Хыны этиу,
Джарамайды уруб-тюйюб
Бузоу кютюу..
Эсимдедиле
Кёб хатагъа байланнганым,
Хата этиб
Тюшюннгеним,
Ойланнганым,
Тенгчиклени, сабийлени
Уруб, кыйынаб
Аналагъа кёрюпмейин
Айланнганым,
Эсимдеди
Джашчыкъла бир-бирин
Джыйыб,
Эзеу болуб,
Мени ариу
Таргъа тыйыб,
Эринлерими кызартыб
Ийгенлери,
Эзеу къолчукъладан
Таякъ тийгенлери...
Сафууну атасы
Хамид ишлеб бузмай
Ёмюр ийди,
Ишден, джалчылыкъдаи
Озмай,

Джел ауруугъа
Азыкъ болуб,
Ол тѣшекде
Джатыучан эди,
Кѣз къаратмай
Ол эшикге..
Бек аз эди
Анда мюлк-ырысхы
Деген зат,
Ѹмюрде да
Джокъ эди анда
Ѹгюз не ат,
Ишлеуде, урунууда
Кечинмеклери,
Мал болгъанлары —
Джаб-джангыз ийнеклери.
Юйдегилеринде юч джан,
Ата, ана
(бары да ненча болады,
кесинг сана!)
Бир кюз
Гыллай байгъа
Джалда чалкы чалыб,
Сѣзде бир бузоулу
Ийнекге тохталыб.
Иште уа кыйын хакъы
Ашалыб, аны
Бир къунаджин
Болуб къалгъанеди табханы.
(Ма ол ышкырнагъа
тартхан, тюгю сары
Сынгар ийнекни да
Къысхадан хапары).
Кѣбюсюне
Эки гитчеси къууушда,
Сафуу эди
Чабхан къуллукъгъа,
Джумушха.
(Юреннген атыма кете
Турады эсим,
Джангылмагъыз Сафиятха—
Сафуу десем).
Эсимдеди
Эртден бла
Эртде туруб,

Бел къатдырыб,
Этеклени джаннга уруб,
Бузоу кысдай
Чегетлеге кетгенибиз,
Аркъа джюкге деб
Отун этгенибиз,
Тири эди,
Иште Ѹтгюр,
Джигер эди,
Джигерликде эрлени
Озгъан эр эди.
Не файда,
Джазыкъ джан!
Санга медет-медет,
Налат санга,
Эски дуня,
Эски адет!
Сен айырдынг
Аны бизден,
Бизни андан,
Аякъ тубюнде чѣб
Ууалмагъан джандан!..

Саркъдыла джылла,
Сафият Ѹсдю, бишди
Эм кесин джюрютюр
Кюнлеге джерешди.
Ариулукъ, игилик болду
Анда къат-къат,
Тенглеге юлгю болду
Бизни Сафият.
Тойлада да
Болдум мен
Аны бла,
Ол аны тал чыбыкъ
Кибик саны бла
Баргъан джерине
Джарыкълыкъ сала эди.,
Анга къатыб къалгъандан
Кѣз тала эди.
Къашы джая,
Кѣз кѣмюр,
Мамукъ бети,
Джерге, толгъан айча,
Нюр себген келбети...
Эсимдеди,

Тенгле келиб
Бёлек-бёлек:
«Ий, кимникиди, — дей
эдиле, —

Бу мёлек?»
Джаш тенгле ма
Бу соруудан
Тоймай эдиле.
«Хоншумду»,—десем,
Бютюн да кьоймай эдиле.
Фу—у.. джюрек кёзге
Джылы суу не ючюн ийди,
Аны эсгерсе ол,
Былай нек эрийди?
Билмеймисиз эки
Тенгни татлылыгьын,
Тенг ачыуу
Тенгнге эки
Кьатлылыгьын?..
Энди мындан арысын
Айталмайма сизге,
Ойлашыгьыз, келлик
Болур эсигизге!..
Огъай-огъай,
Мен нек
Джангылыб барама,
Джюрегим ауруб
Айтхан сёзге кьарама.
Мени алай
Джыламукьдан толса кёзюм,
Тыйылыб-тыйылыб
Чыгыучуду сёзюм.
Къыйын болса да,
Мен тыйыла-тыйыла
Андан арысын да
Айтайым, тынгыла.
Бек кьыхадан болса да
Эсимде барын
(Сафиятны сабийлик
Чакьда хапарын)
Айтдым.
Энди арт
Кюнлерин джазарыкьма,
Ол кюнлерин
Тинтерикме, кьазарыкьма.
Джокьлукьну талай кюню

Келиб кетдиле,
Бары аны
Тарлыкьда бёлеб ётдюле.

Сафуу джарлы
Юйде ёсген
Бир кьыз эди,
Ол джарлы юйорде
Джаннган джулдуз эди.
Ол хар кюнде
Иш бла соругьа эди.
Хар кюннге ол
Иш бла джолугьа эди.
Озгьан ёмюр
Аны танымаса эди,
Аны урунганнга
Санамаса эди,
Аны насыб юлюшюн
Джогьалтмаз эди,
Кесин кьара
Зийданлагьа атмаз эди.
Къыш да,
Джай да кёргериб
Джатхан чырпыла
Тизилишиб,
Дуппурланы сырты бла
Кьууаннганча
Кёрюнедиле джарашыб.
Кьарашадыла
Бир-бирине
Ышарышыб.

Майна,
Майнама наз,
Майна кёкенли ышхылды,
Майна малгьа
Ёлюм кьусхан
Залыкьылды.
Майна субай, сыйдам ёсген.
Нызы бала,
Майна тамырлары
Джетек тёкген ана!..
Майна, балта
Тутуб кьолуна
Эм джунчуб
Айланады чегетге
Тушман отунчу.

Кёзюм чыракъ
барад анда
Джаш терекге,
Ол терекден ойларым
Кетди эрекке:
Гагарак тѣгерлай
Болуб ол ёсерми,
Огъесе отунчу
Джашлай аны кесерми?!
Тушман кѣлге
Балта ойнатыу баллыды,
Эх...
Мени хапарым да
Ол маталлыды.
Тохта энди,
Мен наратлагъа
Нек кетдим,
Сѣз башымдан
Терсирек джары
Нек ётдюм?
Нюзюрюм барды
Ёзек халыдан таймазгъа,
Не къадар къысха
Джазаргъа, узаймазгъа.

Бир минг
Тогъуз джюз
Оналтынчы
Джылда—джай
Эсде-бусда
Болмагъан Мекер
Деб бир бай
Хамидлеге адам ийди
Къыз тилетиб,
Бу адамгъа
Джюз минг хыйла
Сѣз юретиб.
Кимди адам ийген,
Кимди бу келечи,
Кимди Хамидлеге
Келечи ийиучю?!
Борчду, шохла,
Бу соруугъа
Эс джиберю,
Бек къысхадан болса да
Эм джууаб беруу..
Мекер—бизни

Хоншу элни
Эм баш байы.
Умар — биз
Элде башладан
Мюлк борбайы.
Джокълай эдиле
Была хаман
Бирин бири,
Бу экиси
Татах эдиле
Кѣбден бери,
Мекерге къыркъ бешден
Артыкъ джыл бермейме,
Умаргъа къыркъ берсек,
Джангылмазбыз дейме.
Мекер Умаргъа барыб,
Умар Мекерге,
Кѣлтюре эдиле бир бирин
Кѣкге ёрге.
Бу халда
Хаман была
Джашай эдиле,
Бири-бирин
Къысха-къысха
Кѣрюучен эдиле.
Ол зауукъда
Не десе
Байны бармагъы,
Шеригъат, закон бола эди
Аны джагъы.
Мекер Умарны тутуб,
Умар Мекерни,
Эки элни
Джарлысы къарагъан джерни
Арендге учуз багъагъа
Ала эдиле,—
Джарлылагъа юч къат багъа
Сала эдиле.
Бирини да
Сууукъ суугъа
Тиймей къолу,
Джашай эдиле
Къошлары джалчыдан толу...
Къош тутдула
Джалчыланы саууб сютюн,
Мал кютдюле

Была кәрмей
Къошну бетин.
Ол дуняда
Джалчы халкъны
Этиб тумакъ,
Талай
Эди хар дуркъучу,
Хар бир кулак.
Халилерин айтханда
Сизге къысхасын:
Джанлары тинлери да:
Джегиу, къыз, къатын..
Бир кюн
Биз элде
Бир орамтын экисп
Келе эдиле.
(Билалмайма мен кертисин,
Къайдан, не ишден
Келгенлерин быланы),
Не да болсун, кёрдюм аны.
Старшиналаданмы
Чыкъдыла ичиб,
Умарладанмы чыкъдыла
Джукълаб, тынчыб.
Тюзюн билалмадым,
Аны айталмайма,
Кёрмегеними айтыр
Борчну алалмайма.
Орамны онг джанында
Къараб арбазда
Той барын кёрдюле,
Джыйылыб джаш къыз да
Чайкъала
Эди халкъ алайда.
Келин келиб,
Джаш-къыз тёлю
Джарыкъ элле
Ойнаб, кюлюб.
—Джокъмуду мында
Кёз илинник?—
Деди Мекер
—Айхай болур,
Сыначы бир,
Къарайыкъ, кёр!
Тохтадыла чалманнга
Таяныб тенгден,
Къарай эдиле

Была тойгъа
Хаман кенгден.
—Кимди экен
Ма ол сары
Дарий чебген,
Кимни къызыды
Ол а, ол макъача кёбген?..
Бу кёзюуде
Тёлю къараб
Джерге-кёкге,
Бара эди
Тау адетде
«Тёгерекге».
—Майна, алан,
Кёремисе ол
Акъ къызыны?
—Къой—къой, аны уа нетесе,
Агъачсызны!..
Ол инчиклеге
Къара сен, илкичлеча...
Аякъ учу бла
Халкъгъа букъу чача.
—Ма ол иги
Ушагъуулуракъ шойду да!
—Аны Муштурай шохунг
Алыб кьойду да!
—Сора джараусузду!
—Сермеб скойрей барыб,
Джолдан къайтарыб
Ийгенди, къашына салыб!
— Ха-ха-ха-ха!.. не этиу
Этгенди хиликге!
Аферим, тейри,
Машалла джигитге.
—Ма ариу! ол баргъан,
Кёкчебгенни джетиб.
—Да, бурос там,
Къуйругъу сыртына битиб..
—Да джокъду да
Сизде инсан,
Кёзюн саллыкъ,
Хакъгъа джюрек
Илешиб, эсине аллыкъ!?
—Тюз айтаса,
Мекер татах,
Сен кёз атар

Къыз джокъду
Биз элде хакъгъа
Кѣлюнг тартар,
Джангыз бир къызчыкъ
Болмаса,
—Кимди, айт, ол!
—Кѣрмеймисе?
—Огъай!
—Тохта, сабырчыкъ бол!
Бу кѣзюуде
Баракъ да келиб къошулду,
Къараучуланы саны
Энди юч болду.
—Джаратамысыз 'кишини? —
Деди Баракъ,
—Кѣресе, шохум, къарыуну,
Джюрек тараб.
—Майна, тохта,
Кѣремисе кѣкбѣрк джашны,
Кѣкбѣрк тутхан
Ол узунбел
Къаракъашны?
—Къойчу, пажалисте,
Аны, хырсыз затды.
—Не ючюн?
—Джарлы юйден
Чыкъгъан чырсыз затды.
—Иш анда тюлдю. Къайсыды?
—Тохта, озарыкъды,
Ол ариулукъгъа
Кимге да базарыкъды..
—Ма муну кѣр,
Муну—муну,
Бу озгъанны.
—Кѣрдюм, кѣрдюм,
Тамам керти
Ариу джанды!
От чий сурат десенг!..
—Ма мен айтхан олду.
—Анга не сѣз барды, шохум,
Болду, болду!
—Къара сен ол
Эки къашха, оракълача,
Ол бетни кѣр,
Чырахданча, нюрюн чача!..
Кирдиле арбазгъа
Джыйындан джол джарыб,

Мекер къатды,
Къызны туурасына барыб.
Терен солуб
Ахсынды да
Ичден Мекер:
—Ма таза джанган
джулдуз, —
Деди, — илкер!
—Умар шохум!
Ариуду сынасанг къалсанг да.
—Къыйынмыды дейсе
Бизге тентиретиу,
Не уа тыйыншысызмыды санга
Бир кеф этиу!
Баракъ турду
Кесин алдыр-гюлдюр этиб,
Алларында тюлкюча
Кесин чѣмелтиб.
—Мекер къонакъ!—
Деди, — ол къыз джарарыкъ
эди,

Аллайны кесине
Ким да джораларыкъ эди..
Алыргъа джарармы,
Къайдам, сен
Бош къызма.
—Келсин ансы,
Алмасам, мен да
Антсызма,
— Алсанг—алдынг,
Келмейин, ол
Тулпармыды,
Сынгар бир «кисенги»
Багъасы бармыды?
Энди бу
Кѣкледен эннген
Ѣкюлмюдю?
Бу арыкъ Хамидни
Къызчыгъы тюлмюдю?
—Къара Мекерге,
Нек сагъышлы болдунг, эй!
Джаратыбмы къойдунг да,
Къараб кѣргенлей?!
Джашлыгъынгы эсгер да
Болчу бир тири..

Ийыкълыкъларынгы болсун
Бу да бири...
Аны келтириб джыймакъ
Сени къойнунга
Биягъы Баракъ шохнү
Болсун бойнуна.
Билмеймисе халисин,
Ол тюшсе ызындан,
Джюз джууаб алыр
Таб файгъамбар къызындан.
Ол кюн ма ол
Мекер скойген
Сафуу эди,
Келечини
(Баракъны да)
Ма ол ийди..
Баракъ—байны
Аллында сежде
Къылгъан бир,
Байны этек тюбюн
Джалаб сатылгъан бир.
Ол Сафууланы
Тентиретир муратда
Бу ишге
Къаст этди,
Джанын атды, артда
Бу келечи
Хайда келди,
Хайда кетди,
Чабды, джортду,
Эки арада
Сокъмакъ этди,
Ким билсин,
Неле сёлешди,
Неле айтды,
«Белги» берди,
Иш тауусду да
Къайтды,
Къыз не дейди,
Ишден билими
Бармыды?
Бу къызгъа келишген
Къууанч хапармыды?
Огъесе ол
Мал базаргъа
Къолну къолгъа
Уруб сатылыргъа
Чыкългъан тууармыды?

Деб, окъуучум,
Джан шохум,
Бир да къурусга,
Джан ауруутуб,
Былайын сорлукъ болурса!
Деб белгили
Сафуу хайыуаннга саналды,
Бай аны
Алдаугъа, малгъа
Сатыб алды.
Эх...
Ол заман,
Ол заманны адетлери,
Аны пашманлыкълары
Эм медетлери..
Бюгюн ала
Кёб ишлеге
Мюкюлдюле,
Ала, айт, кимге
Шагърей, таныш тюлдюле!
Джарлылагъа,
Джарлы тиширыугъа кючлюк
Этилиб, тууаргъа
Башласа ёкюнчлюк—
Эски закон
Анга алчы,
Башчы эди,
Супу молла
Адилликге къаршчы эди.
Кимге айтыр эдинг
Тарыгъыу сёзюнгю,
Ким бар эди
Аяб къарарыкъ
Кёзюнге?
Джарлы адам
Правленнге кирсе барыб,
Къыстаб ие эдиле
Къашына салыб..
Сафуу бу ишге
Ариу ачудан шашыб
Джылай эди,
Чачын джыртыб
Эм къарышыб.
Тёге эди хаман Сафуу
Джыламугъун,
Джогъед адам

Ангыларлай тарыгыуун,
Мекер иште
Хорлады эм
Башха чыкды,
Ол дженгил окъ
Къалым иерге ашыкды.
Узакъ бармай
Келди байдан
Бир талай мал,
Ичлеринде
Тёрт аякълы,
Эки байтал.
Юсю тюкю,
Къуйругъу тюз,
Къулагъы тюз
«Къалым» деген
Аджаллыкъгъа
Эки ёгюз.
—Хамид, манга,
Шохум, кёб
Джашагъын, дечи, —
Деди кесин
Кукаландырыб келечи.
—Ма! бу джол
Бу «Къазанчынгы»
Къолгъа бир ал,
Къуру бу тюлдю
Санга келлик
Не мюлк, не мал!
Былай айтыб
Ачха узатды Хамидге,
Ышардыла буруб была
Бетни бетге.
Ма Сафиятны атасы
Малгъа «батды»,
Кёбдю, кесин
Бир аламатха ушатды.
Хамид Баракагъа айланыб:
«Энди балам
Сизникиди»,—деди,
Иш битди, оссалам.
—Сиз суйген кюн,—деди
Эм кесин ышартды,—
Элтирге эркинсиз!.
Муну да башхартды.
Кетди Баракъ,
Къалды Хамид,

Кёлю джарыб,
Айланды къатынына
Кёзю ышарыб:
—Энди,—деди,—
Сен тыпгыла
Манга, къатын,
Чюйре этмезге керекди
Ишни артын.
Къарчы бир
Арбазынга: малгъа, мюлкге,
Биз сингнгенбиз
Насыб мюлкге
Ёмюрлюкге.
Мекер игиликде, сыйда
Кёбден башды,
Айтыудан, ол
Бизге бир
Ёмюрлюк ашды.
Ёмюр ийдик
Къыйынлыкъда джунчуб.
Шашыб,
Джашай эдик
Инсан джашаудан аджашыб.
Джокълукъ бизни,
Бир тау киби,
Эзиб, басыб
Тургъанлай, табылыб къалды
Уллу насыб.
Майна ёмюрюн
Къуру ишлеб келесе,
Ёлгенден-ёлесе..
—Ол алайды, амма!..
—Тын, телинге барма,
Арлы-берли сёзле бла
Джюрек джарма!
—Кеси балангы биреуге
Этиб согъум,
Джазыкъсынмай сууча
Саркъгъан джыламугъун.
Мал-мюлк дейсе,
Не этейим,
Аны малын?
Таш джумушар
Кёрсе Сафиятны халын.
Бу хапарны
Эшитгенли

Сесиб башы,
Джокъ джукъусу,
Тохтагъанды сууу-ашы.
Кече кез кысмай
Чыкыганма
Къатын сакълаб,
Джумушаталмайма
Не этиб ийнакълаб,
Бек къоркъама,
Ах, бу ишден,
Мени сартын,
Халы бир таурухха
Къоярлайды атын.
— Джукъ ангылаталмай
Къалдым
Сен хайыуаннга,
Насыб къонамыды анга,
Не уа санга!
Бу ийыкъдан
Бери битдим
Ариу арыб,
Энтда айтама санга
Муну къайтарыб:
Джарлы дунияда
Адамча кёрюлмейди,
Бек билесе.
Джокълукъгъа сый
Берилмейди.
Келтирчи кесинги кезюнге,
Сагъыш эт!
Джарлыса! джарлыгъа
Джокъду
Аз да хурмет.
Ел да сына,
Айтайыкъ энди туурасын,
Санга молла
Окъурукъ туююлдю «Иясын».
Келемиди, майна
Афенди къатынга,
Инсаннга тергеб
Къараймыды сыфатынга?..
Къой энди, сёзню
Узакълагъа бурмайыкъ,
Ишни ангылашмай
Турмайыкъ.
Мен джарлылыкъ тенгизинде
Джюзген къайыкъ,
Сен юретме

Манга, аны
Кёб созмайыкъ.
—Сюйгенингча!
Билесе эрши кёргенин,
Кёрсе, тели, шашхын халгъа
Киргенин.
Мен азмы сагъыннганма,
Азмы тилегенме!
Азны удуб
Сёлеширгеми ийгенме!
Тенг кызын джибергенимде,
Былай тутуб
Къайтармадымы, джыланча
Уруб, сууутуб?!Айтхан ючюн
Дженгилмейди,
Бой салмайды,
Бой салгъанны къой,
Къулагъына алмайды.
— Алмаса—алмасын,
Турсун алмай алай,
Кёрмезбизми
Турса къулакъ салмагъанлай.
Биз сёз тауусханбыз,
Ол къалым ийгенди,
Анга ким сора турлукъду,
Иш бегигенди!
Бу кезюуде
Джазыкъ Сафуу
Джылаб, улуб,
Мутхуз кюню
Бютюн да къарангы болуб,
Мекерни аз да
Сюймегенинден себеб
«Елтюрюгюз, мен анга
Барлыкъ тюлме»,—деб,
Джылаб-джарылыб, аш
Не суу
Татмагъанын,
Орунга кириб
Бир сагъат джатмагъанын,
Сизге айтыб,
Ангылатыб туралмайма,
Аны юсюнде мен
Кёб олтуралмайма.
Ахыры ол кезюулени
Бир кюнюнде

Джазыкъ Сафууну тюшюнде
Не тюнюнде
Болмагъан бир
Танышсыз - билишсиз джерге
Тутдула да зор бла
Бердиле эрге.
Не бек тартды эсе да
Эниште-ёрге,
Кирди Сафуу
Тарлыкъгъа. ёмюрлюк кёрге.
Бир тиширыу
Ингирде Сафуугъа келиб,
Сёлешеди
Багъанагъа сюелиб:
—Сафуу. джарлы!
Нек болгъанды
Бетинг аман,
Сюйюч орнуна, кюйюч
Алджатыб хаман?
Бир билсенгеди
«(л) джазыкъгъа
Келген кюнню,
Танымазса къараб
Кёрсенг Сюлеменни!
Сени зордан
Этдиле Мекерге азыкъ.
Сюйгенинги табалмадын
Сен да, джазыкъ!
Сюлеменнге джюрегим
Эрийди мени,
Ол насыбсыз
Ёлюб барады
Сюйюб сени.
Джылгъа санайды
Бу кёзюуде
Кюнюп-айын.
«Не хапар»—деб,
Келеди манга
Хар кюн сайын.
Ий не болду,
Кёзюме джукъу кирмейди.
Барамыса?
Къачан элтедиле дейди?!

Сафуу джерге
Къараеди сююб кёзлерин,
Тыгъылгъандан
Айталмай эди сёзлерин.

—Аны сагъынсала,
Акъылдан алджайма,
Къайгъы басыб,
Кече, кюп
Даим джылайма,
Атамы-анамы
Айланнганды аллары,
Тамблагъады дейдиле
Салгъан болджаллары.
Къан сытыб кюрешдим,
Къолдан келген къадар
Табмай зордан
Мени къутхарыр
Бир мадар.
Салам айт
Иш этиб тюеб Сюлеменнге.
Джаным саудан
Ёлгенди, деб
Къойсун ол меннге.
Кечнуюм — тар,
Сатылама мен
Бир маллай,
Сюлемен къалад
Джюрекге джазылгъанлай.

САФИЯТ ЭР ЮЙЮНДЕ.

Джауа эди
Гёрт джанындан
Сууукъ бузла,
Тишле къадаб
Анда анга «джелимауузла».
Дунняны джарыгъын
Кёрмеген кююнде
«Джашау» эте эди
Сафуу эр юйюнде.
Артдан билди
Мекер кёб
Къатын алгъанын,
Сафуу Мекерни
Тёртюнчюсю болгъанын.
Баргъан кюнюнде огъуна
Аны кюндешлери
Къаныгъыб къалгъанеди
Анга тишлери.

Къачан, къайсы
Сагъатда, къайсы заманда
Барсанг да, эшите эдинг
Быллай сёзле анда:
—Тиймеймиди муну
Санына кюн джарыкъ,
Нек чыкъмайды
Бу дингиз болуб чыгъарыкъ?
Кюндешлери мынга
Чюйюрюшюб бурун,
Излей эдиле
Чёб-тюк
Тюбюнден да чурум.
Джетсе да Сафуу ингирге
Бел бюкгенлей,
Дагъыда тура эдиле
Инджитгенлей.
Сылтау болмаса да, анга
Сылтау табыб,
Къайын къызлары дей эдиле
Къабыб-къабыб:
«Тур, пйнек сау!
Нек тураса, ий?
Суугъа бар,
Турма кёзлеринги
Сюзюб, терк отун джар!»
Кюндешлери:
«Турур эдинг, дейме, ханча,
Былай бир
Кюнлю джерден-затдан
Чыкъгъанча.
Къайда гаджи...
Нохлукъгъамы келгенди бу,
Къайдады, талау тийибми
Ёлгенди бу!»
Къайын анасы
Сёз айтхан
Сайын хаман:
—Къуртла азыгъы боллукъ
Бу хашген аман
Кесин былай
Джаратмагъан кибик этиб
Неликге турады,
Уу бетин кёгертиб?
Тюйюлюб манга джаманны
Къашы-башы,

Бир толу
Джерден чыкъгъанча,
Суу-ашы!
Къарауашлыкъгъа келгенсе,
Бил, сен бери,
Къайын анагъамы
Тергеригенг мени!
Джокъмуд мени
Мюлкю болгъан келинлерим,
Сенден эсе
Кёб алама ёлюлерин.
Кёрюнме сен
Манга, сен
Худжу тунчукъгъан!
Джашасынла
Мени бар
Джерден чыкъгъан
Келинлерим!
Алача ким кёрлюк эди,
Алагъача
Санга сый ким
Берлик эди!
Къоюлургъа
Тыйыншылыса, къоюлургъа,
Хазыр турама
Юсюнге оюлургъа!!
Адамлыгъы бар адам
Не уа хурджуну
Салырмы юйюне
Сенича худжуну!
Джалчылагъа келтирген
Болурла сени,
Шо сангамы
Тыйыншылды джашым мени!
Кюндешле бирери
Бир джанындан тебиб,
Эринлери кём-кёк болуб
Кёбюб-кёбюб:
«Нетерикди, ол
Заманында турурму,
Санга не эсе да
Бирни толтурурму
Бир къахме?
Уят къабугъу
Кетиб къалгъан,

Сау къатынны
Джаны саулай
Эрин алгъан.»
Кюндешлени бири
Бир джанындан джетиб,
Джумдуругъун
Къаты этиб:
«Ий-и, не этесиз
Сёз къоратыб
Сиз хашгеннге,
Къаны халалды
Гаджини башын тешгеннге!»

Ма бу халда
Аны эзиб тура эдиле,
Кёзюу-кёзюу
Хаман хыртха ура эдиле,
Былай бла
Сафуу джашау
Эте эди,
Бу дауур бла
Хар кюню ёте эди.
Ашхам, ингир
Не кече джокъ,
Кюн орта,
Эртден не уа да
Тюш джокъ, тюн джокъ.
Джаууб бузча,
Сагъат-сагъатдан бу сёзле
Сафууну эрите эдиле
Бир тузча...

— Ах... нетейим,
Къалай баш кечиндирейим,
Бу зорлукъну
Къалайыма сингдирейим...» —
Деб Сафият
Сарнай эди
Джылаб, улуб,
Кюнден-кюннге
Бети, чапракъча,
Саз болуб.
Мен бу хапарланы
Айтханымда сизге,
«Эри уа!» деб
Келе болур эсигизге.
Эри не?!
Кесин ичгиге
Бошлагъан бир.

Сафууну ийыкъдан туююб
Башлагъан бир,
Ичиб-ичиб
Сонгра Сафиятха кирсе,
Аны мугур-мыдах
Халда туруб кёрсе,
Себебин кёкден излей эди
Джерден туююл,
Юйдегиден,
Юйден неда
Эрден туююл...
Сафуу буюгъуб,
Ол джекириб сёлешиб,
Ол джууаб этмесе,
Бютюн бек эришиб.
Къутура эди,
Джекире эди,
Ура эди,
Кёзлеринден къан тамызыб
Тура эди.
Былай бла
Кечеледен ма бир кече
Эрни-бурну
Кёбген эди
Иче-иче,
Муну анасы,
Эгечлери кёрдюле,
Кесин айры
Алыб бир юйге кирдиле.
Бир-бирден алыб
Сен шашханса дей эдиле,
Бир аууздан
Сафиятха удуй эдиле.
— Энди манга ол
Керек тюлдю,
Кетсин,—деди,—
Сиз не айтсагъыз,
Ол аны этсин, — деди.
Дауурдан толуб къалды
Юйде от джагъа,
Мекер Сафиятха кетди
Ауузу от чагъа.
Босагъадан
Кирир-кормез ол ичгери:
— Ким келтиргенди,
Чорт побери,
Сени бери?! —
Деди да, бирер

Гакгы болду кёзлери,
Тутулуб-тутулуб чыгыб
Миз сёзлери.
Сёлешеди, кьутурады,
Чырт ойланмай,
Силегейи тёгюлюб,
Тили айланмай...
Сафуу буюкьгъанды
Къысха-къысха солуб,
Къалтыраб, кьоркьуб, кёзлери
Суудан толуб.

— Ичген да этмесем
Энди мен байлыгъымы,
Не этерикме да
Борбайлыгыгъымы?
А... сен а энди...
Ашдан ёлген!!
Унутдунгму
Ол «джокьлукь» атлы
Тийнучю кунутунгү?..
Атангы, анангы
Тойдургъанымда да,
Садакьачылыкькны
Кьойдургъанымда да,
Аны да билмей,
Энди былайгъа чёгюб,
Сынгсыймы турлукьса,
Джыламукьла тёгюб?!
Бар! терк кьора!
Терк тас бол
Келген джеринге!
Тансыкь болгъан болурса
Сен битлеринге!
Бу кёзюуде
Тышда, агъарыб тишлери,
Табалаб сёлеше
Эдиле кюндешлери:
— Ий, неге сёлеше турады
Бу, нелени,
Чачларындан тут да
Атсанг а—къахмени...
— Аны орнуна мен
Болсам, бойнун буууб,
Чыгъарыр эдим гаджини
Юйден кьуууб.
— Аны орнуна мен
Болсам, башын тешиб

Атар эдим босагъадан,
Бойнун кесиб.
Уялыр зат
Тюлдю, ахыры,
Ур, ёлтюр, джой!
Хай-хай-хай,
Аллахым сакьласын!
Кьой, джарлы, кьой!..

Бир заманда
Къайын анасы да джетиб
Кьошулду былагъа.
— Джашым! — деди, —
Арбаздан нюрню алгъанса,
Бир отну келтириб
Юйюме салгъанса.
Кьоратмасанг бу худжуну
Мындан, балам,
Бу эки эмчекден
Эмген сютюнг — харам!
Бу киргенли,
Юйюрюнде кьаугъа, дауур,
Джюрегимде ачылгъанды
Мени джауур!
Бир заманда
Мекер орнундан кьозгъалды,
Джылай тургъан
Сафиятха кёзюн салды.
Кёлтюрюлюб къашларыны
Ал чеклери,
Кенгередиле
Къызыл кёз тегереклери:
— Вон к чорту!
Кёрюнме мени кьатымда,
Тюкюрейим
Сенлейлени сыфатына!—
Сермеди да кьолгъа тюшдю
Кюлте чачы,
Тартды чачындан
Сафууну ачы-ачы.
Кюндешлери, къайын кьызы
Джууукь барыб,
Эшикден басыныб,
Юслерине кьараб,
Кьууанышыб, табалаб,
Ох, ох, ох, дейдиле.
— Джулкь да быргъасанг а
Ары, хомух! — дейдиле. —

Ол кесин буюкьдуруун
Кёр, аны кёр.
Бер итден туугъанны
Керегин, иги бер.
— Келген эди
Кьолтукьгъа сугъуб
Кьолларын.
Элтсин энди
Келтирген тыйын тонларын.
— Сюе да тур
Юйюнге бир
Багъыр тазны,
О..! ды—ды,
Бедер бетни,
Уялмазны!!
— Бедер бетни
Кёсю кьандан
Толгъа эди,
Уятсызла аны халлы
Болгъа эди...

Къачан да
Тиширыугъа эм уллу
Бир джауду
Кюндешлик эмда
Кюндешле бла джашау.
Берлакь айырылыб
Башладыла,
Бир бирине
Къайырылыб:
— Уятсызны
Аллах джанын алгъа эди
Терк огъуна,
Джер кьарнына салгъа эди!
— Юргенге тынгыласа аллах,
Дей болуренг.
Хар кимден да бошаб,
Кесинг бир солуренг!
— Нек юреем!
Къууукь кибики
Юрюлгеенг!
Бу арбаздан
Чеблюкча сибирилгеенг!!
— Гырт деригеди
Санга, кирли,
Бечел, топал!
— Джыйырма гырт
Санга, джалсыз

Чыгыр байтал!
— Алаймы келееди,
Ай хариб, эсинге?
Сен келгенсе да, бетси?
Мени юсюме!..
— Келген эсем,
Сени багъан.
Энчи малым.
— Багъанг
Барды сынгар
Бир къабдалым..
— Кет, кёрюнме
Кёзлериме, узакь,
Бол кенг,
Манга ууахты
Санга болгъан
Кюнде тенг!
Бар да сен
Тенг бол ол
Кесинге ушашха!
Сыйынг-сырынг башха,
Сыйым-сырым башха!..

Бла былай
Бурчакъча сёз агъыздыла,
Хар бири
Кесин келтюрюрге къыздыла
Хар кюндеш
Бирин бири
Талай эди,
Алада хар кюнде да хал
Алай эди.
Сафуу джазыкь
Шашхын болуб
Бу туююште,
Буюкьгъан эди
Юй ичинде
Бир мюйюшге.
Ах, кёрсе эди аны,
Табхан анасы,
Дуния азаб чекгени
Джарлы баласы!..
Тёге эди кёзюнден
Суула чөгелеб,
Юй ичинден болгъан эди
Учхун-кёбелек.
Къаш тюбюнден
Къарай эди

Ол эрине,
Талпыгъанча
Ары джукълай киририне..
Орунга Мекер сойланганды
Тюйюб къашын,
Сыртындан тюшюб, терсине
Буруб башын.
Къалкъыб къалыб
Тангига дери,
Бв халында
Уянды ол
Мууал болуб
Танг аллында .
Терезеден танг джарыкъ
Белги бергенде,
Кюн джарыб
Джерге акъ къанатын
Кёргенде.
Къармады, орун ичине
Узагды къол,
Сафууну джокълаб,
Отоуда табмады
Къозгъала келди да
Турду джыйыб эсин,
Бёлмесинде кёрдю
Джангыз сынгар кесин.

САФИЯТ АТА ЮЙЮНДЕ.

— Ой, анам!
— Не?
— Майнама Сафуу келеди.
— Кет, онгмазлыкъ.
Алай дегенинг а неди?
— Майна, анам,
Майна, арбазгъа къарачы,
Тамам да кесиди,
Бети, башы, чачы!..
Нек тюрлендинг,
Анам, къызартыб бетинги?
— Къарама, къой,
Талау кемирсин этинги!
— Анам, энтда
Хаман ачыуланыб кетме,
Урушурса, анам,

Аны мыдах этме!
— Тохта, тамагъынгы талау;
Кессин, тас бол!
Неге ушаш
Агъартады кёзлерин ол!..
Бек сескеклениб
Саргъалды Ханыуну бети,
Атылыбмы къалды
Дерлай кёрген ётю.
Тюшдюле энишге
Къашлары, хамхоту,
Талай кере
Силкинсе да
Эки буту,
Борбайы къыйылыб,
Ёрге къобалмады,
Алджады, аякъ
Юсюне туралмады.
Бу кёзюуде
Сафуу келиб
Юйге кирди,
Амма анасы
Муну къарабмы кёрдю,
Эки кёзю
Кенгерди эм джылтырады,
Эринлери дыр-дыр
Этиб къалтырады,
Сафуу атылды.
Анасыны къойнуна,
Билеклерин салыб
Къысды ол бойнуна.
Анасы Сафиятны
Артха ыхтырыб,
Кеси да эки атламы
Артха туруб:
— Бир зат джюрек
Тамырларымы ашайды.
Не да болсун,
Бир къайгы
Баргъа ушайды.
Не ючюн эмда
Къалай келдинг,
Былай джунчуб,
Нексе былай,
Нюр бетингден

Къанынг учуб?
Къалай келдинг,
Кимле ийдиле
Сени бери,
Тюгел бир айынг да
Толгъунчуннга дери?
Ким ашырды,
Нёгеринг ким
Сени андан,
Изин бармыды
Баш иенг,
Къайын анангдан?
Мен шашама
Бу халынга
Эмда санга,
Дженгилирек джууаб бер сен
Бери манга!

Сафият, кёзлериң сюрте
Къол джаулукъгъа,
Эки кёзюн сюзюлтгенди
Аркъаулукъгъа,
Джаякъларын билеб-билеб
Хаман амма,
Бузлача тегед сёзлени
Хаман анга.
Хар сёзюн
Къычырыб, джекириб айтады,
Бир уругъа
Азарлайды, бир къайтады.
Къутурады эм
Чамланады анасы,
(Тешилгенин да
Элемейди гыламыласы)...
Ханыу юйню
Башын тюбге ийиреди,
Быягъы сорууларын
Бир-бир береди.
— Анам,—деди
Сафуу,—этме
Манга былай,
Мени тылпыуум тохтагъанды
Джылай-джылай.
Мен джашауумдан
Безгенме, тюнгулгенме,
Мен, джанымы къутхарыб,
Къачыб келгенме.

Бу сёзден
Анасы шаркъ
Деб кесин уруб,
Алыннган адамча, чартлаб
Ёрге туруб:
— Ах, мен джарлы,
Ай, налат а,
Ай уялмаз,
Налат, санга
Минг къат налат.
Бетсиз даймаз,
Бу юйде санга
Джашау джокъду,
Аны бил,
Кет, къайры суйсенг да,
Джоул, джерге кёмюл!
Къайт бусагъатдан,
Тебре, кёб къыйнама,
Суйген-суймегенни
Кюлдюрюб ойнама.
Энди мен
Кимге не деб
Джууаб айтырма,
Кесими орнума
Кимни уялтырма?!
Къайынларынг салыб
Келселе аллыма...
Оу... ол кюн келсин
Мени джети къанлыма!

Тебжилдейди хаман
Арта-алгъа таба,
Урурлай, табса,
Къызыны къарнына къама.
Суу алгъанды
Сафиятны кёз къууушун,
Эзиб чыгъарды
Джылагъан тауушун.
Бир ёрге турду,
Бир юй тюрюне чёкдю.
Джылаб кёз сууларын
Джуммай-джуммай тёрдю.
Бюкдю бойнун,
Тал санларын,
Мугур этди,
Ким билсин,
Эсине неле

Келиб кетди.
— Не этейим
Энди санга?
Кюйдюрдюнг, ах,
Салдынг юйоме
Бир балах!
Энди не деб
Кёргюзгюн халкыгъа бетинги,
Айт энд,
Сен, акърабла
Кемирлик этинги!
Джангы джууукъла
Джыланча кёрмезлеми,
Сени къамчи
Бла туюб
Сюрмезлеми?
— Аначыгъым!
Къурманлыкъ болайым

санга,

Аланы атларын да
Эшитдирме манга!
— Тохта энди,
Уял, налат,
Сёзден уял,
Бу ишни
Ахыры не болур,
Эсге ал!
Тюшюн этген
Ишинге, бир
Тюшюнчю сен,
Чачларынгы джулкъуб
Сокъураиырса кесинг!
— Анам, кёр,
Къанла тегеди
Эки кёзюм,
Джазыкъсын сен,
Менде къалмагъанды тёзюм.
— Атанг кирсе да,
Кёрсе сени
Бу юйде,
Чацынгдан тагыб
Соймазмы
Сени чюйге?!

Джазайыммы ол кюн
Юйде болгъан ишни,
Ол ачы сёзлени,

Ол уруш-туююшню!..
Ол сёзню, тийрени джашын
Къартын да,
Сафуулада дауну
Джассы артында да.
Бир эшитиледи
Ургъанлары юйде аны,
Бир эшитиледи
Сафууну джылагъаны.
Бир эшитиледи
Экеуню къаджаулашханы,
Бир эшитиледи
Экеуленни даулашханы:
— Сен этдинг,
Сен салдынг
Ма бу юйге къанны,
Сен сатдынг
Тутуб кесингча
Бир инсанны.
— Этдим, битди,
Кимге сорлугъем да аны!?
Келген эсе,
Къалыр алай
Бард да джаны!
Болсун энди,
Джюрекге туз себдирмегиз,
Кёбдю, темир
Юзерикме, тебдирмегиз!..
Толусу бла джазаргъа
Болса да эб,
Джазмайма
Хапар узунга
Кетмесин деб,
Ахыры сюзюб
Ишни ата-ана бары,
Былайгъа болду
Тохташхан оноулары:
Ишни артын
Иймей мындан да эршиге,
Билдирмез джашындан болуб
Чырт кишиге,
Танг атханлай,
Арба бла
Алыб баруу,
Сафиятны
Къайынларына табдыруу.

Не деселе да,
Тынгылаб, джарашыргъа,
Мынга да бир
Таб сълтауну ойлашыргъа.
Муну айтыу
Хоншу къатын Хорасаннга,
Андан тилерге
Билдирме деб инсаннга.
Ичи суйсе,
Джан ауруб
Къараса кёзю,
Хорасанды адамгъа
Джарашхан сёзю.
Бу иш
Ийлыкъды адамгъа,
Бедишди бу.
Ёмюрю таурухда къаллыкъ
Бир ишди бу;
Ызына деселе
Ол берилген малны,
Ким билмейди ауурлугъун
Быллай халны.
Аны къайтарыргъа къайда
Къарыу бизге,
Бир келтириб
Къарайыкчы кёзюбюзге!..

(Бу кёзюуде хоншула)

Сафият къайтыб
Юйюне келгенлей,
Тийреде хоншула
Хапарны билгенлей,
Къатышла:
Хаббай,
Тотай,
Эмда Къозтюйме
Джыйылгъан эдиле
Бары да бир юйге.
Киришиб была
Къызыу сёз этиу ишге,
Сингнген эдиле
Терен кенгешге:
— Болур-болур,
Ол бизни заманыбызда
Башха халили эдиле
Джаш да, къыз да.

Не амал бар эди,
Бар, кел, деселе да,
Ёл, деселе да.
— Да, берген джерлеринде
Турабыз, алан,
Къайсыгъызды сизде
Суйгенине баргъан?!
— Суймей келсек да,
Басылыб олтургъанбыз,
Сатхан джерлеринде
Къым демей тургъанбыз.
— Къой, аллах сакъласын
Намысны бузаргъа,
Къалай болур
Тиширыу чекден
Озаргъа.
— Мени сартың,
Бу иш диннге
Азгъынлыкъды.
— Мени сартың,
Бу бетсизлик,
Озгъунлукъду.
Не демекди
Сыйынмау туугъан юйюнге,
Не уа да бой
Салмамакълыкъ баш иенге.
Тёзерге керекди,
Сен онгсанг къалсанг да,
Сен тогузунчу къатын
Болуб барсанг да.
— Алай болгъанлыкъгъа,
Бек къыйынды, а къыз,
Бир кесек
Сагъыш этиб
Алай айтыгъыз!..

(Тийре къызла)

Къызла да бир юйде
Мыдах-мыдах болуб,
Сёлешедиле ахсыныб,
Терен солуб:
— Кетмедими къанла болуб
Ёмюр ызы,
Зулий джазыкъ
Темирчи Шамайны къызы!..

Турлукъ болуб
Ышармайын къашынг-
башынг!

И-и-и не этеме аны
Байлыгъын, ашын?
— Сен айтханлай,
Ким да джашау
Дейди ансы,
Ёлгени ит
Бола барсын дунясы.
— А къыз, бир къуджур
Урушад анасы да,
Бир къаты болгъанды
Табхан баласына.

— Не этсин, тамбайды джер
Башын салыргъа,
Къыйынды дейди
Берген малын
Къайтарыргъа.

— Эри бир аманды
Дейдиле, гебенча,
Къарны салыныб энишге,
Нартюх гёнча.

Сау элни къанын ичген
Бирди, дейдиле,
Джутуб къояр
Ол быланы эмегенча.
Дыды-дыды, Сафуу
Бир аман болгъанды,
Саргъалыб битгенди,
Суу-салам болгъанды,

— Керти бир къуджур
Джукъланганды, сёнгнгенди,
Дуняда джашаудан
Бир къуджур дёнгнгенди.

— Мен, Хорасаннга тюбед,
Бираз сёлешдим,
Ызына элте айланадыла, —
Деб эштдим.

— Оу, энди уа
Элтиб джардан
Атсала да,
Бойнун ариу
Онбеш джерден тартсала да,
Барлыкъ тюлдю,
Барырлайын тюлдю къаны,
Атларын эшитсе да

Чыгъа турад джаны..

— Ах, энди уа
Къалай элтирле,

Айт, аны,
Ий аны ол
Тарыкъгъаны,
Джылагъаны.
Аны, дейди,
Хар кюндеши —
Бир джаныуар,
Къайын анасы — бузмагъан
Адам бууар...
Къайын кызылары уа
Муну бары джаулаб,
Хар бири бир
Чурум излеб,
Берне даулаб.
— Эри уа дейди!..
— Ой, къойчугъуз
Сиз, къой, джаным,
Сафуу хапар
Айтханында, ий төрт саным
Къалтыраб къалдыла,
Бир кызыу
Тер уруб,
Чыдаялмай кетиб къалдым
Ариу туруб..

(Бирбашха хоншу кызы
киреди)

— Къызла, сиз да
Бери келибми турасыз,
Былай мыдах-мыдах а
Нек олтурасыз?..
Мен айтырыкъ —
Барыгъыз «ушашыгъызгъа»,
Быллай хал
Келмесин дегиз
Башыгъызгъа!..
Биреу бир
Хапар айтды да
Манга келиб,
Сизге келеме,
Джюрегим кёлтюрюлюб!
— Нени юсюнден?
- Джыйылыб ол мурдарла

Бёлек болуб
Толгъандыла, дейди, Умаргъа!
Кёб ат
Тууарылыб канюшналарына,
Хант этедиле,
Дейди,
Марушколары да...
Алкъын ачыкъ
Бет кёргюзмейдиле, дейди,
Хамитни уа кызыу
Излейдиле, дейди.
Ашыгъыш чакъыра
Адам келгенди да,
Ары кетгенди, дейди,
Райс афенди да...
Бир да хурмет
Этиб таб
Барысына да,
Саламлашды, дейди,
Старшина да!..
— Кюеу кеси
Бармыды, дейди?
— Джокъду огъай,
— Сафиятны элтирге
Келдиле богъай!..
Джарашдырлыкъ болурму?
Да ким билсин,
Манга айтхан бла
Къазийланы Кюлсюм,
Хапар бир да,
Бир да ушагъыусузду, а кыыз,
Къалай умут этесиз,
Къайдам, айтыгъыз!
— Мен тамада
Болсам эди правленнге,
Бу ишни джетдирмейин
Чырт биреуленнге,
Сафиятны бош
Этер эдим башына,
Хар бир келгенни
Салыб-салыб къашына.
— Оу... преулен,
Сен преуленлени къойчу,
Мен болсам эди
Бир абадан оноучу,
Тиширыуну киши
Малгъа санамазча,
Не ачымыкъны да

Къызла сынамазча,
Бир закон
Чыгъарыр эдим,
Кючлюк бары
Мулхар болуб,
Ууалырча шобралары.
— Неди аны...
Къыйын затмыды
Преулени,
Кимдегисин бил
Преуленни джюгени!..
Джарлы болуб
Сау къалсын
Преулен кыйллы!
Дуниягъа туугъан
Болмаз
Бизден кыйынлы...
— Сафууча болсам,
Джанлар эдим
Бир джары,
Бу келгенледен
Болмазмы, ий, хапары!?
— Джаулугъуна бетин-башын
Байлаб, джабыб,
Биреу бир
Гузаба озду
Къызыу чабыб.
Мен таныялмадым,
Мёлекни абсыны:
«Сафуу эди.—
Деди артда,—
Бичими, сыны!»
— Бара болур
Бирге башын
Салыргъа!
Умут эте
Болур джашыныб
Къалыргъа!
— Бизде андан
Басымлыбыз да
Джокъ эди.
Джазыкъ, энди
Не кыйынлыкъла
Кёрмеди..
— Майна, келеди
Андан талай джаш,

Барысы да
Тийре джашлагъа ушаш.

(Терезеден къараб, озуб
баргъан джашланы кӱредиле).

— Майна, келеди,
Чабырлары дженге, Даут.
Майнама араларында
Чамчы Чамук.
— Майнама,
Сафууну сӱйгени
Сюлемен,
Майна, кызла,
Майнама мен
Кесим сӱйген.
— Къайсы?
— Ечешеме энди,
Биле эсегиз.
— Ахматды!
— Уоу, терсине
Кетди эсигиз.
— Майна, кӱб болмай
Тутмакъдан
Чыкъгъан Хасан.
— А кыыз, кӱой,
Быланы энди
Санай турмасанг!..
— Даут, Даут, былай бурул!
— Ишим барды!
— Былай бурул,
Санга уа ким иш чыгъарады?
— Марджа Даут,
Бери бурул!
Даут, Даут,
Бир хапар айт,
Къалаҫа да
Джерге аууб!
— Сиз керти да
Кӱлююзденми джарыкъсыз,
Къуру джарыу
Бла не иш
Баджарлыкъсыз?
Бу хал
Адамны игитда

Сылхыр этеди,
Джюрек кӱкюрегими
Уруб, тешиб кетеди!
— Не барды энди уа!
— Уллу аскер болуб
Келгендиле
Умарлагъа,
Арбаз толуд.
Джыйылыб
Элни онглусу,
Быдырлысы:
Старшина — аллахны
Гяур кирлиси,
Ахыры, кимни
Бар къарыуу
Эмда кююу.
Афендиге дери
Къайда суболичи
Сноу этедиле
Сафиятны элтирге,
Элтгенде — арбагъа тагъыб
Сӱйретирге.
Былай тыйыншлыды деб
Биреу оноу этди,
Афенди да
Шеригъат бла бегитди.
Сейир болама
Бир джакъ
Чыкъмагъанына,
Биреу бир
Джакълаб да
Къаджыкъмагъанына.
Сӱз бермедиле
Манга, ах,
Бир тӱгюлюрге!
Хазырем бу иште
Керилиб ӱлюрге.
Хей! огъурсуз,
Залим закон,
Кийик намыс,
Къыс зауаллы
Тиширыуну, буу,
Бойнун къыс...
Сени да бир
Кюнюнг, бир
Кӱзююнг келир,
Ол заманда

Бу джарлы халкъ
Тапыр, билир,
Тохта, эркиликни кюню
Бир джарытса,
Билген тюл да
Бетинге «тюу»...
Деб тюкюрю.
— Кёремисиз,
Ма ол халкъны?
— Ма келдиле,
Сафууланы
Юй аллына
Тёгюлдюле.
Сауут тагъышыб,
Аслам адам аскерча,
Кёргенле урушха
Келедиле дерча,
Къангкъылдатыб тауукъланы,
Батман къазны,
Толтурдула,
Сафууланы
Тар арбазны.
Юч-тёрт
Адам атладан
Атылыб тюшюб,
Кетдиле Сафууланы
Юйге киришиб.
Бирлери чыкъды да деди:
— Юйде джокъду,
Бир ишексиз, джашырылды.
Бизден букъду.
— Кетерге башлады иш
Бютюн чюйреге,
Хайда, джашла
Джайылыгъыз
Сау тийреге!
Биреригиз
Бирер юйге
Къарауул бол...
Былайдан узакъ
Къайры барлыкъды ол?
— Не болду энди
Бир сагъатны арасына?
Соруу керек
Къысыб
Ата-анасына.
Чыкъды анасы

Сир туруб
Къаш тюклери,
Джыламукъгъа джибиб
Кёзю-кирпиклери.
— Билалмайма
Къайдагъысын, балаларым,
Къыдыргъанма
Излеб бу
Тийрени барын...
Молла бла
Старшина олсагъатдан
Секириб тюшдюле
Экиси да атдан.
Халкъны арасына кириб,
Уруб, джарыб,
Къызны анасыны
Туурасына барыб,
Айланыб бери
Халкъ таба
Ызларына:
— Не этейик
Энди быланы
Къызларына?
Деди афенди:
— Джокъду ырыз уятда,
Зийдан тыйыншылды
Бу къызгъа
Шеригъатда!
Старшина
Къараб турду да «ойланыб»,
Айтды къызны
Анасы таба айланыб:
— Таб къызынги,
Ханыу, чыгъар
Бери дженгил,
Табдырмасанг,
Тутмакъ барды санга,
Муну бил.
Сиз бюгюн
Ойнамайсыз
Беш не он бла,
Сиз ойнайсыз
Шеригъат эм
Закон бла.
Ма мен эсем
Закон, элде

Старшина,
Тартыб алыб
Тоб арбаны
Арышына
Чачларындан тагыб,
Байлаб сюретирге,
Закон-неках неди,
Аны юретирге
Керекден да озуб,
Борчланыб турама,
Мени неди...
Мен законну толтурама!
Джокъду закон,
Ол некахлы
Эрин къююб,
Эсириб айланыргъа,
Къутуруб, тоюб.
Бетсизни кечмек
Законну иши тюлдю,
Закон сизге
Бир оюнчакъ
Къиши тюлдю.
Малда — мал,
Къалымда — къалым
Алыб энди,
Ёмюрде кёрмегенинги
Кёргюзгенди...
Сенден башха
Аллай адамланы атын
Къойнунда
Сакълаб турур эди,
Иги къатын...
Керек болмайды
Дженгиллик не чыдамсызлыкъ,
Сабырсызлыкъ не да
Асыры дамсызлыкъ.
Ансы бу юйчюкню
Бюгюн къуршаб алыб
Кюйдюрюрге эди
Кереги, от салыб.
Ма алайды,
Чыгъар, къызы
Табыр бери!
Он минут
Болджал береме
Анга дери...
— Тилейме, джамагъат,

Аны суююб сизге
Тыйгъан кибик
Келмесин чырт эсигизге.
Мен кесим
Огъуна башын
Эзер эдим,
Чачын, кюлте-
Кюлте джыртыб,
Юзер эдим.
— Энди кёбдю,
Къояйыкъ бош
Сандыракъны,
Къой, ушатсанг,
Башдан джанлаты
джомакъны
Къызыны табамысыз,
Табмаймысыз бизге?
Табмасагъыз,
Не этерни
Ссрмам сизге!...
— Мен айтмайма,
Джаным, сизге
Къаршчы болуб,
Кесим къошулуб излейим,
Башчы болуб.
— Джокъ 'кёреме
Сизни чырт
Джибир бетигиз,
Ал, мыртазакъ!
Экисин да тебретигиз!
Бу кёзюуде
Даутну бети тюрлениб,
Къычырды халкъгъа
Сермеб тыркыкга миниб:
— Джамагъат!
Мен халкъны
Кёбюню атындан
Сёз айтмай
Чыдаялмайма
Эм артында.
Закон, шеригъат
Бизге чырт къарамайды,
Болса да, тынгыларгъа
Чырт джарамайды.
Бу эки
Къартны халына

Биз кюебиз,
Не хаталары барды?
Билирге суюбиз!
Кимди кёрмеген
Быланы бушууларын,
Быланы бу
Саркыб баргъан
Кёз сууларын.
Артыктык-залимликни
Ойнагъанына,
Джарлы халкыны
Джашаргъа кьоймагъанына
Шагъатлыкъ этеди.
Тюлмюд, айтыгъыз сиз,
Быллай ишге
Чыдаб турлукъ
Къайсыгъызсыз?!
Сафуу эсе
Излегенинг, изле аны,
Къанын ичибми
Турлукъсуз джарлыланы?!
Бу не затды,
Бу залимлик, огъурсузлукъ.
Бу нед,
Тиширыугъа джетген
Бу учузлукъ!
Къачаннга дери
Барлыкъды
Джарлы абыныб,
Байды деб
Кесича инсаннга табыныб?!
Не демекди,
Не бард
Баугъа элтмекликде,
Биз билгенден,
Бу артыктык
Этмекликди...
— Къан бузма, джаш,
Энд адебсизликге кетиб,
Юрме, кесинги бир
Акъыллычыкъ этиб!..
— Олду къызын
Джашыргъан, ишексиз, олду!
Бир ишексиз,
Тентиретген да
Ол болду.
— Ол эсе, тебрет, мыртазакъ,
Бирге ал,

Элт, суволич
Акъыллы болсун,
Баугъа сал!
Бу кёзюуде
Къалабалыкъ
Болуб, дауур-суююрден
Толду аралыкъ...
Кёк булутла
Кийиз болуб
Кёк джюзюне,
Кюнден джилтин да
Кёрюнмеед кёзюне,
Бир аздан тохтаб
Алайда дауурлары
Шум болду.
Арбаз ичинде
Дауур барды.
Айгырылыб арбазгъа
Джоз: кирген джары
Юрюлдю джыйылгъан
Халкыны джартылары.
Неле болду
Экен эди,
Бу не ишди,
Арабин, бир
Юйге отму тюшдю?..
Огъесе биреу
Къаяданмы джыгъылды,
Огъесе биреуге
Бычакъмы тыгъылды!
Бу адамла
Былай дамсыз
Нек чабдыла?
Сафиятны букъгъан
Джеринми табдыла?
Хар ким джыйырыб-узатыб
Башын-бойнуу,
Джангы хапаргъа салгъанды
Эсин-оюн...
Къыйырда биреуню
Аралатхандыла,
Халкъ кьуршалаб
Араларына атхандыла,
Юсюне халкъ
Гёбелекгелеча басыныб,
Бу да хапар

Айтад солуб
Эм ахсыныб.
Барыб халкъ
Къошулуб бир бири юсюне,
Ол адам джол
Алалмайд джарыб кесине.
Бир заманда
Келди адам
Халкъгъа кириб,
Хар бир адам
Тынгылайды эсин бериб.
Келди юй аллына,
Ырахын-ырахын алыб
Атламларын:
— Не болдугъуз,
Неди хапар, табдыгъызмы?
Айта кир,
Табдыламы,
Дейме да, къызны?
— Табхандыла...—
Деди тутуб белибауун.
— Джолоучула...
Табхандыла... сени джауунг...
— Не джолоучу?
Къачыб баргъанлаймы дейсе,
Берлакъгъа кел,
Онглуракъ айт,
Эшитдирмейсе.
— Суу ызында...
Джолоучула...
Алгъын кёрюб....
Къумдан алыб
Келгендиле элге кириб...
— Нени къумдан?!

Бу кёзюуде
Бир тоб арба
Келди, кёрюндю арбада
Узун оба...
Джамчы... джамчыны ичинде
Чыммакъ ёлюк,
Джыйылгъан халкъ
Шашды,
Бу ёлюкню кёрюб.
Элтиб салдыла
Анасыны аллына,
Анасы къарад да
Къызны салына,

Кёлю кетиб,
Тайыб эсден, акъылындан,
Джангыз джерге
Аваргъа келди къолундан.
Молла: «аллах»...—
Деди, зрни
Къыйыкъланыб,
Старшинаны
Салынды мыйыкълары.
Къаншаубий,
Салыб ёлюкге
Кёз кыйырын,
Сылады къолу бла
Чыкъгъан быдырын.

(Ёлюкню юсюне джыгъылыб
джылагъан анагъа къараб, Даут.)

— Хануу! —
Деди Даут, ачы
Халкъгъа къараб,
Бети къанча къызарыб,
Джюреги тараб:
— Этме былай,
Хануу, бар эсе бир эби,
Муну ёлгенини
Ачыкъды себеби!..
Къобан...
Къобаннга салмайма
Мен чырт айыб.
Анда джокъду
Не сейирлик...
Не аджайыб...
Баралла шоркъалары
Бир бирин къуууб,
Аталла алагъа
Ким тюшсе да буууб!
Башха затды
Джюрекледе
Отча къызгъан,
Башха затды
Джарлы кёзден
Къан тамызгъан.
Нек бердигиз,
Айт, амма, суюмегенине,
Кесине тенг
Кёрюб, кёл иймегенине?

Зорлукъ болду
 Башчы бу
 Ишге себеге,
 Байлабды ол
 Бизни бугъоугъа
 Эм джибге.
 Байлыкъ тюбге
 Басыб хаман
 Эзед бизни,
 Закон, дин
 Эмда бу заман
 Эзед бизни.
 Аягъыбыз тутмай,
 Тюшебиз биз тюбге,
 Байлыкъ салад
 Бушуу, джарлылыкъ харибге.
 Къалмагъанды джарлы
 халкъда

Чыдам-тёзюм,
 Бугъоуланы чачу керек —
 Буду сёзюм!
 Бу къан—
 Сау урунган
 Тау халкъны къаныды,
 Бу ёлюк—
 Залим дунияны
 Къурманыды.
 Кёбдю къурманлыкъгъа
 Кетгенлени саны,
 Унутулмазлыкъды
 Бирини да къаны...
 Тырмашу керекди
 Азатлыкъгъа хаман,

Джууукълашханд
 Эркиликге
 Тууар заман!..
 Баред
 Ачы къайгъы
 Анда къартда, джашда,
 Ийилдиле, джерге-джерге
 Къараб, башла..
 Бир тынгыласанг,
 Кёкде кюнню
 Кюренинден,
 Бир джашауну
 Джюрегини
 Теренинден
 Эшитиле эди бир таууш..
 Ол эзилиб
 Кирсед мыйыгъа
 Юзюлюб-юзюлюб.

ТАУУШ:

Мен джылайма залим дунияны
 Баргъан суу буугъан къызына,
 Мен сарнайма джарлы юйюрню
 Сёнгюб кетген нюр
 джулдузуна..
 Тишируну къанлы
 хапарындан
 Толуб, тыкъды мени тефтерим,
 Бир кюн ахуюл болуб
 саркъарла
 Тефтеримде къанлы дертлерим.

Соруула бла ишле.

1. Поэманы алдында автор эски дунияны юсюнден нек айтады?
2. Сюлемени ролюн сиз къалай ангылайсыз?
3. Мекер байны тыш къарамын къалай суратларгъа боллукъду?
4. Сафият эр юйюнде нек аякъ орунсуз болгъанды?
5. Хануу бла Хамитни этгенлерине къалай къарайсыз?
6. Сафиятны башын суугъа атханын сиз тюзге санаймысыз?
7. Хошшу-тийре Сафиятны юсюнден не айтханларын поэмада табыб окъу-гуз.
8. Даутну ролюна къалай къарагъаныгъызын айтыгъыз.
9. Поэманы ахырында «таууш» кимни сёзлери болгъанын айтыгъыз.

ЛИТЕРАТУРАНЫ ТЕОРИЯСЫНДАН БИЛДИРИУЛЕ.

Литература чыгъармала юч уллу къауумгъа юлешиндиле:
эпос, лирика эмда драма.

Роман, повесть, хапар, новелла, очерк, таурух, легенда
эпос чыгъармалагъа киредиле.

Драма къауумгъа: драма, трагедия, комедия саналадыла.

Лирика чыгъармалагъа: джыр, назму, басня, баллада, поэма
тергеледиле.

ЭПОС ЧЫГЪАРМАЛА.

ХАПАР.

Уллу болмагъан, проза халда джазылгъан, джашаудан бир неда талай затны кёргюзген, ачыкълагъан чыгъармагъа *хапар* дейдиле.

Сёз ючюн: Лайпанланы Хамитни „Неден да багъалы“ деген хапары, Хубийланы Османни „Ана“ деген хапары.

ПОВЕСТЬ.

Повестни хапардан башхалыгъы: жангыз бир затны, болумну кёргюзюб къоймай, бир талай затны суратлайды. Повестде хапардан эсе кёб, романдан эсе аз адам болады.

Сёз ючюн: Сюйюнчланы Азаматны „Халал джюрекле“ деген повести.

РОМАН,

Кёб адамны суратлагъан, аслам заманны ичинде аланы тюрлю-тюрлю тюбешгенлери, джашаулары джазылгъан суратлау чыгъармагъа *роман* дейдиле.

Сёз ючюн: Аппаланы Хасанны „Къара кюбюр“ романы.

Эпос чыгъармада джазыуну баш джорукълары.

Эпос чыгъармалада джазыуну баш джорукълары быладыла: суратлау, хапарлау, диалог.

Адамланы, затланы болумларын, шартларын кёргюз оуге *суратлау* дейбиз. Суратлау тюрлю-тюрлю болады.

1. Пейзаж.

Пейзаж—табиғатны суратлауду. Ол чығармада кеси алдына магъанасыз джорюмейди. Ол геройну джашауу бла байланыб, аны ачыккълаб, не боллугъун суратлай, билдире келеди.

Табиғатны суратлауну юсю бла джазыучу кёб тюрлю затны билдире, кесини кёлюн, иннетин окъуучу сезерча этеди.

Джазыучу болгъан ишге къалай къарагъанын табиғатны юсю бла ачыккълайды.

Юлгю: Аппаланы Хасан „Къара кюбюр“ деген романда байланы, афендилени Файрузгъа джетдирген аманлыкъларын айта келиб, табиғатны суратларгъа кёчеди: „Минги Тау, къараргъа джийиргениб, башын байлагъанча, къара булутха башын чырмалды. Гергеджыз, джырлагъанын тохтатыб, ит бурун терекни силкиндири, учуб кетди“.

2. Адамны суратлау.

а) Портрет.

Чығармада геройну тыш болумун: бет тюрсюнюн, сюегин, кийимин суратлаугъа портрет дейдиле. Портрет чығармада адамны ышанын ангыларгъа болушады.

Юс кийимин суратлау бла уа джашау халы билинеди.

Юлгю: „Къара кюбюр“ Къанаматны портретин былай береди: „Ол анасына ушагъан болур, бек чырайлы джашды...“

б) Характеристика.

Адамны иннет ышанларын, аны адамлыгъын, къылыгъын, джашауда ишин айтыугъа характеристика дейдиле. Автор Къанаматха берген характеристикада: „Ёсюб келген джаш телюде андан кючлюме деб къара кючге киши чыккъмагъанды. ... Къыйынлыкъда ёсгенлей, Къанаматча джюреги джумушакъ, къылыгы ариу бир адам болмаз, дегенчады“...

3. Халны джазыу (описание.)

Чығармада болгъан адамланы оюмларын эмда джашау болумларын—бек толу болмаса да—ангыларгъа халны джазыу

болушады. („Къара кюбюрде“ Къыямитны юйюн эсигизге тюшюрюгюз).

II. Хапарлау.

Суратлау чыгъарманы героюну ишин, джашауун, хар не тукъум болумун хапарлаб джазыугъа *хапарлау* дейдиле.

Юлгю: Лайпанланы Хамитни „Неден да багъалы“ деген хапарында талай тәулу юйдегини адамларыны кыйын эмда кзууанч кюнлерин джазгъан джерлери.

III. Диалог

Эки неда талай адамны селешгенине (ушагъына) *диалог* дейдиле.

Юлгю: Хубийланы Османни „Ана“ деген хапарында Къанитат бла Хусейни селешгенлери.

ЛИРИКА.

Лирика—художество литератураны бир тюрлюсюдю. Автор джашау, табигъат берген акъылын, сагъышын, кзууанчын, джарсыуун неда кыйгысын лирика бла ачыкълайды. Ёнгиге бир-бирде джашаууну неда табигъатны суратлары лирика чыгъармада болмай да къаладыла, бир-бирде уа ала аны тамырыдыла, тамалыдыла.

Сёз ючюн, Ёргенланы Азретни „Темир ёмюр“ назмусу, Къаракетланы Иссаны „Кавказ“ назмусу.

Чыгъармада айтылынган затны толтура, ачыкълай, бир-бирде джазыучу кесини джюрегинде, акъылында болгъан затны джазады, анга *лирика туракъллау* дейдиле.

Лирика туракъллау, чыгъарманы магъанасын, аны геройларын ангыларгъа болушхан бла биргелей, авторну кесин таныргъа, муратын терен ангыларгъа болушады.

Сёз ючюн: „Кулак бла джалчы“ поэмада авторну сёзю:

Не боллугъед, ёлмейин,
(Ол да джанед) джашаса?
Тёрт саныны кыйынын
Кеси рахат ашаса?

Поэма белгили история болумну, махтаулу геройланы неда башха адамланы джазыуларын суратлагъан, назму бла джазылгъан уллу чыгъармады.

Джашаугъа, ол адамлагъа автор кесини къарамын, кесини аты бла этмей, чыгъармада кѣргюзюлген адамланы суратлауну юсю бла, аланы джашауда болумларын суратлау бла кѣргюзеди. Алай болгъанлыкъгъа, аланы къуршалагъан суратла, адамланы эм болумну суратлау эпика чыгъармада баш болумлай къалады.

Юлгю: Къаракетланы Иссаны „Кулак бла джалчы“ деген поэмасы.

Поэзия тилни тюрлю-тюрлю къуралыуу.

Назму къурагъан заманда джазыучу айтымда сѣзлени грамматикалыкъ тюз джюрюулери бузса, **инверсия** дейдиле.

Сѣз ючюн, хапарчыны алгъа джазыб, башчыны андан сора джазса, неда айгъакълаучу сѣз айгъакъланыучу сѣзден артха келсе д. а. к.

Хубийланы Османны „Шохлукъ“ деген поэмасында:

Чарламаед джан нѣгеринг—
—Автоматынг,
Джюрегиме джазылгъанды,
Тенгим, атынг.

Мында хапарчы башчыдан алгъа келиб турады, грамматика джаны бла тюз джазсакъ, былай джазыллыкъ эди: джан нѣгеринг—автоматынг чарламай эди. Атынг джюрегиме джазылгъанды.

Назмуну магъанасын бек ачыкълар ючюн, джазыучу бир-бир сѣзлени къайтарыб-къайтарыб айтады, анга **къайтарыула** дейдиле.

Сѣз ючюн:

Кѣк кюкюреб, къаты джашнаб,
Залимликни узакъ ташлаб,
Келгенд джангы ъмюр башлаб,
Октябрса сен, Октябрь!
Халкъ байрагъын тутхан ърге,

Алгъан махтау, сый да бирге,
Кюнча тийген юсюбюзге,
Октябрса сен, Октябрь!

(Байкъулланы А.-Керим)

Бу назмуну эки строфасында да „Октябрса сен, Октябрь!“ — деген тизгин къайтарыу болуб келеди.

Джазыучу назмуда айтхан затын соруу соргъан халда беги-теди. Аллаи айланчлагъа **риторика соруула** дейдиле. Риторика соруулагъа джууаб изленмейди. Сёз ючюн: Байрамукъланы Халимат „Залихат“ деген поэмасыны бир джеринде былай айтады:

Насыб джерге къайдан келди
Джаханим от?
Сабийими айырдыла бауурумдан...
Мен джарлыны келмед тыяр
Къарыуумдан.
Ана джюрек, мадар табмай,
Бишиб, кюйюб.
Джер тырнайды, чачады ол
Чач тюклерин,
Джылай-джылай кёбгендиле
Кёз тюблери,
Не зат айтсын Хауа анга
Быллаи кюнде?
Таралады ол да кюйюб
Сабийине...

АЛЛЕГОРИЯ.

(Грекча аллегория--башхача айтыу)

Аллегория тилни чемерлеу усталыгъыны бир тюрюсюдю. Джазыучу бир затны юсюнден ачыкъ джазса да, аны магъана-сын башха затха кёчюрюрге керек болады. Аллегория бла джазыучула кёбюсюне таурухлада, баснялада хайырланадыла. Сёз ючюн, хыйлачыны юсюнден джазарыкъ болсала, джазыучула аны тюлкю бла тенглешдириб джазадыла, тюлкюню юсюнден джазгъанлыкъгъа, окъугъан адам хыйлачы адамны юсюнден айтханын дженгил огъуна ангылайды.

Джукъдан тоймагъанланы, джыртхычланы юсюнден джазакъ болса, джазыучу аланы бёрю бла тенгleshдириб суратлайды. Сёз ючюн, Кърымшаухалланы Исламны „Бёрю бла киштик“ деген баснясы.

АНТИТЕЗА,

(Грекча антитеза—къаршчылыкъ деген сёздю)

Джазыучу, джазгъан чыгъармасыны магъанасын кесгин ангылатыр ючюн, къаршчы затланы келтиреди.

Сёз ючюн: Ала тюбешдиле: толкъун бла ташла, назму бла тюз хапар, буз бла от джалын, болмай бир биринден башха.

Пушкин, „Евгений Онегин“

Тилни суратлау мадарлары.

ЭЛИТЕТ,

Затны сыфатлаучу сёзлеге *эпитетле* дейдиле. Затны болумуна кёре, къайсы джаны болса да бир джаны бла суратлагъан сёзюню биргесине джюрюйдю.

Юлгю: *джарыкъ* джудуз, *кюмюш* таякъ, *тору* ат.

МЕТАФОРА.

Бир затны ышанларын анга ушаш башха затха кёчюрюб суратлагъан сёзге *метафора* дейдиле.

Юлгюле: *таш* джюрек, *алтын* къач, *темир* ёмюр.

ТЕНГЛЕШДИРИУ.

Джазыучу, суратлагъан затын иги ачыкъ этер ючюн, аны башха зат бла тенгleshдириб айтады. Аллаи сёзлеге *тенгleshдириу* дейдиле.

Юлгю: Къар *шекерча* агъарады, буз *мияла кибик* джылтырайды.

ОЛИЦЕТВОРЕНИЕ,

Джансыз затлагъа, джаныуарлагъа адамланы юсюнде болгъан шартланы салыб суратлаугъа *олицетворение* дейдиле.

Олицетворение асламысына таурухлада, джомакълада, баснялада кѣб болады.

Юлгю: Кюн *ышарады*, чапракъла *шыбырдайдыла*, джел эшикни *кѣагъады*...

БАШЛАРЫ

7-чи класс

Суратлау литература	3
Суратлау литератураны магъанасы	5
<i>Ертенланы Азрет</i>	7
Туугъанды ол ёлmezге	8
Къызыл Аскерни джыры	9
Тема эм идея	10
<i>Боташланы Исса</i>	11
Таулада танг джарыйды	12
<i>Джаубаланы Хусей</i>	
Джерни джарыгъы	25
<i>Айпанланы Хамит</i>	
Неден да багъалы	28
Композиция, сюжет	37
Биз насыблы джуртну адамларыбыз	38
<i>Хубийланы Магомет</i>	
Джуртсуз къалгъанла	39
<i>Байрамукъланы Халимат</i>	
Кесими поэмам	41
<i>Борлакъланы Тохтар (1914 — 1942)</i>	42
Ленинчи комсомол	47
Москва	48
<i>Совет Союзну Джигити Багъатырланы Харун</i>	50
Къарачайда	51
Мемуарла	65
<i>Къагъыйланы Назифа</i>	
Фашистлеге — ёлюм	65
<i>Алийланы Умар Б. (1911)</i>	77
Гыйы таш	78
Ненча кере келсем да	80
Джашау	84
Алма терек	85
<i>Хубийланы Осман (1918)</i>	87
Ана	88
Литература чыгъарманы герою	91
<i>Къулийланы Къайсын (1917)</i>	93
Машги Тау	94
Джанкъылыч	95
Къыралымы джыры	97
Къалай насыбды ишлеген	98

Сюйюнчланы Азамат

Къалада кёгюрчюнле	99
Къарачай	99
Чалкъычы джыйын	100

<i>Кациланы Хабу (1916)</i>	101
«Мишель-тау къуш»	102

Хубийланы Магомет

Аланны хапарлары	106
Юмор бла сатира	108

<i>Залиханланы Джанакъайит (1917)</i>	109
Батырны бир кюню	109

Хубийланы Назир

Булутла	125
Урушда ёлген къарнашыма	127
Алтын чапракъ	129

Багчаланы Мусса

Хочалай бла Хур-хур	130

Байкъулланы Абдул-Керим

Сенсе кюнюм	138
Урунганны джюрегисе	139
Унутмазма	140
Джол	143

8-чи класс

Къарачай халкъны исторнясындан	144
Октябрь революциягъа дери къарачай культура бла литература	145

<i>Кърымшаухалланы Ислам (1864 — 1910)</i>	149
Бёрю бла киштик	149

<i>Къочхарланы Къасбот (1934 — 1940)</i>	151
Айджаякъ	152
Джаш болдум	153
Ленин	155

<i>Джанибекланы Анна (1860 — 1934)</i>	157
Къош негерле	158
Нарсанадагъы къарачай байла	159
Эл джыйылгъаннга чакъырылсала да	159

<i>Мечиланы Кязим (1895 — 1945)</i>	160
Биография эмда творчество джолу	160
Тюзлюк	167

Ишлеген	168
Иги сёз	169
Барысын да кёрдю Кязим	170
Солтан-Хамидни джыры	171
Джаралы джугъутур	173
Бузджигит	182
<i>Акъбайланы Исмаил (1877 — 1938)</i>	188
Нёгерлик	190
Чёюн бла оракъ	190
Сакъла, кесме!	192
СССР-де социализми тамалын салгъан кёзюуде къарачай литература (1917 — 1929)	193
<i>Алийланы Умар (1895 — 1938)</i>	195
Билим	196
<i>Къаракетланы Исса (1900 — 1942)</i>	198
Поэтни лирикасы	199
Октябрь революцияны темасы	200
В. И. Ленинни юсюндеа назмула	201
Социализм къурауну юсюнден назмула	202
Туугъан джерни юсюнден	203
Поэма «Кулак бла джалчы»	204
Поэтни творчествосуну магъанасы	205
Хар къралда этерге	207
Оюм тенгизинде джюземе	208
Унутмазбыз	210
Сельмаш завод	211
Колхоз джыр	213
Ишсиз турма	213
Эркиндикни саугъасы	214
Кавказ	215
Кулак бла джалчы	217
<i>Биджиланы Асхат (1900 — 1958)</i>	
Кюн	221
Къарнашла	222
Ибилис	223
Суратлау литератураны кёчюрюю	225
<i>Ертенланы Азрет</i>	226
Башладым	232
Ана тилим	232
Кавказ таулары	234
Биз ёсебиз	235
Энди биз да кюлейик	236
Афенди бла аджал	238
Сафият	250
Литератураны теориясындан билдириуле	281

*Лайпанов Казий Танаевич,
Суюнчев Азамат Алимович,
Хубиев Магомет Ахияевич*

РОДНАЯ ЛИТЕРАТУРА
Учебник хрестоматии для 7—8 кл.
На карачаевском языке

Редактор **Н. М. Кагиева**
Художник **Н. Д. Будников**
Художественный редактор **М. П. Бертин**
Технический редактор **Э. Т. Агирбова**
Корректор **К. А. Салпагарова**

Сдано в набор 20-1-1972 г.
Подписано к печати 31-VIII-1972 г.
Формат 60x90¹/₁₆. Печ. л. 18.
Уч-изд. л. 17,91. Тираж 7 000 экз.
ВУ 92703. Цена 31 коп.

Карачаево-Черкесское отделение
Ставропольского книжного издательства
г. Черкесск, пл. Кирова, Дом печати
Карачаево-Черкесская
областная типография,
Черкесск,
Первомайская, 47.

31 1/2